

DAIVATABRAMHANA
AND
SHADBINGSHABRAMHANA
OF THE
SAMAVEDA
WITH THE COMMENTARY OF
SAYANACHARYA

EDITED AND PUBLISHED BY
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

SECOND EDITION

CALCUTTA :

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

প্রিন্টেড অ্যান্ড পাবলিশেড দ্বারা । ২০ নং বাঁদাপুত্র রোডে ।

1881.

To be had from Pandit Jibanaanda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

सामवेदस्य
दैवतब्राह्मणम् ।

तथा
षड्विंशब्राह्मणम् ।

सायणाचार्य्येण तभाष्यसहितम् ।

वि, ए, अथाधिष्ठात्रिणा
श्रीजोषानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण
संस्कृतं प्रकाशितम् ।

फाल्गुनातानगरे
सरस्वती धन्वे मुद्रितम् ।

इ. १९८१

भाष्यकृतोभूमिका ।

—•—

यागोशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः स्तं नमामि गजानम् ॥ १ ॥
यस्य निःप्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निश्चमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ २ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्तं महीपतिः ।
आदिमकायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
व्याख्याताहम्यजुर्वेदो सामवेदेऽपि संहिता ।
व्याख्याताः ब्राह्मणानान्तु व्याख्यानं समवर्त्तते ॥ ५ ॥
अष्टौ हि ब्राह्मणा ग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ।
षड्विंशत्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥
आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषदंशो यस्या अष्टावुदीरिताः ॥ ७ ॥
तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थायत्वारो व्याकृताः पुरा ।
देवताध्यायसम्पत्तस्तु ग्रन्थो व्याक्रियतेऽधुना ॥ ८ ॥
साम्नाग्निधनभेदेन देवताध्ययनादयम् ।
ग्रन्थोऽपि नामतोऽन्वर्थो देवताध्याय उच्यते ॥ ९ ॥
तत्राद्ये बहुधा साम्नां देवताः प्रीतिक्षीर्त्तिनाम् ।
द्वितीये छन्दसां यर्णास्तेषामेव च देवताः ॥ १० ॥
तृतीये तद्विरक्तियेत्येषं खण्डार्थसंग्रहः ॥ ११ ॥

दैवतब्राह्मणम् ।

हरि ओम् ।

तत्रादौ साम्ना निधनभेदेन देवताभिधानाय ता एवानु-
क्रमते—

१ । अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमोवरुण-
स्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी ।

एता सामदेवताः इति शेषः

तत्रादाधमिदेवत्यानि सामान्याह—

२ । इडानिधनानि पदनिधनानीकारणि-
धनानीत्याग्नेयानीति ।

निधनं नाम पञ्चभक्तिकस्य सप्तभक्तिकस्य साम्नाङ्ग्या-
भागः । सर्वत्र सामतद्यत्तुर्विधं स्वरोनिधनं मिडावागिति ।
स एवान्तर्षिधनं वह्निर्षिधनमिति द्वेधा । तत्र निधना-
द्वितितयव्यतिरिक्तस्य स्वर इति रूढ्या नामधेयम् । इडा-
निधनानीति—कालेयरीरयादीनि । वाङ्माधरनैरपेक्षेण
ऋगन्त्यपदान्येव यत्र निधनस्थानीयानि तानि पदनिध-
नानि यौधाजय संहितादीनि । ईकारनिधनानि वैरा-
जादीनि । उक्तविविधनिधनानि यानि सामानि तान्या-
ग्नेयानि अग्निदेवताकानि ।

अथेन्द्रदेवत्वान्याह—

३। सर्वाणि निधनवन्त्यैन्द्राण्यन्यान्यादि-
ष्टेभ्यः ।

आदिष्टेभ्यः इडानिधनाद्युल्लेभ्यः वक्ष्यमाणेभ्यो द्यति-
रिक्तानि यानि निधनवन्ति सन्ति तानि सर्वाण्यैन्द्राणीति
जानीयात् ।

अथ प्रजापतिदेवताकान्याह—

४। सर्वाणि स्वराणि प्राजापत्यानि—

स्वर्ग्यमाणम् उक्तमक्षणे ऋगन्यायर इदं कारणं स्व-
निधनं तद्वन्ति प्राजापत्यानीति ।

सामं स्वयमेवोदाहरति—

५। यथा वामदेव्यम् ।

एतद्व्याधिकारयुक्तस्योदाहरणम् ।

अथ सोमदेवत्वान्याह—

६। ऋक्सामानि सौमानि—

यानि ऋगक्षराणि स्तोमादिरहितानि केवसतान-
मात्रयुक्तानि तान्येव ऋक्सामानि ।

स्वयमेव तान्युदाहरति—

७। यघीयनकावे ।

अथ यघनदेवत्वान्याह—

८। बाह्वनिधनानि वारुणानि—

वाङ्निधनवन्ति वाङ्निधनानि ।

सङ्गलक्षणं माम उदाहरति—

६ । यथा यज्ञायज्ञीयम् ।

अथ त्वष्टृदेवत्यान्याह—

१० । अक्षरानुस्वाराणि त्वाष्ट्राणि—

अक्षरमनुस्वर्घंते येषु तानि तद्योक्तानि ।

तान्युदाहरति—

११ । यथा वारावन्तीयञ्चाभिवर्त्तञ्च ।

अथाङ्गिरोदेवताना लक्षणमाह—

१२ । स्त्रःपृष्ठान्याङ्गिरसानि ।

अभिषोमास आयव इत्यादिषु गातव्यानि स्त्र पृष्ठानि
आङ्गिरसानि ।

अथ पूषदेवत्याना लक्षणमाह—

१३ । स्वर्णिधनानि पौषाणि ।

काशीतदैवोदांसप्रभृतीनि स्वर्णिधनानि ।

अथ सारस्वतोदेवतान्याह—

१४ । कयानश्चित् आभुवदापवस्वसहस्त्रि-
णमिति वाङ्निधने सारस्वते ।

यद्यपि वाङ्निधनानि वारुणानीति धृष्यमेवोक्तं
तथाप्य नयोरुत्पत्ते एव वाङ्निधने सारस्वते, अतएव दय-
व्यतिरिक्ताना वारुणत्वादस्यापुनरुक्तिः ।

अथैन्द्राग्नसप्तमाह— ।

१५ । य आनयत्परावत इत्यैन्द्राग्ने ।

य आनयदित्यत्र हे सामनो उत्पन्ने, ते इन्द्राग्नीर्दिवत्ये ।

अथान्येयैन्द्रयोः सामनी आह—

१६ । सुतं रयिष्ठाः सहोरयिष्ठा इत्याग्ने-
यैन्द्रे ।

उपनोद्धरिभिः सुतमित्यस्यान्ते 'सुतश्चरयिष्ठाः'—
इत्येतद्वीयते, तथा 'सहोरयिष्ठा'—इत्येतदपि । ते उभे
आग्न्यैन्द्रे एव ।

निधनभेदेन सर्वेषां साम्नां सामान्ये नाम्नादीन्द्राग्नि-
पथ्यन्त्या, दग्ग देयता, द्रष्टव्या । आग्नेयैन्द्रयोरनिर्देशे-
ऽप्येन्द्राग्नस्यैव विषय्यमादनन्यत्वम् ।

अथ प्रकारान्तरेण निधनयमाग्नं कृतृसामान्या देवता-
भिधानाय ता एवानुक्रमते—

१७ । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवाः ।

यथान्वादयः प्रत्येकं सामदेवता, यस्यादयोऽपि सद्वा-
तामकाः सर्वेषां साम्नां निधनं अष्टादशभेदेन देवता ।

अथ निर्देशक्रमेणैतासां सामानि विभज्य दर्शयति—

१८ । वसूनाश्चराणि रुद्राणान्निधनवन्त्या-
दित्यानामैद्धानि विश्वेषां देवानां वाङ्निध-
नानि ।

स्वरनिधनादिभेदेन सामान्यभागानां चातुर्विध्यम् ।
स्वरादिवितयव्यतिरिक्तस्य निधनमिति कृत्वा नामधेयमिति
पूर्वमेवोक्तम्. एतेषां लक्षणानि च प्रदर्शितानि ।

ननु साम्नां पूर्वमेवाग्न्यादिदेवताकत्वं व्यवस्थितम् ।
इतः परं नपि सर्वाण्यग्नेयादीनोत्यादिना वक्ष्यते च ।
किमर्थं यस्यादिदेवताकथनमिति तत्राह—

१६ । यथा भूयस्त्वेन प्रदेशावर्त्तन्त इत्य-
न्तराणि ।

भूयसोभावो भूयस्त्वम्—सर्वग इत्यर्थः । तदनतिक्रम्य
प्रदेशाः साम्नां यस्याद्युपदेशा वर्त्तन्ते, अत उक्तान्ते याद्य-
पेक्षया यस्यादिदेवतान्यभ्यन्तराणि, पृथक् पृथक् देवताभि-
धानात् पूर्वोक्तानां बाह्यत्वम्, इदानीं सहायोभिधानादान्त-
रत्वम् ॥

अथोक्तप्रकारेण देवताभिधानेऽपि निगूढतर साम्नां
देवतापरिज्ञान प्रकारमाह—

२० । अथान्तरतराणि सर्वाण्यग्नेयानि
सर्वाण्यैन्द्राणि सर्वाणि प्राजापत्यानि सा-
मानीत्यन्तरतराणि ।

पूर्वोक्त साम्नां चतुर्धा विभागेन देवताचतुष्टयाभिधान-
मुक्तम् इह तु सर्वेषामपि साम्नामग्न्यादिदेवताकत्वकथना-
दन्तरतरत्वम् ॥

अथोक्तप्रकारादपि सधुतर देवतापरिज्ञान प्रकार-
माह—

२१। अथान्तरतमानि सर्वाणि ब्राह्मणि
सामानौति सर्वान्तरतमानि ।

ह्युक्तसाम्ना ब्रह्मण्येषां दौ सृष्टेस्तथा देवताव्याजिन
तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्सर्वेषां ब्राह्मण्यम् ।

अथ साम्ना देवतासम्बन्धविषये ज्ञातव्यं रहस्यमाह—

२२। अथोपनिषद् ।

कौषोपनिषदिति दर्शयति—

२३। ऋग्वै माता साम पिता प्रजापतिः

स्वरः ।

ऋक प्रणिहा । साम गीर्वाणकम् । स्वर फुटादि ।
(१८) अस्त्वेष, किं तत् ? इत्यत आह—

२४। तद्वान्यृक्त आख्यायन्ते मातृतस्ता-
न्याख्यायन्ते अथ यानि सामत आख्यायन्ते
पितृतस्तान्याख्यायन्ते अथ यानि स्वरत आ-
ख्यायन्ते प्रजापतितस्तान्याख्यायन्ते ।

ऋक्त आख्यातानि यथावशोय वाक्यन्तौय प्रभृतीनि ।
वेदामृगवयप्रभृतपटेनाप्यानात् । सामत आख्यातानि योधा
जयप्रभृतीनि । स्वरत आख्यातानि षामदेव्यादीनि । एव

समस्तस्योद्भवस्योद्धानकर्मणः ऋक् सामं यजुः इति त्रयो-
ऽधयवास्ते पृथक् पृथक् मात्रादिसम्बन्धेन प्रसिद्धा भवन्ति ।

अथोद्गीथस्योक्तविधत्वं प्रशंसति—

२५ । स वा एषा उद्गीथो बन्धुमान् बन्धु-
मत्यः ।

बान्धवा मात्रादयः स्तब्धान् । न केवलं बन्धुमत्त्वं किन्तु
तेषामन्तर्भूतयः ।

उक्तार्थज्ञानं शंसति—

२६ । बन्धुमान् बन्धुमत्यो भवति जानन्ति
इ वा एनं पितृतत्त्वं य एवं वेद ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थे

प्रकाशे देवताध्यायाख्ये पञ्चमे ब्राह्मणे

प्रथमः खण्डः ।

पूर्वखण्डे साम्ना बहुधा देवता उक्ता ॥ अथ तदाश्रय
भूतानां छन्दसां देवता अभिधायति । इदानीं तेषां वर्णा
नभिधातुं प्रति जानीते—

१ । अथातश्छन्दसां वर्णाः ।

वर्णान्ते इति शेषः ॥

अथ गायत्र्यादिभेदेन वर्णं विशेषयानाह—

२ । शुक्ला गायत्र्यो रूपेण सारङ्गः परूप-
सुष्णिहां पिशङ्गं ककुभाः परूपं छण्णामानटुभं

ततः । रोहितं दृढतौनां तु नीलं पाङ्क्तं
ततः पुनः सुवर्णं विष्टुभाररूपं गौरं जागत
मुच्यते ।

सारङ्ग शब्दः । तेषां स्रष्टाः (१) । एतेषां अक्षर-
सङ्ख्या तु “अथ छन्दाएषि गायत्र्याष्टिगित्युपक्रम्य” अतः
विंशत्यक्षरादीनि चतुरक्षराणि” अनुक्रमेणा मुक्तात्वात्
चतुर्विंशत्यक्षरप्रभृति चत्वारि चत्वार्यक्षराधिका उच्यन्ता-
दिषु द्रष्टव्याः (२) ।

अद्यातिजगतीप्रभृतीनां वर्णनाह—

३ । अतो यान्यन्यानि छन्दाएषि श्यावं
तेषां ततः पुनः । नकुलन्त्येकपदानां द्विपदां
बभ्रुमुच्यते सारङ्गमुक्ककृष्णरूपाण्यृग्यजुःषा-
मवाह्यान्विताः ।

अतो यान्यन्यानि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दभ्यो व्यतिरि-
क्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपर्यन्तानि (३) तेषां
श्यावं कपिशब्दं विद्यात् । “अथेन्द्रो जुषम्प्रवहेत्याद्येक
पदानां नकुलं नकुलजाते वर्णं ज्ञानीयात् । द्विपदाना-
मिमानुक्तं मित्यादीनां बभ्रुवर्णम् । तथा यानि ऋग्यजुरा-
दिब्राह्मणगतानि गायत्र्यादीनि तेषाञ्च क्रमेण सारङ्गादयो
वर्णा द्रष्टव्याः ।

अथ यज्ञसम्बन्धिनां गायत्र्यादुपवन्धनां, मन्त्राणां

देवता वक्ष्यामीति प्रतिजानीते—

४ । यज्ञे यज्ञे प्रयोक्तव्यास्तेषां देवत
उच्यते ।

अथानुक्तानां विराजा यणं दर्शयति—

५ । विराजः पृथ्वी विद्याह ।

पिवासोममिन्द्रमन्दुखे त्वेषमादवा विराज पृथ्वी
वर्णा इति जानोयात् ।

अथान्नेर्गायत्रादिमन्त्रद्वयवच किमर्थमित्यामद्वरै-
तत्तात्पर्यमाह—

६ । देवतं तत उत्तरम् ।

तत उक्तात् उत्तर वाक्यजात देवताभिधानमित्यर्थः ।

अथान्यादीनां गायत्रादिदेवतात्वसम्बन्धपर मन्त्रद्व-
यम् तत्र प्रथम मन्त्रमुदाहरति—

७ । अग्नेर्गायत्राभवत्सुखोष्णिहया
सविता सम्बभूव अनुष्टुभा सोमा उक्थैर्मह-
स्त्रान् दृहस्सतेर्भवति वाचनाभवद् ।

अग्नेर्भयुक्त्वा सहायभूता गायत्री अभवत् । प्रजा
पतेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्निरजायत । छन्दसु मध्ये
गायत्री च उभावप्य जायेतामित्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयक
प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स मुखतन्निष्ठ निरमि-
मीत । तमग्निर्देवताया अष्टज्ञत गायत्री छन्दस इति ।

वदा । सयुग्मेत्युत्तरं सम्बध्यते । अग्नेः सकाशा-
 हायसो अजायत इत्यर्थः । तथा उष्णिहया उष्णिकृ-
 न्दसा सह, सयुग्मा सह युज्यमाना ककुप् सविता देवः
 सम्बभूव तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे 'आपद्यापि हवन्तानामिति'
 (१०) वचनादुष्णिहयश्चादापप्रत्ययः । तथा उक्थैर्मन्त्रैः-
 महन्नान् तेजस्वी सोमाः अनुष्टुभा अनुष्टुप् छन्दसा साह
 तस्मादेव प्रजापते रजावत । तथा वृहस्पतिर्वाच वाक्यं
 वृहती छन्दः अभवत् अचरत् अगच्छद्वा । वृहत्या साह
 वृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे अजायतेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीय मन्त्रसदाहरति—

८ । विराण्मित्रावरुणयोरभिथौरिन्द्रस्य
 त्रिष्टुवेह भागो अङ्गः । विश्वान् देवाञ्जगत्या
 विवेश तेन चाकृतकृपयो मनुष्याः ।

अपि च मित्रावरुणयोर्देवयोर्विराट् छन्दः अभिथौः
 प्राप्तायवा आसीत् । अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुप् छन्दः अङ्गो भागो
 माध्यन्दिनसवनार्थमाभूत् । तथा जगतीछन्दः विश्वान्
 देवान् वा विवेश प्रविष्टा । तेन अग्न्यादिदेवताकेन गा-
 यत्रादिछन्द उपनिषद्भेन कृपयो मनुष्या मरणमौला
 मानवाश्च चाकृताः चकृपिरे कृताः सृष्टा आसन्नित्यर्थः ।
 अतो गायत्र्या अग्न्यादिदेवताकेन गायत्र्यादि छन्द इत्युक्तं
 भवति ॥

अधोपरितन्नां छन्दसां देवतामाह—

६ । प्रजापत्या अतिच्छन्दसो विच्छन्दसो
वायुर्देवताः । पुरुषो द्विपदानां दैवतं ब्राह्म
एकपदाः अमृताः ।

अतिच्छन्दसः अतिजगत्प्रतिशक्त्यादयोऽतिपूर्वाः ; विच्छ
न्दसः शक्त्याऽतिष्ठतय । यद्वा । सर्वा एता अतिच्छन्दसः ।
विच्छन्दसो गायत्र्यादय एवैकद्व्यक्षरान्यनाधिकभूताः ।
ताव क्रमेण प्रजापतिवायुर्देवताकाः द्विपदा एकपदाय
वर्णाभिधानसमये द्रविताः ताव क्रमेण पुरुष-ब्रह्म-देवताकाः
अथ अग्निर्दिष्टायाः षड्भ्यो देवतामाह —

१० । यासवी षड्भ्यः ।

यामवी वसुदेवताकाः ।

अथ छन्दसामुक्तदेवताकत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति—

११ । स तु न मन्येतैतद्देवत्या एवैतेषु छन्द
स्तृचो भवन्तीति छन्दसामु हैतद्देवतमिति ।

तु शब्दः श्रद्धाव्यावृत्त्यर्थः ; स पुरुष न मन्येत, छन्दसा
भक्तदेवताकत्वे प्रमाणं नास्तीति न गद्वेत । यथा एतेषु
गायत्र्यादिच्छन्दसु एतद्देवत्या एव अम्नादिदेवताका एव
अष्टच. प्रायेण सम्भवन्ति तथा छन्दसामु (स. अष्टोऽष्ट्यर्थे)
अम्नादिदेवताका अष्टगायत्र्याणामपि । छन्दसामेतद्देवतं
ए एता अम्नादिदेवता भवितु युक्ताः खल्विन्त्यर्थः ।

इति श्रोतृदेवताध्यायाख्ये पञ्चमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः ।

अथ सामर्थ्यात् कस्मात् कथनप्रसङ्गेति चेत् तदा भव
निर्वचनं दिदृक्ष्यिषु सादौ प्रतिजानीवे— । ११, २२ ।

१। अथातोनिर्वचनम् ।

अथ सास्त्रां देवताभिधानानन्तरम् अतो यतोनिर्वच-
नेन निरुक्त गायत्र्यादि ह्यस्य गायत्र्य साम जायतं सामेति
सामनामसूपयुज्यते अतो निर्वचन प्रकृति प्रत्यय विभागेन
व्युत्पादनं प्रदर्शयति इति शेषः ॥

तत्र माधव्या दर्शयति—

२। गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः ।

गै शब्दे, शब्द स्तुवनं, गायति स्वीति, प्रकाशयति
देवतानिति गायत्री ॥

अथ ब्राह्मणप्रदर्शनेनैव प्रकारान्तरेण निर्वचनं
दर्शयति—

३। गायतोमुखोदुदपतदिति च ब्राह्मणम्

१ गायते वेदमार्तं शब्दयतः प्रजापतेर्मुखात् एषा वेद
सारभूता उदयतत् सदवच्छेदः ततः अतोपि गायत्रीत्यर्थः ।
अतोऽपि गायत्री-विद्यायां प्रकारान्तरेण निरुक्तो गायत्री
शब्दः । गायत्रेव द्रायते पासयति च सा गायत्री । या
वै खलु गायति च—'एषा ससारे मा क्लिश्यत, तदुच्छिस्तये
मार्मेव मघध्वमिति' खयः शब्दयति च । , तथा कुर्वाण
दुःशात्मकात् ससारात् द्रायते पासयति च सा गायत्रीति
निरुक्त इति शेषः ॥ 'तद्यद्वायएस्तत्रेस्त्वस्माद्वायत्री नामेति'

हि हृद्द्वारस्थक तथाच आर्तनिवृत्तनमपि । 'गातार
 कायेते प्रस्मादायज्ञो वेन सा स्मृतेति'—॥—
 अथोपिहो निर्वचनं बहुप्रकारं दर्शयति—

४ । उष्णिगुत्क्षानात्, विह्वतेर्वा का-
 न्तिकर्मणोऽपि बोष्णोपिषोवेत्योपमिकम् ।

उत्पूर्वात् 'ष्णा ग्रीवे (प० प०)—इत्यस्मात् उष्णिक्
 शब्दः । तदेषाह—उत्क्षानात्—उद्भूतस्नानपत्तादुष्णिग्
 या । यहा । विह्वतेः 'विह्व ग्रीतो (दि० प०)' इति धातु
 ततः यत् ग्रीत्यात्मकं तत् कान्तमपि भयतीति क्त्वा कान्ति
 कर्मत्वम् । विह्वते कान्त्यते इत्युपमित्यर्थः—कान्त ह्येत
 देवतानां हृद्द्वारः । अपि बोष्णोपि उष्णोपयत्वेवेत्योपमि
 कम्—उपमाप्रयुक्तमभिधानमपेक्षोप्यक् शब्दः तथा ह्येषा
 गायत्रीतयतुभि रक्षेवैष्टितेव वर्तते । चतुरशराधिस्यादु
 ष्षिकप्रभेदस्य ।

अथ ककुभो निर्वचनमाह—

५ ककुप् ककुद्वरूपिणौत्योपमिकम् ।

ककुपशब्दोऽपुन्युपमाप्रधानः—यथाहप्रभस्य मध्यमदेश
 ककुत् सङ्घर्षक उच्छिन्नो भवति । एवं मध्यमपार्श्वस्य जागत
 त्वात् चतुरशर ककुत्स्थानीयमस्यास्तीति ककुप् दकारस्य
 प्रकारः । ककुदस्त्वं स्थाया लीयः—इत्यध्यात्ममाधेः
 व्यकारलोपः ।

ककुभशब्दस्य ककुभं दक्षधावनमित्यादौ अप्राप्तिर-

अरणात् स्वामिमतमयंमाह—

६। ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा ।

ककुप् कुब्जश्च ककुप् कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वो । कुज कौटिल्य
प्रतिष्ठितविलेखनेषु । 'सञ्ज' 'सञ्जवे'—सञ्ज न्यम्भावाय ।
ततः कौटिल्य न्यम्भावायैक धातुद्वयार्थस्वात् सञ्जवात् ककुप
शब्दः ।

अयानुष्टुमी निर्वचन माह—

७। अनुष्टुबहुस्तोभनात् ।

स्तोभतिष्ठार्थः । गायत्रीतस्तस्मात्परपादद्वये ।

उक्तार्थे ब्राह्मणसम्प्रति दृश्यति—

८। अन्वस्तौदिति हि ब्राह्मणम् ।

निर्दत्ते प्रकारान्तरेण ब्राह्मणयास्वमुदाहृतम् । 'गा
यत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च
ब्राह्मणम्'—इति ।

अथ पिपीलिकामध्यायानिर्वचनं यत्तु पिपीलिका
शब्दस्य निर्वचनमाह—

९। पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ।

न ह्यसौ चपमप्युदाहते ।

इदानीं तच्छब्दोनिर्वचनं दृश्यति—

१०। पिपीलिकामध्ये त्र्योपमिकम् ।

पिपीलिका नाम उभयतः स्थितो मध्ये त्र्योपमिकः उद्विज

गणिविधेयः तन्माध्यमिव मध्यं यस्याः सा तथोक्ता । मध्यम-
रदसोपी समासः । तस्यास्तनूमध्यत्वमनुक्रम्य “एकादशिनोः
रः पट् कस्तानुगिरा, मध्ये चेत् पिपोसिकामध्ये न्युत्तम् ।

अथ वृद्धत्या निर्वचनमाह—

११ । वृद्धती वृद्धतेर्द्विकर्मणः ।

। प्रोक्त्या अनुद्धमः सर्वपादे ष्वेकैकाक्षरवर्धनात् प्रवृद्धत्वम् ।

अथ विराजो निर्वचनं बहुप्रकारमाह—

१२ । विराड्विरमणाद्विराजनाद्वा ।

विराट् शब्दः “रम् क्रीडायां”—“राजृ दोती”—“राध
साध संसिद्धी”—इति द्विभ्यो धातुभ्योऽन्यतरेशापि निष्पा-
द्यन्ते । धातुद्वयार्धस्य तद्धिन् सञ्भवति ॥

अथ निर्वचनमाह—

१३ । पङ्क्तिः पचिनौ पञ्चपदा ।

पञ्चसंख्यायोगात् पिङ्क्तिशब्दः, पञ्चत्वप्रदर्शनं पञ्च
पदेति ॥

अथ त्रिष्टभो निर्वचनं दर्शयति—

१४ । त्रिष्टुप् स्तोम इत्युत्तरपदा ।

स्तोम इति सुतिकर्मोत्तरपदं यस्याः सा त्रिष्टुप्,
अस्तुत्तरपदं पूर्वपदस्य—त्रिशब्दस्य ।

किं ग्रहचिनिमित्तमिति सयमेव पृष्टोत्तरमपि ब्रूते—

१५ । का तु बिता, सांतीर्णतमं छन्दो
भवति ।

अस्य त्रिंशत् त्रित्वं का स्वादिति प्रत्ययः । अस्मिन्तरमे-
तीर्षतमं छन्दोमपतीति । पूर्वभ्यो मइस्वात् । इङ्कारि-
कारो सुतः । तीर्षतमं तस्तेषां पूर्वपदम् । उभयाधौष-
त्तिस्वरणात् स्तोमनाच्चेति वैष्टुमत्वम् ।

विष्टुच्छन्दःपूर्वपदेर्मित्याह—

१६ । विष्टुजुस्तस्य स्तोममिवेत्यौपमिकम् ।

उभयान्निककोटित्वात् षञ्जुञ्जित् । तस्य स्तोममिवे-
त्युपमाप्रधानोऽयं निर्देशः । “यच्चिञ्जते स्तोमं विष्टुम-
भिष्टुमिति प्राञ्चणम् ।

अथ जगतीच्छन्दः निर्वर्ति—

१७ । जगती गतंतमं छन्दोज्ज्वलगतिर्म-
वति क्षिप्र गतिर्जुमन्त्राकुर्वन्वष्टुवतेति हि
प्राञ्चणम् ।

अतिजगत्यादिति छन्दसां निर्वन्नुपक्रमते—

१८ । अतिच्छन्दांश्छन्देरथे ।

छन्दसीऽथे अतिर्नैवातिच्छन्दसोऽपि अतिं सुष्ठुमिति
भावः । तथाच जगतीमतिक्रम्याधिकावसमत्वेन या वर्तते
सैवातिजगतीत्येवं कल्पितम् । अवेदानीं छन्दस एव निर्वा-
चनं भवति—

१९ । छन्दांसि छन्दयतीति वा ।

‘छन्दसंवरणे (सु० उ०)’ छन्दयति यथानि । तत्राथ

नैकतम्—छन्दांसि छन्दनात् (दे० १, १) इति ।

तत्र गायत्र्यादिषु यथानियम-चतुर्विंशत्याद्यपराभावे
तासां नामान्तरता माह—

२० । निचृन्निपूर्वस्य चृतेः ।

एकाक्षरव्यूनाद्यु गायत्र्यादिषु निचृदिति । चर्चयति
सन्दीपयति ऋगुक्तभावानिति चत् छन्दः निरुद्ध मिका-
क्षरेण हीनं निचृत् । तथाच पिङ्गलः—“जनार्धिकेनैकेन
निचृद्भूरिजो (१ ५८) इति ।

तथा एकाक्षराधिक्ये सध्वजास्तरमाह ।

२१ । भरणान् भूरिज उच्यते ।

एकाक्षरेण भरणान् चतुर्विंशत्यात्मगायत्र्यादाविति शेषः ।
अथां सामसु गायत्रस्य प्रशस्ततया तदेवातोपसंहारी स्याति

२२ । अथातो गायत्रमाग्नेयं भक्त्या भ-
वति देवानां वर्षीणां वा परमेष्ठिनो वा प्राजा-
पत्यस्य साम ।

अथेत्यानन्तर्यवचनः अत इत्यधिकारार्थः । आग्नेयम्
अग्निदेवतम्, यद् गायत्रं नाम साम तद्धि देवाना वा
ऋषीणां वा परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्य वा सर्वस्यैवेत्यर्थः
'भक्त्या' सम्प्रजनेन भवति भवेत् ।

गायत्र-साम्बः किं मूलं मित्वाह—

२३ । सावित्री गेवम् ।

सावित्रि भामर्चि तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्रैव गेहम् प्रथ
 क्षमे तदनु अन्यत्रापि गेहमूहृतः

ननु गानप्रत्येयं कथं तत्रोपलभ्यतइत्याह—

२४ । यत्रागीतम् ।

यत्र सावित्रिनामर्चि गानप्रत्यादौ अगीतम् तत्रैव
 गानम् प्रथममित्यर्थः ।

किन्तुदिति स्वरूपं दर्शयति—

२५ । तत्सवितुर्वरेण्योम । भार्गोदेवस्य

धौना हौ२ । धियो यो नः प्र । चो १ ५ २ १ ५

२ छम् । आ२ दायो आ ३ ४ ५ ।

सावित्र्याम्यर्चस्वरूपस्य उत्तरार्चिकस्य पञ्चमपाठकीय-
 तृतीयाहं श्रुतस्य दशमसूक्तस्य प्रथमपाठतो ज्ञेयः । व्याख्या-
 तथापि तत्रैवेति ॥

॥ इति तृतीयः खण्डः ॥

॥ समाप्तं दैवत प्राज्ञापनम् ॥

पह् विंशत्याक्षरम् ।

श्री नम सामवेदाय ।

श्रीं ब्रह्म च वा इदमग्रे सुब्रह्म धाम्नां तत, सुब्रह्मो-
 र्नामद्वयं देवा यज्ञेन ब्रह्म पर्यङ्गताग्निर्वै ब्रह्मा साया-
 देत्य, सुब्रह्म तद्देवा यज्ञस्य सम्भावन्वेच्छन्नेव वै यज्ञस्य
 अभियेत्तैव उक्तरस्तस्मादुत्करे तिष्ठ त्सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्या
 माह्वयति सुब्रह्मण्यो ३९ सुब्रह्मण्यो ३९ सुब्रह्मण्यो ३ मिति
 मित्य मित्य विराह मित्यया (त्या) हि देवा इन्द्रागच्छेति
 यदाहेन्द्रागच्छेत्येतदा अय्य प्रत्यक्ष नाम तेनैवैनं तदा ह
 यति हरिष प्रागच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरो
 ताभ्याएङ्गौट्मर्ष हरति मेधातिथिर्मेयेति मेधातिथि ह
 काण्वायनएमेयोभूत्वा जहार ह्यणवस्य मेन इति ह्य
 णवस्य ह मेनय्य मेनका नाम दुहिता स ताए इन्द्रयकमे
 गौरावक्तन्दित्रिति गौरसगो ह स भूत्वावस्कधारणा
 द्राजानं पिवत्यहल्यायै जारित्यहल्याया ह मैत्रेया जार
 आस कोशिकनाद्यनेति कोशिको ह शौनां ब्राह्मण उप-
 न्येति गोतमनुवाणेति देवासुरा ह सयज्ञा (न्ता) आसए
 स्तानन्तरेण गोतम शशाम तमिन्द्र उपेत्योवाचेह नो
 भर्जास्य (च्छ) सयरत्विति नाहमुवाह इत्यथाह भवतो
 रूपेण चराचोति यथा मन्यस इति स यत्तद्गोतमो वा

पाद इत्याह यान्येवान्तरिक्षेऽसुररक्षाएभि तान्येव तेनाप-
 षते सामि सुवर्णेतस्यास्ते द्यो. पाद इत्याह यान्येव दि-
 व्यमुररक्षाएभि तान्येव तेनापहतं सामि सुवर्णेतस्यास्ते
 दिगः पाद इत्याह यान्येव दिव्यमुररक्षाएभि तान्येव ते-
 नापहते परो रजास्ते पञ्चमः पाद इत्याह पराएरजसो यै
 ब्रह्मणः स्थान तदेतदाह मा न इधमूर्ज्व' धृष्ट्वेत्याहेयमेवास्मा
 कर्ज्व' दुग्धे योर्ध्वमन्नाद्य धेहीत्याह योर्ध्वमेवास्मा अन्नाद्य
 दधाति ब्रह्मयोर्ध्वे नामैतन्नाम यत् सुवर्णक्ष्णः तस्मात् प्रात-
 रनुवाक उपासते विसृष्टिं च यज्ञे सुवर्णक्ष्णः सुवर्णक्ष्णः
 माद्वयत्येय चै यज्ञ मन्त्रा चाप्नोति य एतदन्तो युतं सु
 वर्णक्ष्णाय ददाति ब्रह्मणा चैवाम्य ग्रिया च यज्ञं समर्च-
 यति य एव वेदार्था खल्वहर्गभावगत यज्ञानवगतऽमर्च-
 य्यैषैव प्रायश्चित्ति रिति तस्मादेव विद सुवर्णक्ष्णं कुर्वीत
 नानेवं विदम् । २ ॥

इति पह्बियवाङ्मणे प्रथम प्रपाठके

द्वितीयः ।

एकच्छन्दः प्रातः मवन तस्मा देकपात पुरुषो हर-
 तान्यं प्रत्यन्येन तिष्ठति त्रिच्छन्दा माध्यन्दिन पयमान
 स्तस्मात् त्रयोऽधः प्राणा हे गायत्र्याऽसामनी तस्मादय-
 मधर्ग्यं प्राणेन करोति हे हृहत्यां तस्मादयमुत्तरैके त्रि-
 दृभिः साम तस्मादेकैव नाभिः प्राणानामिव त विधृति
 रय यदेव तत ऊर्ध्वं तानि पृष्टानि बार्हतान्येकगाय-
 त्रीकाणि तस्माद् हृत्य एव परिययो हृत्य एव कीकसा.
 पृष्ठमभिसमावक्ष्यव यदेव तत ऊर्ध्वं स आर्भवः पयमानः

प्राणो गायत्री श्रोत्रे चण्डिककुम्भौ वायुमुष्टपञ्चद्वर्जगती
 पुष्टिर्यदन्यदे गायत्र्याए सामनी तस्माद्वयं प्रायेण करोति
 प्राणिति चापानिति चेक छन्दः ककुबुण्णिहौ हे सामनी
 तस्मात्समानएसच्छ्रोत्र द्वेधेव शृणोति हे अनुष्टुभि सामनी
 तस्माद्वयं वाचा करोति सत्यं चानृतं च वदत्येकं जगत्या
 साम तस्मा हे अचिणी सती समानं पश्यतो न हि पश्चा
 दायन्त पश्यत्यय यदेव तत उत्सर्ज्यं मूर्धा तदाज्ञायत्रीयं
 मूर्धा स्वाना भवति य एव वेदाग्ध इव वा अन्त्यान्त्यानुद-
 परीव मूर्धाव इवास्मा अन्यो स्वा भवन्तुपरीव स्वाना भ-
 वति य एव वेद वज्रो वा अथ यज्ञ इत्याहुरेव वावजात
 एपोऽवतुमजरायुषेय आत्विजीनी य एत वेदमनुब्रूते यदा
 वा एत वेदमनुब्रूतेऽयेनए शृण्वन्त्यसावन्वचोचतेति तद्वै स
 जायत जनाधरा गायत्री प्रातः सवने प्रजानां प्रजात्या
 जनादिव हि प्रजा प्रजायन्त जनाधरा गायत्री
 दृष्टेपु वामदेव्ये यजमानं लोक एव स मध्ये
 हि यज्ञस्य यजमान जनाधरा गायत्री सहिते प्राणापा-
 नयो रुक्षार जनादिव हि प्राणापानावुचरत जनाधर यु-
 जायत्रीय प्राणानामुतच्छ्रौ यो हि पूर्णमुपधमेद् यदि
 प्रतीयाद् विपतेद् यदि न प्रतीयाद् विष्यन्देत तदाहुः भव-
 नानास्र वा एत उदानाः प्राणानास्रोतस्त्सरिति । ३ ।

इति षष्ठविंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके

तृतीयखण्डः ।

अध्वर्युः पित्राहोदाता भास्व मे निवेद्य श्रोत्रे प्रातरनु-
 वाकमुपाकरो रिति सोऽन्युः प्राह स हतो व्रजति स पु

यथा हारा हविर्दाने प्रपद्यते स उच्यते हविर्दानस्योत्तरं
 चक्रमभ्यपश्यमाण उद्दृढासीनो विश्वरूपा गायति स्तोत्रं
 वै स्तोत्रं विदुश्च स्तोत्रेणैवास्मै विश्वमनुवीर्यं मनुवर्मान
 करोत्यथो मृतशस्त्रयो रेव समारम्भायाऽव्यवस्यं साय सन्तत्या
 एतद्वस्त्राह ग्रावो मैत्रेयः प्राज्ञेषा अद्याह पापवसीयस
 ध्याकरिष्यामीति सह स सदस्येवोपवसथ्येऽहन्तु उद्दृढा-
 सीनो विश्वरूपा गायति तदुपवाटोऽन्यध्वर्यो किं स्तुतं
 स्तोत्रं होता प्रातरनुवाकेनान्वशंसीदिति स ब्रूयादका-
 रिष महन्तद् यज्ञम कर्म होतारं पृच्छन्ति होतः । किं
 मृत स्तोत्रं प्रातरनुवाकेनान्वशसीरिति स ब्रूयादकारिष
 महन्तद् यज्ञम कर्मोद्गातारं पृच्छन्ति त्वातः । किं मृत
 स्तोत्रं होता प्रातरनुवाकेनान्वशसीरिति स ब्रूयादका-
 रिष महन्तद् यज्ञम कर्म गामिष यज्ञेयमिति तं चेदब्रूयु-
 क्ता वै त्वमगासोर्ज्ज्याति रिति स ब्रूया ज्योतिस्तेन
 येन ज्योति ज्योतिस्तेन येनग् ज्योतिस्तेन येन
 गायत्री ज्योतिस्तेन येन छन्दो ज्योतिस्तेन येन
 भाम ज्योतिस्तेन येन देवता ज्योतिर्वाह मगामिषं न
 तमो युष्मांस्तु पापना तमसा विध्यानोन्वाह पाप्मनैवेना-
 स्तत्तमसा विध्यति युष्मेवाच शतपदीमित्याह वाग्वधयत-
 पदी ऋग् शतपदी शतसनिमेव तदात्मानश्च यजमानश्च क-
 रोति गायै सहस्रवर्त्तनीति साम वै सहस्रवर्त्तनि सहस्रम-
 निमेव तदात्मानश्च यजमानश्च करोति गायत्र त्रैष्टुभ जग-
 दिति गायत्र वै प्रातः सवन त्रैष्टुभं माध्यन्दिन सवन जागतं
 तृतीयसवनं सवनान्धेषतद् यथा स्थान यथा रूप कथयति

विश्वारूपाणि सम्भृतेति विश्वमेव तद्वित्तमात्मने च यज
 मानाय च सम्भरति देवा ओकासि चक्रिर इत्योकीहा-
 स्मिन् यज्ञं कुरुते य एव वेदासि तस्माद्वा स्मवे पुरा क-
 श्मपा उद्गायन्त्ययह युवानमनूचानं कुसुमविन्दमौहालकि
 ब्राह्मण उद्गीधाय ब्रजे ते होषु परि वै नोयमाल्विंशमा-
 दत्ते हन्तेममनुव्याहरामेति तं हानुव्याहरिष्यन्त उपनि
 पेदु स होवाच ब्राह्मणा नमोवोषु प्राप्ते वा अहं यज्ञं
 समस्थापयन्त्यथा तु पै चामस्य यातस्य श्रीर्षं वा भग्न वा-
 नुसमापहे देव वा अहं यज्ञस्यातोऽधिकरिष्यामीति ते हृदि-
 ह्यत्योक्तव्यु क इदमस्मा अवोचदिति ॥ ४ ॥

इति षष्ठ्यष्टादश्याणि प्रथमं प्रपाठके

चतुर्थं चण्ड प्रथमादयः ।

इन्द्रो हवै विश्वामित्राद्योकधनुवाच वसिष्ठाय वृक्ष
 वा शुक्र्यमित्येव विश्वामित्राय मनो वृक्ष वसिष्ठाय तदा
 एतद्वामिष्ठ वृक्षापि हवै विष्ट वा वासिष्ठ वा वृक्षाण
 कुर्वीति तद्यथो भयवर्त्तनिना रथेन या या दिशं प्रार्थ-
 यते ता तामभिप्राप्नोत्येव मतेनीभयवर्त्तनिना यज्ञेन य
 काम कामयते तमभ्यश्रुतेऽयार्द्धभागवै मनं प्राणानां स
 यद्व्याहरति याचि तस्मिन् प्रतिष्ठापयति तद्यथैकवर्त्त-
 निना रथेन न काश्चन दिशं व्यश्रुते तादृगेतद् वावद् ऋचा
 यजुषा साम्यां कुर्युस्त्वावद् वृक्षा वाच वसो वुभृषेत् प्र
 जापतिर्वा इमां ऋन्वेदानसृजत त एनं सृष्टानाधिभ्यस्ता
 नभ्यपीडयन्तेभ्यो भर्त्सन् स्वरित्यचरद् भूरित्यृग्भ्यो चरत्
 सोऽयं लोकोभयद् भुवरिति वज्रभ्यो चरत् सोऽन्तरि-

ललोको भवत् स्वरिति सामभ्योऽचरत् स्व. स्वर्गोलोको
 भवत्तद्वत्कृत उल्लेखं क्रियेत गार्हपत्य परेत्य भू. स्वाहेति
 जुहुया दय वै लोको गार्हपत्योऽय लोक ऋग्वेदस्तद्वा इमं
 लोक ऋग्वेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि यजुष्ट उल्लेख
 क्रियेताऽन्वाहार्यपचन परेत्य भुवः स्वाहेति जुहुया दन्त-
 रिचलोको वा अन्वाहार्य-पचनोऽन्तरिचलोको यजुर्वेदस्तद्वा
 अन्तरिचलोकश्च यजुर्वेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि
 सामत उल्लेखं क्रियेता हवनीय परेत्य स्य स्वाहेति जु-
 हुयात् स्वर्गो वै लोक आहवनीय. स्वर्गो लोक. सामवेद-
 स्तद्वा स्वर्गं च लोकः सामवेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यतो
 यावद्यतमस्मिन्नेव कृतमग्निः योऽल्लेखं क्रियेत सर्वेष्वेवा-
 नुपर्याय जुहुयात्तथा हास्य यज्ञो स्तवः स्वर्गस्ततो भव
 त्यधस्तवा दामित्रादा तेषा यज्ञ उत्क्रामति देवान्
 दिवं तृतीयमन्तरिचं मनुष्याः स्तुतोय पृथिवी पितृः
 स्तुतीयं तदभिरुशेद् देवान् दिवं यज्ञो गच्छतो मा
 द्रविणमद्वन्तरिचं मनुष्यान् यज्ञो गच्छतो मा द्रविणमदु
 पृथिवी पितृन् यज्ञो गच्छतो मा द्रविणमदु यत्र क च
 यज्ञो गच्छतो मा द्रविणमद्विति तदा आत्मानश्च यज-
 मानश्च स्वेन रसेन समर्द्धयति वह्नी वा एतद्विष्णो यज्ञ-
 मुपार्पयति यद्यज्ञ उल्लेखं क्रियेत तदप उपनिनवेद्यो
 रोजसा सुमिता रजाः सि वीर्यंभि वीरितमा श्विष्टाया
 पत्ये ते अप्रतोता सद्योभिर्विष्णू णगन्वरुणापूर्यङ्गतो स्वाहेति
 तदा आत्मानश्च यजमान च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥५॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम-प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

ये विराजमतिथजन्ते विराजमेव त ईप्सन्तोऽमुष्णिं श्लोके
 ग्राम्यन्त्यथ य एनामर्वाग्दम्बुवन्ति विराजमेव त ईप्सन्तो-
 ऽमुष्णि श्लोके ग्राम्यन्ति तेषां तथा ग्राम्यताऽऽ सुकृतं ची-
 यते न हि तदमुष्णि श्लोके शक्नुवन्ति यदस्मात्श्लोका दकृत्वा
 प्रयन्त्ये तद्य आहोहालक आहृषि कथन्ते यजीरन् कथ वा
 याजयेयुर्ये यज्ञस्य ह्यहमे न नन्दन्ति नन्दन्ति यत् समृद्धे-
 नित्यम् वा व काले यजे याह काले याजयेय योऽह यज्ञस्य
 ह्यहमे नन्दामि नन्दामि यमाहृदेनेत्यपि ह म्यादेव का-
 माद् यज्ञस्य व्यर्हयति भूयसे रूपामे रूपा ऽऽप्सामि भिप
 कृत्वेत्येतद स्म वै तद्विद्वानाह यावद्वा कृत्वा होता का-
 रीति होतृष्वेव तावद्यज्ञो यावद्यज्ञपाऽभ्युर्ध्वयुर्ध्वेव ता
 यद् यावत्तान्नोद्गातोद्गातृष्वेव तावद् बुध्न्येष्वेव तावद्यज्ञो
 यज्ञोपरतास्तस्मात्तन्निवन्तर्ही यज्ञा वाचयमो बुभूयेत् स
 यदि प्रमत्तो व्याहरे देता वा व्याहृतीर्मनमानुद्रवेद्-
 भुंक्तेत्येवमिति वैश्वर्षीं वच्मिद् विष्णुर्विचक्रम इति
 राज्ञो ह मितस्य मर्कटोऽऽ शुनाशय तच्च मापुष्वे स हा-
 रणि राहुतिमुद्यत्योवाच पुनर्वेनानिवस्यत्यतो वावन्तौ
 यपस्तस इति स होवाच किं होष्यमीति प्रायश्चित्त
 मिति किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किं सर्व
 प्रायश्चित्तमिति मह्यव्याहृती रेव मघवन्निति सहोषाचा-
 मारुणे वदाहृति मनुचिये कथं नु विदाश्चकथमर्कटोऽऽ
 शुनादत्तेति स होवाच वच्चावगत यज्ञानयमतः सर्वस्य
 पैव प्रायश्चित्तिरिति तस्मा देतामेव जुहुयादपि वा ज्ञात
 यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ्यम् तदस्य कल्पयत्वम्

हि वैश्व यथा ययए स्वाहेत्यपि वा प्राजापत्यां प्राजापते
नत्वदेतान्यन्तो विष्वा जातानि परिता यभूव यत्कामास्ते
जुष्टमस्तन्नो अमुवयए स्याम पतयो रवीणाए स्वाहेति
तदा आत्मान यजमानश्च स्नेन रसेन समर्हयत्यथ यदै
किं च यज्ञे यत्कामं भिद्येत तदभिद्युशेक मिर्भू निमगा
न्नाता मातरमप्यगाहूयाम पुत्रै पशुभिर्वीक्षान् द्वेष्टि
स भिद्यतामिति तदा आत्मानश्च यजमानश्च स्नेन रसेन
समर्हयति ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके षष्ठमण्ड ।

घन्तोय वा एतत् सोमए राजान प्रेषसीयते यटेन
मभिपुण्वन्ति तस्मेतामनुस्मरणीं कुर्यन्ति यत्सौम्यं चरु-
न्तस्मात् पुरुषाय पुरुषायानुस्मरणीं क्लियते साध्याना वे
देवानाए सत्रमासीनानाए शर्करा अक्षसु जश्चिर ते हेन्द्र
मुपनिषेदु क्वय नु तेषाए शर्करा अक्षसु जायेरन याए
स्य विद्या इति तेभ्य एतत्सौम्ये चरीष्यायमान्य प्राय
अहत्तदेव्यन्त ते प्रापश्वन् प्रपश्वत्यनन्धो भवति य एय
विद्वात्सौम्य चरुमवेक्षते योलमवाद्याय सखवाववादि
दक्षिणार्धेए तदसौ गत्वैतए सौम्यातिथेष प्राग्नीचाञ्जन
वा एतस्मादवाद्य कामति योलमवाद्याय सखवाववाति
जनो अस्मात्पितरो अन्ये नैवान्ये नाश्रमव्यवादी भवति ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके सप्तममण्ड ।

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

श्रीम् । प्रजापति रकामयत बहु स्वा प्रजायेयेति न

एतां रेतस्यामृचं सान्ना प्रच्छन्नामगायद् वदचमसांन्नी
मगास्य दस्यमाप् समजनिष्यत यत्नामामृचं माप्स मन-
स्थिकमजनिष्यतर्चासां प्रच्छन्नां गावति तस्मात् पुरुषः
प्रच्छन्नी माप्मेन त्वचा नोन्वा जायते त्रिकटुह्लाति त्रय
इमे लोका एषां लोकानामवस्थै विभ्यस्य रेतः सिष्यते
न हि कुर्याद् वज्रो वै हिडारो वनमिव रेतो यदिह-
र्याद् वज्रेण हिडारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्याद्रेतस्या
छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमेतया ध्यायन् गावेत्
सर्वं पृथ्वीदृष्टो द्वितीया गायति तस्या द्वे षष्ठरे सश-
यनी ध्यतिपजति मध्यमस्य च पदस्थोऽशममत्तमस्य च प्रथमं
ध्यतिपत्नी प्राणापानो प्रजा दधती गायत्रोच्छन्दसाऽऽग्नेयी
देवतया पृथ्वीमेतया ध्यायन् गावेत् ततोयां गायति
तां वनवदियोऽग्नेय गायति तस्या द्वे उत्तरार्द्धेऽक्षरे द्योत-
यति चक्षुर्वे तद्युनक्ति तस्माद्युक्तं चक्षुस्त्रिष्टुप्छन्दसैन्द्री
देवतयान्तरिक्षमेतया ध्यायन् गावेत्तुर्वी गायति तस्या-
चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निरुक्तेऽयन्निव गायत्या द्वादशभ्यो-
ऽक्षरेभ्यो द्वादशाक्षरपटा जगती पशवो वै जगती पशु
ष्वेव प्रति तिष्ठति तस्याचत्वार्युत्तमार्द्धेऽक्षराणि द्योतयति
द्यौत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तं पृथ्वीव पृथोत्रे द्वे प्रति
यवणं द्वे तस्मात् पुरुषः सर्वा दिग् शृणोत्वपि पराङ्मन्
प्रत्यन्य पृथोति जगतीच्छन्दमा सोमीदेवतया दिवमेतया-
ध्यायन् गावेत् पञ्चमी गायति तान्निर्द्वयिव गायत्याह
बहुतमात् पुरुषादधमत्ववाटो भवति य एव वेद निरुक्तां
चानिरुक्ताश्च गावति निरुक्तेन वै वाचो भुञ्जते निरुक्त-

मन्या उपजीवन्ति मुदक्ते वाचमुपैनां जीवति य एवं
वेदानुष्टुप्छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमेतया ध्यायन्
गायेत् सर्वप्होद प्राजापत्यप्पष्ठो गायति तस्या हे हे
अक्षरे उदासं गावत्या पङ्क्त्योऽक्षरेभ्यः पङ्क्तव ऋतु
खेय प्रति तिष्ठति पङ्क्ति छन्दगा सौमीदेवतया दिग्म
एतया ध्यायन् गावे दिङ्हेव च वा एष इङ्हेव च मनसा
गच्छति यो गायत्रे प्रातःमवने त्रिष्टुभङ्गायति जगतीं
गायत्यनुष्टुभङ्गायति पङ्क्तिं गायत्वास्ते गायत्रं हे गा-
यति प्राणमेव तदभ्येति प्राणो हि गायत्रं पत्यानमेव
तदभ्येति पत्या हि गायत्रपर्यन्तरवर्णासुत्तमां गायति
यं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति ॥ १ ॥

इति यङ्विद्यब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

ता वा एता देवलोकान् युज्यन्ते यत्परायः प्रतीच्यो
मनुष्यलोकायैष वाव जात एषो वल्गु जरायुरेष आर्त्वि-
जोनो यस्य धुरो गोवन्ते ययैवं विद्वान्धुरो गायति
जातमेवैनमवाद्याय परि वृणक्तुभावनमत्त उदाता च
यजमानस्य या प्रथमा तामन्नाद्यं ध्यायन् गायद्रेतस एव
तस्मिन्नाद्यान्नाद्य प्रतिदधाति न हि कुर्याद्यद्विदुर्याद्
वच्चेण हिङ्गारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्या द्वेतस्याच्छन्दो
युज्यते मनो धीयते या द्वितीया ता गायत्रीमागाङ्गायप्
स्तस्या हे अक्षरे सगयनी व्यतिपजति मध्यमस्य च पद-
स्योत्तममुत्तमस्य च प्रथमं व्यतिपक्तो प्राणापानी प्रजा
दधतो गायत्रीच्छन्दो युज्यते प्राणापानी धीवते या तृ-
तीया तां त्रिष्टुभभागां गायप्स्तम्या हे उत्तमाद्देऽक्षरे

द्योतयति चक्षुरेव तद्युनक्ति तस्माद् विरूपश्चक्षुः कथ-
 मन्यच्छुक्लमन्यत् त्रिष्टुप्छन्दो युज्यते चक्षुषी धीयेते या
 चतुर्थी तां जगतीमागाङ्गायत्स्तस्याचतार्युत्तमाहोचराणि
 द्योतयति योत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्ताश्च योत्राश्च योत्रे
 हे प्रतिश्रवणे हे तस्मादपि पराङ्गन् प्रत्यङ् शृणोति
 जगतीच्छन्दो युज्यते योत्रे धीयेते या पञ्चमी ता मनुष्ट-
 भमागां गायत्पुस्तुर्वा व्याहृण्य गायेचतुर्वा वा इदं पुरषी
 वीर्याय विहृतो जायते वीर्यायैवैनन्तदाहृण्य गायत्युच्चाव-
 चामिव गायेदुच्चावचेव हि वाक् सङ्ख्यत्येव गायेत् स-
 ङ्ख्यत्येव हि वाच पुरषो वदत्यनुष्टुप्छन्दो युज्यते वाग्
 धीयेते या षष्ठी ता षट्ति मागाङ्गायत्स्तस्या हे हे
 अक्षरे उदासङ्गायत्यापङ्भ्योऽक्षरेभ्यः षट्ठतव ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठति षट्ति छन्दो युज्यते समानोदानौ धीयेत
 सदिति प्रथमाया धरो निधनप्रेतसां ह्यधि सज्जायते
 समिति द्वितीयाया रेतसां ह्यधि सश्रव स्वरिति तृती-
 याया प्रस्रवर्गं लोक जानातीति चतुर्थीः पश्यो वा इडा
 पश्येव प्रति तिष्ठति वागिति पञ्चम्याः सर्वा अग्निन्
 पुण्या गाची वदन्ति य एव वेद या प्रथमा ता गाय-
 त्स्त्विव गाये दायत इव ह्यव मयाहप्राची या द्वितीया
 तां घोषिणीमिव गायेद् घोषीव ह्ययमपामो वा तृतीया
 तामुदाच्छमिव गाये दुद्युत इव ह्यवं प्राची या चतुर्थी
 तादिक्रीडयमिव गायेद्विक्रीडित इव ह्यय प्यानो या पञ्चमी
 ताविरुजानि रुजामिव गायेद्विरुजानि रुज इव ह्यय
 सनागो वा षष्ठी तामुदाश्मिव गाये दुदस्त इव ह्यव

मुदानो यच्छृणु रथन्तरवर्णामुत्तमाज्ञाये दिय वै रथस्तर
मस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

देवाय वा असुरायैषु लोकेष्वर्द्धन्त ते देवाः प्रजापति-
सपभावएस्तेभ्य एतान्धुर प्राणान् प्रायच्छन्तः प्रथममथ
प्राणमथ चक्षुरथ श्रोत्रमथ वाच ताभ्यः पञ्चमी धूर्भ्यः पुरु-
षश्च पशूँय निरमिमीत तेन पुरुषेणासुरामधूर्वन् यद्-
धूर्वएस्वदरां धूस्व धूर्वति पाप्मानं आढव्यं य एव वेद
यो वै धुरां धूस्व वेद धुरा धुरा आढव्यादसीधान् भव-
त्येतद्वै धुरां धूस्व यं जाना वोऽजा नाना रूपा नाना
छन्दस्या नाना देवत्याः समानए हिंकारमभि सम्मदान्त
एतद्वै धुरा धूस्व धूर्वति पाप्मानं आढव्यं य एवं
वेद यो वै धूर्धु महाव्रत वेद सर्वा अस्मिन् पुण्या वाची
वदन्ति शिरो गायत्र्युरस्त्रिष्टुभ्यश्च जगती पादा षुष्टु-
स्वर्षा अस्मिन् पुण्या वाची वदन्ति य एव वेद यो वा
एष धुरो विद्वानवासां व्रत चरत्यागमिष्यतोऽस्य पूर्वेषुः
पुण्या कीर्त्तिं रागच्छति सुरभिरेव मन्त्रो गायत्र्या व्रतं
दृश्यन्मोय त्रिष्टुभः त्रवणीय जगत्या यदेव याचा पुण्यं वदति
तदनुष्टुभं ऋदु सर्वासां व्रत तदु विद्वाए स माहु रति
नो वादी रिति तदनाढव्यं यस्य वै धुरो विगोतास्तस्य स-
ङ्गीता यस्य वा एता बहिष्यवमाने विगीतान्तराख्येषु
सङ्गायन्ति तस्य वै धुरो विगीतास्तस्य सङ्गीता यः कान-
येतैकधा यजमानं यश्च ऋच्छेद्ययादिष्टं प्रजाः स्युरिति
होतुराख्ये गाये दैकधा यजमानं यश्च ऋच्छेद्ययादिष्टं

श्रयवेत्युच्चे रापो मे होवागऽसिनस्ते सोपहयन्तां
होवा यऽसिन उपमाह्वयमित्युच्चे रश्मयो मे चममा-
ऽवर्गवस्ते सोपमाहन्तां चममाध्वयव उपमाह्वयमित्युच्चे
स्ता या एता देवता ऋत्विजा मेव वाग्भि रुपहयन्ते
स उपहृती भक्षयति प्राणो यजमानोऽग्री यत्रैतासां
देवतानां लोक स्तेदुपहृती भवति ॥ ५ ॥

इति षष्ठ्यविंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठमखण्डः ।

स माध्यन्दिने सवने सवनमुखीवेष्वाहृतेपूपहवमि-
च्छते वाङ्मे होता स सोपहवताऽ होत रुपमाह्वयस्ते-
त्युच्चे यक्षूर्मेऽध्वर्युः समोपहवता मध्वव प नाह्वयस्तेत्युच्चेः
यौक्त्वा स उहाता समोपहवतामुहातरुपमाह्वयस्तेत्युच्चे यौ-
ऽयमन्तयक्षुशाफाशः स मे सदस्व. समोपहवताऽ सदस्वी-
पमाह्वयस्तेत्युच्चे यौ इमा अन्तयक्षुष्यापस्ते मे होवागऽ
सिन स्ते सोपहवताऽ होवागऽसिन उपमाह्वयव मि-
त्युच्चे रश्मानि मे चममाऽध्वयव स्ते सोपहवन्तां चमसा
ध्वयव उपमाह्वयव मित्युच्चे स्ता या एता देवता ऋ-
त्विजा मेव वाग्भि रुपहयन्ते स उपहृती भक्षयत्यपानो
यजमानीऽग्री यत्रैतासां देवतानां लोक स्तेदुपहृती
भवति ॥ ६ ॥

इति षष्ठ्यविंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स तृतीयसवने सवनमुखीवेष्वाहृतेपूपहव मिच्छते
प्राणो मे होता स सोपहवताऽ होत रुपमाह्वय स्तेत्युच्चे
रूपानो मेऽध्वर्युः स सोपहवता मध्वव उपमाह्वयस्तेत्युच्चे
य्यानो मे ब्रह्मा स सोपहवतां ब्रह्मरुपमाह्वयस्तेत्युच्चेः

समानो न उद्गाता न मोषद्भयता मुद्गात रूपमाह्वयन्तेत्युच्ये
 यीयमन्तः पुरुष आकाशः स मे सदस्यः स मोषद्भयताए
 मदस्योपमाह्वयस्तेत्वचैर्या इमा भन्तः पुरुष आप स्ते मे
 होवागएसिनस्ते मोषद्भयन्ताएहोवागएसिन उपमाह्वयध्व
 मित्युच्ये लोमानि मे चमसाध्वर्यवस्तेमोषद्भयन्तां चमसाध्व
 र्यव उपमाह्वयध्वमित्युच्ये स्ता या एता देवता ऋत्विजा मेव
 वाग्भि रूपद्भयन्ते स उपहृती भवत्युदानो यजमानो-
 ऽद्यो यत्रै तासां देवताना लोकास्तदुपहृतो भवति सर्वेषां
 वपदृक्कर्ता चमसं भवत्ये देवानां वा एतद्यज्ञस्य सुखं यदु-
 द्गाद्यचमसं तस्मा दुद्गाद्यचमसं नान्यो भवत्येतेव विदुषो ह
 वै यज्ञो न व्यथत एव विदुषो ह वै यजमानस्य स्वर्ग्यं
 पुत्रं पश्य मिष्ट भवत्येव विद्वान् ह वै यजमानो
 द्विपन्तं भ्रातृव्यं मभिमवत्वथवा अतां यो यज्ञे हीनं
 कुर्यात् ॥ ० ॥

इति ऋग्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

यद्गोता जहाति वाग्ध तद्यजमानं जहाति स यत्तत्
 करोति स्वां वाचं यजमाने दधाति स विष्वङ् वाचा-
 मुषिं लोके सम्भवति यदध्वर्युर्जहाति चक्षुर्हं तद्यजमानं
 जहाति स यत्तत् करोति स्रजश्चक्षुर्यजमाने दधाति स विष्वङ्
 चक्षुषामुषिं लोके सम्भवति यद्वज्रा जहाति मनो ह तद्यज-
 मानं जहाति स यत्तत् करोति स्वां मनो यजमाने दधाति
 स विष्वङ्मनरामुषिं लोके सम्भवति यदुद्गाता जहाति
 ओत्रएह तद्यजमानं जहाति स यत्तत् करोति स्वां ओत्रं
 यजमाने दधाति स विष्वङ् ओत्रेणामुषिं लोके सम्भवति

यत्तदप्यो जहात्यात्मा ह तद्यजमानं जहाति स यत्तत्
करोति स्वमात्मान यजमाने दधाति स विष्वङ्हात्मना-
मुषि लोके सम्भवति यदीवायधुसिनो जहत्वद्भानि ह तद्य-
जमानं जहाति ते यत्तत् कुर्वन्ति स्नान्यद्भानि यजमाने
दधाति ते विष्वक्षीष्टैरमुषिंल्लोके सम्भवन्ति यद्यमसा ध्व-
र्यधो जहाति लोमानि ह तद्यजमानं जहाति ते ते यत्तत्-
कुर्वन्ति स्वानि लोमानि यजमाने दधाति ते विष्वक्षी लो-
मभिरमुषि ल्लोके सम्भवन्ति तस्मादेवं विद्यन्ते होत न
तुर्व्यादप्यथा अत ऋत्विजामेव विज्ञानं पश्यो हाभ्युंभनु-
कीर्त्तिर्होतार योगवेमो ब्रह्माणमात्मा च प्रजा सोऽनाता-
रम् । ८॥

इति पञ्चविंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके अष्टमखण्डः ।

न यदि पशुता व्याधोयेताऽभ्यर्च्यं इदं करिति वि-
द्यादथ यद्येन पापिका कीर्त्तिरनूदियावोता स इदं न-
करिति विद्यादथ यद्यस्य योगवेमो व्यधेत ब्रह्मा स इदं
मकरिति विद्या दथ यद्यात्मना वा प्रजया वा व्याधोये-
सोऽनाता स इदं मकरिति विद्यात् प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा
वाग्देवत्या इतर ऋत्विज स यदि मन्वेत ब्रह्मा स इदं
मकरिति हरितए हिरण्यं दर्भनाद्या प्रवध्य रुध्रं वधाय
चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहुयाग्रम. प्राणाय वाच-
स्यतये साहेति यदु वा इतरे नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वा-
हेति यदीतरो यदि वेतरे सर्वेष्वेवानुपर्यागं जुहुयावमः
प्राणाय वाचस्यतये साहा नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्यथ
तद्विरण्यं ब्रह्मचे दद्या दथ यदाह यज्ञो वाय यज्ञस्य माय-

चित्तिरिति पुनर्यज्ञ एव स एते च ह त्वेवाहुतो यज्ञवि-
श्वस्य प्रावयित्तिरिति ॥ ८ ॥

इति बह्विंशब्राह्मणे द्वितीय-प्रपाठके नवमखण्डः ।

ते वा ऋत्विजः स यजमानो देवा वा अग्रे ऋत्विजो
मानुषा अग्रे य देवा याजयन्ति देवलोकमेव स ते रवरु-
न्धेन मनुष्यलोक मथ य मानुषा याजयन्ति मनुष्यलोकमेव
स ते रवरुन्धेन देवलोक मथ य सुभये याजयन्ति देवलोक-
श्चैव स ते रवरुन्धेन मनुष्यलोक च स एता देवानृत्विजां
हृषीताग्निर्महोतादित्यो मेऽध्वर्यु यन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उद्गाताऽऽवागो मे सदस्य आपो मे होतामप् मिनां
रश्मयो मे चमसाध्वर्यव म एतान् देवानृत्विजो हत्वायै
तान्मानुषान् हृषीत य एनमभि राधयेयु रव चत्विष देव
यजन याचेत् म चेताग्ने उद्यादेवयजनयान् भूया इत्येन
पूयाथ चेताग्ने उद्याद् यदह देवयजन वैद तान्निप्
स्वा हयानीत्येन धूया अग्निर्वाय तदेव यजन भूमिर्वाय
तदेव यजन मायो वाय तदेव यजनम् चडा वाय तदेव
यजन मत्तपु ह वा एन देवयजमन्वाग्रदत्त्यतो हार्तिर्निशा
पोरुपेयो नित्यथ तत एतत्त्विजो देवयजन याचे अग्निर्मे
होता म मे देवयजन उदातु हातर्ह्येव यजन मे देहीत्युच्यै
रादित्यो मेऽध्वर्युः म मे देवयजन उदात्यध्वर्यो देवयजन मे
देहीत्युच्यै यन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजन उदातु यध्वन् देव-
यजन मे देहीत्युच्यैः पर्जन्यो म उद्गाता म मे देवयजन
उदातु उद्गातर्देवयजन मे देहीत्युच्यै रापागो म सदस्य स
मे देवयजन उदातु सदस्य देवयजन मे देहीत्युच्यै आपो मे

होत्राग्रप्तिन स्ते मे देवयजन ददातु होत्राग्रप्तिनो
 देवयजन मे दत्तेत्युचै रश्मयी मे चमसाध्वर्यं स्ते मे
 देवयजन ददातु चमसाध्वर्यं देवयजन मे दत्तेत्युचै स्ता
 वा एता देवता ऋत्विजामेष वाग्भिर्देवयजन ददाति स
 दत्ते यजते यदुन्नत भूम्या अनूपर वत्त बहुला श्रियध्वया
 त्वालमारिणो यत्ताप च्युस्तस्य न पुरस्ताद्देवयजनमात
 मति शिष्याद् यायाश्चम्या प्रामोवरपुरपा हाम्नात्पा
 पीयाप्सो भवन्ति यस्येव मति रेचयन्ति काम दक्षिणत
 आगाम्याऐनं दक्षिणा भवन्ति काम पचाटवरपुरपा
 हाम्नाश्चैयाप्सो भवन्ति काममुत्तरत उत्तराहिन देव
 यज्योपनामुकामवत्सुत्तरोत्तरिणी हास्य शोभभवति यस्य
 पुरस्तात् त्र्योणि ज्योतीऽपि हृग्यैरदग्निराप आदित्य स्तद्दे-
 वयजन तन्निगुक्तिय पुरस्तादित देवयजन पदादित ऋ
 गानकरण प्रागुदक्प्रवण न्देवयजन पदादक्षिणाप्रवण ऋ
 गानकरण यथा वै दक्षिण पाणिर्य देवयजन यथा सव्य
 स्तथा ऋगानकरण यथा ऋगानकरणस्तथाभिचरणोद्याना
 देवयजन सम्यु हैक आहुर्गन्धिवेज वक्षिण्य देवे सह-
 धामो यजत ऋधोत्येवेति ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मण द्वितीय प्रपाठके दशमखण्ड ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

यायान्यच्चे रसो भवति तेनात एव प्राचीन प्रचरन्त्यथै-
 तया तयाम परिशिष्यत ऋजोपन्तसाए न तस्मै यदुदधिया-

पाप्मेयु नो तस्मै यदन्नावनुग्रहेयुस्तेनाप एवाभ्यवयन्त्यापो
 वै सर्वस्य शान्तिं प्रतिष्ठा पाप्मानं ह्येष हन्ति वो यजते
 तमिमं पाप्मानं हतं मपोहरासीति तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते
 चात्मानं चोत्करञ्चैतदे देवानां तीर्थं तदेतद्विधिं राहाप्रान
 म्तीर्थं क इह प्रवोचद्येन देवाः पथा प्रपियन्ते मुतस्येत्ये तदे
 देवानां तीर्थमतीर्थं एछेव यन्नस्याम्योन्यत् तस्मा देतेनैव प्रसुते
 प्रपद्येतैतेन निष्क्रामे ज्ञानं प्रच्युतान् देययजना दप्राप्तान्
 य एतस्मिन्प्रवकाशे रक्षाएष्यं विद्याएष्यं एतदग्निरजोहा
 सामापश्य ज्ञान्येतेनापाहतं तान्यमुर्गं पश्यतानि सन्तीति
 देवा अकुर्वन्निवेतद्रक्षाएष्यं वेधति तस्यां जापोहाव
 इति स्तोभातस्तोभत्वजापो स्वजापो निवेतद्रक्षाएष्यं
 वेधत्वग्निं दपति प्रतिदहती यादृरक्षाऽस्यैव तत्प्रतिदहति
 पादाय पादायस्तोभा अनुपर्त्तन्ते रजसामपश्यन्ते विग्नं
 समविण दह विग्नं समविण दहेयमिणो वै रक्षाएसि
 पाप्मानोऽविणोऽविण एवैतद्रक्षाएसि पाप्मानमपमेधति
 तस्य त्रिनिधनमाहुयं वै सुहृतं ध्रुवि न स पुनरदुक्ते
 यथाह पुन पुनरादाय ए सुहृत ए हन्यात्तादृशेतात्तदा अति
 च्छन्दसु भवति वारणमियं या एतच्छन्दी यदतिच्छन्दा
 वारणानीय रक्षाएष्यं रक्षायतनानि तद्वयथा न्य मरणा
 मभवेनाति क्रामेत् तादृशेतात्तदे समपदासु भवति समं ये
 छन्दाऽभि धनुस्तथावि तद्वयथा सर्वे छन्दोभिरभवेनाति
 क्रामे तादृशेतात्तस्य त्रिवचन एवविश्रुति पदानि त्रि
 सामाह तत्तत्तुर्विद्यति चतुर्विद्यति तद्वयथा न्य मरणा
 साम तस्य या एतस्य सवस्वरस्य साक्षां होरादानि

हिङ्गारोऽर्हमामाः प्रस्तावो मामा चादि पठितव उक्तोद्यः
 पौर्णमास्यः प्रतिहारोष्टका उपद्रवो मावास्या निधनं तस्य
 वा एतत् मवयवरस्य साग्यो वमन्तो हिङ्गारो प्रीषः
 प्रस्तावो वर्षा उद्गोथः ग्रस्तं प्रतिहारो जेमन्तो निधनं
 तन्मादेमन्तं प्रजा निधनकृता इवामते निधनरूपमिषैतर्हि
 तदाहुः कान्दिश मवभृथ मभ्यवेयुरिति प्राचो भ्यवेयुर्देवानां
 वा एषा दिव्यत् प्राचो वा देवानां दिक्तात्रीनुयज्ञः सन्ति-
 ष्ठाता इति दक्षिणाभ्यवेयुः पाप्मानएष्टेय हन्ति यो यजते
 तमिमं पाप्मानएहतं दक्षिणाहराणीति पितृणां वा एषा
 दिव्यदक्षिणा या पितृणां दिक् तात्रीनुयज्ञः सन्तिष्ठाता
 इति प्रत्यक्षो भ्यवेयुर्मनुष्याणां वा एषा दिव्यत् प्रतोचो या
 मनुष्याणां दिक्तात्रीनुयज्ञः सन्तिष्ठाता इत्यदक्षो भ्यवेयुर्नक्ष-
 त्राणां वा एषा दिव्यदुदीचो या नक्षत्राणां दिक्तात्रीनुयज्ञः
 सन्तिष्ठाता इत्यतो वावयतमद्यैव कथमया चापः खुस्त-
 टभ्यवेयुर्यद्वै विद्वान् कर्म करोत्वस्मादिदमिति वसीयानेव
 तेन भवति तदाहुः स्रवन्तोष्वभ्यवेयूश्चावराष्ट्र इति
 स्रवन्तोष्वभ्यवेयुः पाप्मानएष्टेय हन्ति यो यजते तमिमं
 पाप्मानएह तमापः प्रवहतामिति स्वावरायाः शीपस्या-
 म्नाभ्यवेयुरितो मा यन्त्रो विद्युवः प्रत्युपतिष्ठाता इत्यतो
 वावयतरयैकत रया चाप खुस्तदभ्यवेयुर्यद्वै विद्वान् कर्म
 करोत्वस्मादिदमिति वसीयानेव तेन भवति ॥ १ ॥

इति पठि यथाह्येषे द्वितीय-प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

एकस्यै हिङ्गरोति स प्रथमया तिस्रस्यो हिङ्गरोति स
 मध्यमया पञ्चम्यो हिङ्गरोति स' उत्तमयैकस्यै हिङ्गरोति

स प्रथमया तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभि पञ्चभ्यो द्विङ्करोति स एकया स एकवा स तिसृभि रिपुन्निहती विष्ट,ति रभिचरेत् सुवोतानोक् प्रथमेपुद्गुनजरां यत्तिस्त्र सन्धधाति व्येय पञ्चभि सृजते स्तृणुते भाव्य वसीयाए आत्मना भवति य एतया सुते ॥ २ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्ड ।

तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभि तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्या द्विङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिरभिचरत्सुवोत वज्रो वै त्रिहृद् वज्रस्त्रिणवो य त्रिहृत्त्रिणवाभ्या पञ्चदश विदधाति यज्जमव तत्सम्यक् सन्धधाति एवमेव वै वज्र साधुर्यदारभ्यणतोऽणीयान प्रहरणत स्ववीयाएस्तेन पापमान भाव्यएस्त्रिणुते यमीयाए आत्मना भवति य एतया सुते ॥ ३ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके तृतीयखण्ड ।

एतयैवाभिचरत्सुवोत यज्रो वै त्रिहृद् वज्र पञ्चदशो वज्रस्त्रिणवो यत्तित्र्यष्टदश त्रिणवै सप्तदश विदधाति यज्जमिव तत्सम्यक् सन्धधात्येष मिव वै वज्र साधुर्यदारभ्यणतोऽणीयान प्रहरणत स्ववीयाएस्तेन पापमान भाव्यएस्त्रिणुते यमीयाए आत्मना भवति य एतया सुते ॥ ४ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके चतुर्थखण्ड ।

तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्यो द्विङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिर्नवभ्यो द्विङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिरभिचरत्सुवोत वज्रो वै त्रिहृद् वज्रस्त्रिणवो यत्तित्र्यष्टदश त्रिणवै सप्तदश विदधाति

वज्रमेव तत्समस्यक् सन्दधाल्लेखमेव वै यत्नः साधुर्यदारम्भ-
णतो गीयान् गृह्यतः स्ववीयाध्मेन पाप्मानं आदधत्
स्तिगुते वसीयाध्मात्मना भवति य एतया कृति ॥ ५ ॥

इति षड्विंशतःप्रश्ने द्वितीय-प्रपाठके पञ्चमःश्लोकः ।

नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृ-
भिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभि-
र्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः रभि-
चरतनुवीत यजो वै त्रिणवो वक्ष मेव सत्पराद्य प्रवर्त्तयति
स्तृत्यै तेन पाप्मानं आदधत्स्तिगुते वसीयाध्मात्मना
भवति य एतया कृते ॥ ६ ॥

इति षड्विंशतःप्रश्ने द्वितीय-प्रपाठके षष्ठःश्लोकः ।

स्वरान्तः प्रथमं स्तिरात्रो गायत्री प्राप्नो वै गायत्री
प्रजापतिः स्वरः प्रजापतिं मेवाप्नोति निधनान्तो द्वितीय
तिष्ठन्वीर्यं ये त्रिष्टुप् त्रिष्टुभः पुरुषः पुरुषं मेवाप्नोतीहान्त
स्तृतीयो जगतो पश्यो वा इडा पश्यो जगतो जागताः
पश्यन् पश्यन् वाप्नोति प्रहृतच्छन्दाः प्रथमं स्तिरात्र स्तेन सो
यातयामासीत्तरस्य छन्दाःस्मि व्यूहन्ति जगत्स्यः प्रतिपदो
भरन्ति जगतीनां लोके त्रिष्टुभः त्रिष्टुभं गायत्रस्तेन सो
यातयामासीत्तरस्य छन्दाःस्मि व्यूहन्ति त्रिष्टुभः प्रति-
पदो भरन्ति त्रिष्टुभं लोके जगत्स्यो जगतीनां गायत्रस्तेनो
एव सो यातयामासि या एता अन्योन्यस्यै लोकं सम्य-
ध्यायन् कामं मेवेना समवन्ताप्नोति तं कामं वक्ष्यै कामा-
यैव आहवते तन्माद् युजो न सदृश्वहनं स्तृष्मादिपरि-
शोतौ वहीवाध्मसौ भवत स्तृष्मा दुभयती दन्तः अन्दन्ते

तैवति स्तृत्वे वषट्कारविधन भवत्येष वै वज्राणा मो-
जिष्ठो यत्साम वज्रं बहवो वषट्कुर्वन्ति तमेवास्मै
यज् प्रहरति स्तृत्वा चमे हृदयन्तरे भयत उभाभ्या-
मेवास्मै हृदयन्तराभ्या वज्रं प्रहरति स्तृत्वे पराधीपु
रयन्तरं भवति पराध मेवास्मै यज् प्रहरति स्तृत्वे
तस्य रयन्तरं पृष्ठं हृदयन्तरं सामैप वै साम वज्रसमेवास्मै
वज्रं प्रहरति स्तृत्वे य कामयेत जीवेतति तस्य हृत्पृष्ठं
सुव्यादयन्तरं ब्रह्म साम धत्तं वै हृत्पृष्ठयो रयन्तरं चत्वेष्टै-
वास्मै पशून् हृत्यपशुर्भयति जीवते य कामयेत पराम्परा
वतमियात्र प्रतितिष्ठेदिति पवमाने रयन्तरं सुव्यादहृत्-
पृष्ठं ब्रह्म साम हृदयन्तराभ्या भवेन मेभ्यो लोकेभ्य
उहृत्य ब्रवेन प्रजाधयति पराम्परायतमेति न प्रतितिष्ठति
वार्पाह्ने पवमानमुत्से भवतः सफीपगवे नानदं क्रूराणि
सामानि सभरन्ति स्तृत्वे तैत्त्वको वा बाधको वा यूपस्य
स्वाय श्वनभ्ये यधिपयणे श्वनये नद्रवते लोहितः पशुः
साद्यन्त्युपाएषन्तर्यामी शरमयं बर्हिः शीत्यै वैभीदक
इभो विभित्यै लोहितोष्णीषा लोहित वाससो निवीता
ऋत्विजः प्रहरन्ति स्तृत्वे नव नय दक्षिणा भवन्ति नवय-
त्येवेन तत् ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके षष्ठमष्टकः ।

विहृदग्निष्टोमस्तस्तेषु विष्टुतिं कृत्वाभिधरन्त्यजेतुषु
बधो वै पुराणुषो हन्ति यदिषु विष्टुतिं करोति पुरैवेन
मायुषः प्रहयति विहृदं स्तोमानां क्षेपिष्ठो यन्निहृदवत्यायी
यन्निधवा इति वषट्कारविधन भवति सम ९ भवत्या

सप्तमात् पुण्या द्वायतनो भवति यमेतेनाभिचरन्ति
समानमितरच्छेनेन ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके नवमखण्डः ।

अथेय सन्दर्शोभिचरन्त्यजेत यद्दे दुरादानएसन्दर्शे
तदादत्ते यद्दो द्वौ स्तोमौ स ह यथाह दुरादानएसन्दर्शे
नातु जाया ददोतैष भवेन मेतेनादत्ते त्रिवृतस्तोमः
सम्पद्यते वृद्धती छन्दोष यज्ञो वै त्रिवृतपशवो वृद्धती वज्रै-
वाप्य पशून्ने हस्यपशुर्भयति वैद्यज्वं भवति व्यश्नमिवैन
कराति परिदुश्चैव भवति पर्येवेन हयति क्षार्पाहरे प्रवमान-
मुखे भवतः काशी तीपगवे नानदएसाम क्षूराणि सामानि
सम्भरन्ति स्तृत्वै नि सप्तदशस्तोत क्रूरः समानमितर-
च्छेनेन ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके दशमखण्डः ।

अथेय यज्ञोभिचरन् यजेत यज्ञेयैवाग्नौ वज्रं प्रहरति
स्तृत्वै सर्वः पञ्चदशो भवति यज्ञो वै पञ्चदशस्तमेवाग्नौ वज्रं
प्रहरति स्तृत्वा उक्थ्य, पौडगिमान् भवति पशवो वा उक्थ-
थानि यज्ञं पौडग्यौ यज्ञेयैवाग्नौ वज्रं प्रहरति स्तृत्वै तस्य
महानाग्नौ, पौडगि साम भवति यज्ञो वै महानाग्नौ यज्ञः
पौडग्यौ यज्ञेयैवाग्नौ यज्ञं प्रहरति स्तृत्वै समानमितरत्
पूर्वेण ॥ ११ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके एकादशखण्डः ।

अतिरासद्यसुविंशं प्राचणीय महरभिजिघ्रस्य स्वरसा
मानो दिवाकोर्धमहस्तथ स्वरसामानो विश्वजिह्वायत-
न्नातिरासद्य विग्नेदेवाः सप्तमासत सोमिन राज्ञा गृह-

प्रतिमा तेवन्तसोम एव नो राजा सर्वत विभवेदिति
तस्मात्सोमो राजा सर्वाणि नक्षत्राण्युपैति सोमो हि
रतोधा नवाहणं सवत्सरस्य गर्भमुपयन्ति नवाहो वै
सवत्सरस्य प्रतिमा नव पाण्डः प्राणानेवावब्रूयते प्रजावन्तो
जोधा ज्योति रय्यवती य एता उपयन्ति । १२ ।

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वादशखण्डः ।

इति तृतीयः प्रपाठकः ।

श्रीम् । प्रजापतिस्तपोऽतप्यन्त तस्य ह वै तप्यमानस्य
मनः प्राजायत देवांसृजयेमिति तस्मै देवा असृजन्त दिवा
देवानसृजन्त नक्तं मसुरान् ब्रह्मिवा देवानसृजन्त तद्देवानां
देयत्वं यदसूर्यं तदसुराणामसुरत्वं ब्रह्मीतत्वं तन्पितृणां
देवा वै स्वर्गकामास्तपोऽतप्यन्त तेषां तप्यमानानां रसो-
जायत पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति ते अभ्यतपत्स्तेषां तप्य-
मानानां रसो जायत ऋग्वेदः पृथिव्या यजुर्वेदोऽन्तरिक्षात्
सामवेदोऽमुष्मन्ते अभ्यतपत्स्तेषां तप्यमानानां रसो-
जायत ऋग्वेदादार्हपत्यो यजुर्वेदादक्षिणाग्निः सामवेदा-
दाहयनीय स्तो अभ्यतपत्स्तेषां तप्यमानानां पुष्यो जायत
सहस्रयीमां सहस्राक्षः सहस्रपात्ते देवाः प्रजापति मुप-
सृजन् वेदग्ररोरैर्वा इदमसृजत्ग्ररोरं न ह वा इदं ब्रह्मो-
भमाप्स्यतेति ते सृजन् की नामासीति स होवाच यज्ञो
नामेति तेषां प्रजापतिः सद्यो यज्ञसंस्था मुपैति सद्यो ह
वा एष यज्ञसंस्था मुपैति यद्गार्हपत्यं प्रादुष्करोति सा

दीक्षणीयां यद्दक्षिणाग्निं चाहवनीवत् सा प्रायणीया
यत्समिधोऽभ्यादधाति ता उपसदीय यस्याज्यं मुत्पूतए-
स्कन्दति सा वै स्वाद्यानामाहुतिस्ततो वै यजमानः प्रनायु-
र्भवति वरो देयः सैयं तस्य प्रायश्चित्तिरथ यस्याज्यं मनुत्-
पूतएस्कन्दत्यसौ वायस्कद्यानामाहुतिस्ततो वै यजमानस्य
चित्तं प्रमायुर्भवति चित्तन्देयए सैव तस्य प्रायश्चित्तिर्यत्राह-
पत्ये जुहोति तत्प्रातः भवनं यद्दक्षिणाग्नी, जुहोति तत्तृ-
तीयसपनं यन्नार्जयते सोऽस्यावस्यती यद्वा ददाति तेनो-
दयनीयस्योदवसानीयस्य नमास्या अथ यस्याग्निर्मथ्यमानो
न जायेतान्यर्माहृत्वाग्निमवकाशे जुहुयाद्वास्त्रणस्य वा हस्ते
ऽजस्य वा कर्णे कुशेस्तम्बे पांशु वा जुहुयादन्यैः गतहुतान्
होमानेकः शिष्यहुतो परं शिष्यैः गतहुतान् होमा नेकः
पुत्रहुतो वरं पुत्रैः गतहुतान् होमानेको ब्राह्मणहुतो वरं
स्वयं होता स्वयं दीहो स्वयमेवोपतिष्ठेताग्निहोत्रं होम्य-
मेयं दक्षिणा सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य
एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

प्रजापतिर्वा एतमेतत् सदृस्ससएवकार मसृजंत तेषां प्र-
जापतिः सदृस्ससएवकार मषामयनेवाकृन्मदवामयनं द्वाद-
शाहं द्वादशाहमतिरोतीतिरात्रएपोद्गमिनि योद्गमिनि म-
क्ष्य चक्षुषमग्निष्टोमे ऽग्निष्टोममिष्टिपशुवन्धयोरिष्टिपशुव-
न्धमिहोत्रे सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य एवं
विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

प्रजापति देवैश्च श्रीदुम्बरो मुच्छ्रयत्यमुपिरमूला मयान्यं
पृथुबुधो मेकजा यजमानमाग्रीदुम्बरी भवत्यथ कुल वामना
यजमाना ऋक्षयोर्ध्वाहव प्रच्छेदनं कुर्युः कतिच्छेदनी-
दुम्बरो भवति नवच्छन्दनाग्निष्टोमसाध्यः केचैकादश
वैश्वस्ती मातिरात्रपौष्कराकेषु सप्तदश याजपयाप्तोर्याप्त्रो
रेकविंशत्यथ मेघेऽष्टावत्वारिगतं पुत्रवमेघे परिमितं सर्व-
मेघे य एष विद्वा नौदुम्बरो मुच्छ्रयत्विति तमेवाप्नोति
प्रजापति रक्तामयता पचिन्ति करवाणि य एष वित्वोदु-
म्बरी मुच्छ्रयत्वपचिन्ति मेवाप्नोति ॥ २ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

यपङ्करोति सचीरं स्थूलं मूले बालाग्रं मयूररूपं पञ्चो वै
यपो तज्जैवात्मै आद्यं प्रहरत्यष्टाः त्रीः करोति दश
दिग्गः परिगृह्णात्युभयतः पौक्तौ द्वे यूपे करोति यश्च दश सप्त-
दशैक विगति ररन्नि वा पालाशं पुष्टिकामस्य वैल्वं बृहन्न-
र्धम कामसोदुम्बरमवाद्यकामस्य खादिरं बल्लकामस्य वैभी-
दकं राजवर्चा भाव्यवतः क्रमुकाम्बलपायाया यमस्कामस्य
यत्किञ्च यज्ञियं पशुकामस्य तत्र वर्जनीया भवन्ति गङ्गुली
शणिनी व्याहृत्तः कुठिः कुजः शूली दग्धः शष्पः सुपिरो
पुण्ड्रगंध इत्यप्रशस्ता अथ प्रशस्ताः शुधाहृत्ता अनुपूर्वसमाः
प्रशस्ता यूपस्याग्नीदेवतान्यग्नि पूर्वायां यमो दक्षिणायां
वक्त्रः पयिनायां सोम उत्तरायां या विदिशस्ता स्वा-
दित्यरुद्रमरुदमथोपराजिताः पितरथाधरायां साध्यायौर्होयो
सर्वदेवत्वोवै यूपो वै बहुरूपो बज्रीभूत्वा देवानुपतिष्ठते न

देवाः प्रजापतिं सुपाधावन् यूषेन प्रहरन्त्वा रोषयन्त्वा धोष-
यन्ति च तद् यूषस्य यूषत्वं भूल मरुद्भिः सत्वच निखने-
प्तस्य यवैषान्यान्तत्पितृणां यदूर्ध्वं तन्मनुष्याणां यत्तदध-
रशनाया ओषधिवनस्पतीनां यदूर्ध्वं रशनाया स्तद्विश्वेपां
देवानां माप्राययन्त्यसं कुर्वन्त्यहतेन वसनेनाच्छादयन्तीति
च तं गन्धर्वाप्सरसा मिन्द्रस्य चपाल यदूर्ध्वं चपालस्याङ्गु-
लमात्रं कार्द्यं तस्माध्याना देवानां प्राचीं सवमत्ये-
तद्वै विष्णोः परमम्पदं तस्यर्तवः शरीरं शिरः सवत्सरो
वेदा रूपाणि सवत्सर एव प्रतितिष्ठति य एषं वेद ॥ ४ ॥

इति षट्विंशतःप्राये षष्ठमः प्रपाठकः चतुर्थः खण्डः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद् ब्राह्मणः सायनासीनः
सन्ध्यां सुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन् काच सन्ध्यां प्राय
सन्ध्यायाः काचः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्याय देवाय वा
असुरायास्सईन्तरेसुरा आदित्यमभिद्रवत्स आदित्योविभे-
क्तस्य हृदयं कूर्मरूपेणातिष्ठत् स प्रजापतिं सुपाधावत्
तस्या प्रजापतिरेतद्देवजं मपञ्चदशं सत्वचं ब्रह्म चोद्वा-
रश्च त्रिपदाश्च गायत्रीं ब्रह्मणीं मुखमपश्यत्सन्माह्वाह्मणीं
ऽहीरात्रस्य सयमे सन्ध्यामुपास्ते सन्ध्यातिथ्यान्धोतिथौ
दर्शनात् भोम्याः कान् मा सन्ध्या तत् सन्ध्यावा सन्ध्यात्वं
यत्साय माधीनं सन्ध्यामुपास्ते तथा योरभ्यान् जवत्यथ
यदपः प्रयुङ्क्ते ता विप्रयो वज्रीभवन्ति ता विप्रयो वज्री
भूत्वाऽसुरानपादयन्ति ततो देवा अभवन् परा सुरा भवत्या-
जना परास्य स्नात्यो भवति य एव वेद यत् सायञ्च प्रा-

तय सन्ध्यामुपास्ते तथा वीरस्नानं स्थानञ्च सन्ततमवि-
च्छिन्नं भवति य एव वेद ॥ ५ ॥

इति यद्विषयब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथेपा चन्द्रमसः चयवृद्धीभवति यदा यै चन्द्रमा क्षी-
यते चाप्यायते च तदनुश्याप्यास्यामः पूर्वपक्षे वै देवा दो-
क्षन्ते तेऽपरपक्षे सोमं भक्षयन्ति तत्रेमानि दोषि पात्राण्यु-
पधीयन्ते पृथिवी पातमन्तरोक्षं पात स्त्रीः पातमिति तं
देवा दिव्ये न पात्रेणादित्याः प्रथम पञ्चकल पञ्चमी भक्षयन्ती
तेऽन्तरिक्षेण पात्रेण रुद्रा द्वितीय पञ्चकल द्यौर्मयी भक्षयन्ति
ते पृथिव्या पात्रेण वसवस्तृतीय पञ्चकल पञ्चदशौ भक्षयन्ति
योद्धरी कनावशिष्यते योद्धकलो वै चन्द्रमाः स औष-
धोऽय वनस्पतीश्च गान्ध पशून्पदादित्यश्च वृद्धश्च ब्राह्मणाऽ
सानुप्रविशति त देवा इन्द्रव्येष्टा सोमपायासोमपाय यथा
पितर पितामह प्रपितामह वा हव प्रत्यमुपगच्छमानं
व्याधिगत मरिष्यतीति वा ता रात्रि यसन्ते तदमावास्याया
अमवास्यात् तस्मादमावास्याया नाध्येतव्यं भवत्यय सन्ध्या-
रणश्च तमोऽधिभ्यश्च वनस्पतिभ्यश्च गोभ्यश्च पशुभ्यश्चादित्याश्च
वृद्धश्च ब्राह्मणा सन्नयन्ते तत्सामाय्यस्य सामाय्यत्वं च-
न्द्रमा वै धाता या पूर्वा पौर्णमासी सानुमति योत्तरा
सा राक्ता या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा
कुह्वर्योऽनुपम्यन्त्यन्यं न पश्यति तन्निघ्ननमेवास्य भवति
मुष्णे सानुमतिर्ज्ञेया सिनीवाली तु हापरे खार्वायां तु
भवेद्राक्ता सतपये कुह्वर्भवेन् नूने सानुमति विद्याद्

यस्मिन् दृश्येत सा सिनीवालो राकायां तु, सम्पूर्णं चन्द्रसु
कुह्नं दृश्येत ॥ ६ ॥

इति महविंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स्वाहा वै कुतः सम्भूता यस्य दुहिता केन प्रकृता
किं गोत्रा कत्वधरा कतिपदा कति मात्रा कति वर्षा क-
त्युच्छ्रासा किञ्चास्या. शरीरं कान्यद्भानि कानि क्षोमानि
कति शिराऽसि कति वा चक्षूषि किमस्याः आस्यं किं
प्राहता को बाह्व कौ पादौ क्व च स्थिता किमधिष्ठाना क
यश्च स्वाहां प्रतिगृह्णासि बृहि स्वाहाया रूपं दैवतञ्च
स्वाहा वै सत्यमम्भूता ब्रह्मणी दुहिता ब्रह्मप्रकृता क्षातप्य-
सगोत्रा त्रीण्यधराण्येक पदं त्रयो वर्षाः युक्तः पद्मः सुवर्णं
इति चत्वारोऽस्यै देवा शरीरं पद्मान्यद्भान्यौषधिवनस्प-
तयो क्षोमानि द्वे चाभ्या. शिरसी एकं शिरोऽभावाद्या
द्वितीय पोषमासी चक्षुःश्रोत्रादित्वा वाज्यभागो हुतं दक्षिणा
प्राहता वृद्धद्रव्यन्तरमृग्यजुः सामगतिः सा स्वाहा सा स्वधा
स पयट्कार. कैपा देवेषु वयट्कारभूता प्रयुज्यते पिष्टय-
क्षीपु च्चधाभूता शकटी मुखी पृथिवीमन्तरिक्षेण विपर्येति
तस्या अग्निदेवतं ब्राह्मणं रूपं यत्कामास्यो जुष्टमस्मासी ननु
वयस्त्वाम पतयोरयोणाएवाहेति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजवा पशुभिरवाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चमेनेति ॥ ७ ॥

इति महविंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

इति चतुर्थ-प्रपाठकः ।

अवांतीडूतानां कर्मणां गान्तिं व्याख्यास्यामः पाना-
 गानां समिधा मष्टमहस्रं जुहुयादैन्द्रयाम्यवाक्यधानादा-
 म्येय वायव्यसौम्यवैश्वानर्ये त्वष्टाधिन्द्रायेन्द्रोमकत्वतेनाकेमुपग-
 मुपयगततं दृतवतीभुवनानामभिधियाऽमित्यन्देवसृषिता-
 रमोऽग्नोरग्निन्दूतं हृषोमष्टि—वातवायुभेषज—सोम-
 राजानं वरुणमिदं विश्वर्विचक्रम—इत्येतानि सामप्रभृ-
 त्पृथगतं जपित्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति ईषां भवति
 स्वस्ति दाविशम्यतिः—स्वस्ति यनं—ताव्यं—मरिचनेमिं—त्व-
 मूपवाजिनं देवजुत—मायुर्ग्विम्बायुः—गतञ्जोवशरदीव-
 र्चमान—इत्येतैः सन्धाराणामुपस्थानं कृत्वा स्वस्ति वाच-
 यित्वा स्वस्ति हास्य भवति स्वस्ति हास्य भवति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

देवाद्य वा असुरायैव लोकेष्वप्यर्हन्त ते देवाः प्रजापति
 मुपाधावत्स्त्रेभ्य एतां देवीं गान्तिं प्रायच्छते ततः प्रा-
 म्यैका असुरानभ्यजयत्स्ततो देवा अभवन् परा सुरा
 भवत्यात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति यएव वेदाय पूर्वाङ्ग
 एव प्रातराहुतिं इत्या दर्भांश्छर्मीं क्षीरणां दधि सर्पिः
 मर्षपान् फलवती मषा मार्गन्त गिरीष मित्वेतद्वान्याहरेदा-
 दारयेद्वा स्नातः प्रयतः शुचिः शुचिवासाः स्थण्डिलमुप-
 निष्य प्रोक्ष्य मन्त्रणमुक्षिष्यादिरभ्यूष्याग्निमुपसन्नाधाय
 नित्यतन्त्रेणोदनकसरयवागूरक्तपायसदधि क्षीरदृतपायस-
 दृतमिति दृतोत्तराः पृथक् चरवः सर्वे सर्वेषां वा पा-
 यसः ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

स प्राचीं दिशमन्वावर्त्ततेथ यदास्य मन्त्रिमणिककुम्भ-
स्थाली दक्षमायामीराजकुलविवादो वा यानच्छ्रुतशय्या-
सनादेशध्वजपताकागृहैकदेशप्रभञ्जनेषु गजवाजिमुन्या
वा प्रमोयाः प्रमोयस्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणी
नृदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्तीन्द्रावेन्द्रोमकत्वत
इति स्थालोपाकए हुत्वा पश्चमिरान्याहुतिभिरभि जुहोती-
न्द्राय स्वाहा अक्षोपतये स्वाहा धनुषपाणये स्वाहेन्द्राय
स्वाहा सर्वपापघ्ननाथ स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम
गायेत् ॥ १ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके तृतीयखण्डः ।

सदक्षिणा दिशमन्वावर्त्ततेथ यदास्य प्रजया पशुपु-
शरीरे वारिष्ठानि प्रादुर्भवन्ति आधयो वा अनेकविधा
अतिस्त्रग्गन्धममति भोजन मभोजन मासस्य व्रणमजी-
र्णनिद्रास्थेवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि यमदेवत्यान्यद्भु-
तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति नाकेसुपर्णमिति स्थालोपाकए
हुत्वा पश्चमिरान्याहुतिभिरभि जुहोति यमाय स्वाहा प्रे-
ताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेन्द्राय स्वाहा सर्व-
पापघ्ननाथ स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ४ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

स प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्ततेथ यदास्य श्वेदग्रहसङ्घेषु
चान्येष्वोतयः प्रादुर्भवन्तोतयो वा अनेकविधा आसुपत-
प्रपिपीलकमध्वकमोमकशुकसरमकसौक्ष्मक इत्येवमादीनि
तान्येतानि सर्वाणि वरुणदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि

भवन्ति हृतवती इति स्त्रीलोपाकए हुत्वा पञ्चभिराज्या-
हुतिभिरभि जुहोति वरुणाय स्वाहा अश्विन्याय स्वाहा
पाशंपाशये स्वाहेऽश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति
व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत् ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

स उद्दीची दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य कनकरजतव-
रवस्त्रवज्रवै दूर्यविमुक्तामणिविद्योगा भवन्त्यारुण्य वा विष-
द्यन्तेऽथवा अन्त्यानि सूर्याणि मित्राणि वा विरज्यन्ते
रिष्टानि वा वयांसि गृहमभ्यासन्ते वास्त्रोक्तभोमानि
वा जहन्ते छत्राक वोपजायते सधूनि वा निलीयन्त इत्ये-
वमादौनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्वदेवत्वान्यङ्गानि
प्रायश्चित्तानि भवन्त्यभित्य देवमिति स्त्रीलोपाकए हुत्वा
पञ्चभि राज्याहुतिभिरभिरजुहोति वैश्वदेवाय स्वाहा यथाधि-
पतये स्वाहा अश्विन्याय स्वाहेऽश्वराय स्वाहा सर्वपा-
पशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत् ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स पृथिवी मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य पृथिवी तटति स्फु-
टति कूजति कम्पति ज्वलति रुदति धूमायत्यकस्मात् स
लिलमद्गिरति प्रवन्ति मज्जति निमग्नमुत्प्लवत्यकाले च
पुत्रफलमभिवर्त्तते त्वश्वतरीगर्भो जायते यदा मज्जति
हस्तिनी भूकम्पो जायते प्रासाद् भिनत्ति यत् तत्र राजा
विनश्यति गौर्गैह माराहेद् याम टद्विपोल्लेखमादौनि स-
र्वाण्यग्निदेवत्वान्यङ्गानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निन्दूतं
हृषीमह इति स्त्रीलोपाकए हुत्वा पञ्चभिराज्या हुतिभि-

रभिर्गृहीत्वन्वये स्वाहा हविषतये स्वाहाविष्वाणये
 स्वाहेग्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हु-
 त्वाय साम गायेत् ॥ ७ ॥

इति बह्विधग्राह्ये पञ्चम-प्रपाठके सप्तमखण्डः ।

सोत्तरिक्ष मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य विवातावातावायन्ते
 भ्रेयु चापरूपाणि दृश्यन्ते खरकरभमन्वकङ्कपौतोमुकका-
 कण्ठध्र ज्येनभासवायसर्गोमायुसएस्यान्धुपरिपाएसुमाए
 सपेस्यस्त्रिरुधिरवर्षाणि प्रवर्त्तन्ते काकमिथुनानि दृश्यन्ते
 राक्षी मणिधनु पश्येच्छगका याम प्रविशन्ति हृष्टा-
 स्त्रवन्ति रुधिराश्वाक्काशे राक्षकुल वसन्तोत्येवसादीनि
 तान्येतानि सर्वाणि वायुदेव त्वान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि
 भवन्ति घात आवातुमेपलमिति स्यान्नीपाकए हुत्वा
 पञ्चभिराज्याहुतिभिरभि जुहोति वायवे स्वाहा महद्भू-
 ताधिपतये स्वाहा ग्रीष्मपाणये स्वाहेग्वराय स्वाहा सर्व
 पापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत् ॥ ८ ॥

इति बह्विधग्राह्ये पञ्चम-प्रपाठके अष्टमखण्डः ।

स दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य तारावर्षाणि चोल्काः
 पतन्ति निपतन्ति धूमावन्ति दिशो दृक्षन्ति केतवर्षाणि-
 छन्ति गवाए शृङ्गेषु धूमो जायते सवाग्नेय रुधिरए
 स्त्रवत्यर्थ हिमाग्निपततीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि
 सामष्टेव त्वान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति सोमए
 राजानं पश्यमिति स्यान्नीपाकए हुत्वा पञ्चभिराज्याहुति-
 भिरभि जुहोति सोमाय स्वाहा नक्षत्राधिपतये स्वाहा

॥ शीतपाशये साहेश्वराय साहा सर्वपापशमनाय साहेति
। व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत् ॥ ८ ॥

इति षट्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके नवमः खण्डः ।

स परं दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदाश्चायुतानि यानानि प्रव-
र्त्तन्ते देवसायतनानि कम्पन्ते दैवतप्रतिमा हसन्ति रुदन्ति
वृक्षन्ति स्फुटन्ति खिद्यन्त्युन्मीलन्ति निमीलन्ति प्रति-
प्रयान्ति नद्याः कन्दनमादित्ये दृश्यते विजले च परिवि-
ष्यते केतुपता कच्छन्नवषविषाणानि प्रज्वलन्त्यश्वानां च
बालधीश्वङ्गाराः शरन्त्यहतानि मर्माणि कनिकदन्त इत्ये-
वमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदेवताहूतानि प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीदं विष्णुर्विचक्रम इति खालीपाकए
हुत्वा पञ्चभिराहुतिभिरभि जुहोति विष्णवे साहा सर्व-
भूताधिपतये साहा चक्रपाशये साहेश्वराय साहा सर्व-
पापशमनाय साहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत्
खननाद्दहनाद्भिमर्शनाद्गोभिराक्रमणादतुभिः शुष्यते भूमिः
पञ्चमाञ्जलीपनान् सन्धारान् प्रदक्षिण मानीय ब्राह्मणात्ए
ष्यति वाच्यैतैः सन्धारैर्दुपस्पृष्ट तदभ्युषेच्याम्यति हाती
ब्राह्मणभोजनए हिरण्यं गोर्वांसोऽश्वो भूमिर्दक्षिणा इति
शाय्यति हातः शान्त्यर्थः शान्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति षट्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके दशमः खण्डः ।

सोऽधस्तादिष्य मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य गवां मानुषस्य
द्विष्य जाम्बोद्गाः प्रसूयन्ते हीनाहान्यतिरिक्तत्वाति विक्र-
तरूपाणि वा जायन्ते यस्यैवानि सन्ध्यान्त्यक्षलानि च
न्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि स्रष्टृदेवत्वान्यद्ग तानि

प्रायश्चित्तानि भवन्त्यावोरात्रानमिति स्थालीपाकः ५ हुत्वा
 पञ्चभिरान्यहुतिभिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा पशुपतये
 स्वाहा शूनपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय
 व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ११ ॥

इति पञ्चविंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके एकादशखण्डः ।

स सर्वान्दिश मन्वावर्त्ततेथ यदास्या भानुपाणा मति
 धृति मतिदु ख वा पर्वता स्फुटन्ति निपतन्त्याकाशाङ्गूभि
 र्कम्पते महाद्रुमा उन्मूलन्याश्मान भ्रवन्ति तटाकानि प्रवृ
 ल्लन्ति घटु पाद पशुपाद भवतोत्खेवमादौनि तान्येतानि
 सर्पाणि सूर्यदेवतान्यङ्गुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्युदुर्त्त
 जातवेदसमिति स्थालीपाकः ५ हुत्वा पञ्चभिरान्याहुति
 रभि जुहोति सूर्याय स्वाहा सर्वघहाधिपतये स्वाहा
 किरणपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति
 व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ १२ ॥

इति पञ्चविंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके द्वादशखण्डः ।

इति पञ्चम-प्रपाठकः ।

प्रपाठमद पञ्चविंश ब्राह्मणम् ।

अथ षड्विंशब्राह्मण भाष्यम् ।

प्रथमप्रपाठकः ।

प्रथम खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय । हरिः श्रीम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वाङ्गानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निष्कसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुद्धमहोपतिः ।

आदिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंघहात् ।

छपासुः सायणार्थो वेदार्थं यत्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याताष्टग्वर्जुर्वेदो सामवेदेऽपि संहिता ।

व्याख्याता ब्राह्मणं चाद्यं प्रौढमाख्यातमादरात्

अथ द्वितीयं षड्विंशब्राह्मणं व्याचिकीर्षति ॥ ५ ॥

अस्मिन् ताण्डिशीयब्राह्मणे पूर्वाख्यज्ञानि कर्मणि

उक्तानामपि ये वेदास्तौ च पठन्ते ।

तत्र प्रथमं सुब्रह्मण्योच्यते । तच्च सवनव्रतेऽपि श्रेयम् ॥

ततो ब्रह्मकर्त्तव्यम् । ततो व्याहृतिहोमादिनैमित्तिकं

प्रायश्चित्तम् ॥ ततः सौम्यचरुविधिः । ततो वहिष्यवमान
धर्माः । ततः किञ्चित् प्रकीर्षकम् । ततो होनाद्युपहवः ।
तत आर्त्विष्येषु ऋत्विगादिविधानम् । ततो नैमित्तिका
होमाः । ततो अध्वर्युप्रशसा । ततो देवयजने विज्ञेयं कर्म ।
ततोऽवभृथः । ततः अभिचारसंपन्नका विहतयः । ततो
द्वादशाहनुतिः । अथ श्रेणादि विधिः । ततो वैश्वदेव
सचम् । इत्येवं प्रतिपाद्यमानार्थानामनुक्रमशिका ॥

तत्र प्रथमं तदुत्करे तिष्ठंशुमन्त्राणां सुमन्त्राणां माह्वय-
तीति विवक्षयेद् मान्वायते । अग्रे सृष्ट्यादौ निरुपपद
स्याप्रशब्दवदर्थत्वात् । इदं वक्ष्यमाणं सुमन्त्र एतं हे
सुमन्त्र सुमन्त्राणी वे हे एवास्ताम् अभूताम् ॥

ततः किमित्यत आह—ततः अनन्तर सुमन्त्र देवेभ्यः
सकाशा दुदक्रामन् उदगच्छन् ततोऽपि किमित्यत आह—

अथ ह सुमन्त्राणि देवेभ्य उत्क्रान्ते सति अनन्तरमेव स
यदा व्युत्क्रमिषुः ब्रह्मदेवा वस्त्रादयो यज्ञेन पर्यवृत्तत परि-
वृत्तवन्तः । अत्र किं ब्रह्मशब्देनोच्यते किञ्च सुमन्त्र
शब्देनेति । अग्निं वै ब्रह्मशब्दवाच्यः मुख्यत्वात् ।
अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः असौ चिदाकाने क आदित्यः
सुमन्त्र एव एतन्नन्तः । तथा चेन्द्रं प्रकृत्य स्मूयते असावादित्य
इति । मन्त्रान्तरमपि । यदयमथ वृषहाचुदगा अभि
सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशइति इन्द्रस्य च सुमन्त्रत्वम् सर्वं
देवाधिपत्वाकते देवाः किमकारिपुरित्यत्राह । तदुक्ता तं
सुमन्त्रदेवा यज्ञसम्बन्धो सन्वातरि वक्ष्यमाण उत्करदेशे
अन्वेषणं अन्वेषणं मकापुः कामी यज्ञस्य सन्निस्तत्राह ।

यद्यनेव यज्ञस्य सग्निः सङ्घाता यत्र यस्मिन् देशे सोम
मुदृत्य कीर्त्तयन्ते पांगवोऽस्मिन्निति उत्करः वेदेरुत्तरपूर्व-
भागः । प्रकृते किमायात मित्यत आह—यज्ञस्य सग्नि-
रुत्करः । तस्मात्तयोत्करे देशे तिष्ठत्सुब्रह्मण्यो नाम
ऋत्विक् सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मणि साधुरिति निगदो नियत
स्त्रीलिङ्गः ता मर्हति तदुद्देश्यां देवतामिन्द्ररूपामाह्वयती-
त्यर्थः । आह्वानप्रकारं दर्शयति सुब्रह्मण्यमीमितिषदस्त्रीलिङ्ग
मिवादानपूर्वकं चिराह त्रिः पठेत् । कुत इत्यत्राह हि
प्रब्धो हीतौ । यस्माद्देवाः त्रिपत्पाः त्रीणि मनोवाक्काय-
कर्मणाणि सन्त्यन्यसवादीति तेषां तेषां ते त्रिपत्पा तस्मा-
दतिप्रग्रस्तं चिराट्त्वान् कर्त्तव्यमित्यर्थः । हेतुवन्निगदोय-
मर्थवादः । तेन ह्यनं क्रियत इतिवत् न तु हेतुः । हेतुत्वे
हेतुसापेक्षे च नैरपेक्षसत्तत्त्वं न सम्भवेदिति निगदशेषमुपा-
दायोपादाय व्याचिख्यापयामास प्रथमं तावदिन्द्रागच्छेति
षद्व्यं व्याख्यातुमुपादत्ते इन्द्रागच्छेति । तदराचष्टे ।
यदाहेन्द्रागच्छेत्ति तदा अस्य प्रत्यक्षं नाम तेनैवैनं
तदाह्वयति इन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याय यदाह इदमेव अस्य
इन्द्रस्य प्रत्यक्षं नाम तदा तेनैव एव प्रकृतत्वा इत्यादेश-
विषयएनादेशः । एनमिन्द्रमाह्वयति पुननिगदशेषमाख्यातु
मुपादत्ते हरित आगच्छेति । हरिवः मतुवसोरुः सम्बुद्धौ
छन्दसीति नकारस्य कः । हरिच नाम तद्व्याचष्टे शक्तकण
पक्षो वा इन्द्रस्य हरी हरिताम्बानामादित्यात्मकत्यादिन्द्रस्य
तयोर्हरित्वप्रतिपादनं हि यस्मात् ताम्या पूर्वपक्षापर-
पक्षाभ्यामिदं सर्वं जगद्वरति कालात्मकेन नियच्छतीति

निगदशेषान्तरमुपादत्ते मेधातिथेर्मेपेति । तद्व्याचष्टे
 मेधातिथिं हरति ॥ कात्यायनः कस्यस्य युवापत्यं मेधातिथि
 नामानमृषिमिन्द्रो मेधोरूपधरो भूत्वा जह्वारः स्वर्गं निनाय
 किल तथा बहुचा आमनन्ति । इत्या धावन्तमद्विवः
 काय मेधातिथि मेधोभूतोऽभित्वं नरः । अतो मेधातिथे
 मेधेतौन्द्रः सम्बोध्यते पुनरपि निगदशेषमुपादत्ते ह्यणश्च
 स्येति मेतायस्य ह्यणश्चस्य काचिन्मेनका नाम दुहिता
 आस बभूव तां मेनकामिन्द्रयकमे ह कामितयान् मेना
 भवं ह्यणश्चस्य सुत्रातो इति नामान्तरमुपादत्ते गौरा-
 यस्तदिति । तद्व्याचष्टे—इन्द्रः किल गौरमृगो भूत्वा
 अरण्यादपस्कय स्तन्दिर्गत्वर्थः राजानं सोम सोमो वै
 राजा इति व्युतेः पिबति अ पयो गौरायस्तन्दो चेति
 कर्मधारयसमासेन गौरायस्तन्दिन्निति इन्द्रः सम्बोध्यते
 नामान्तरमुपादत्ते—अह्व्यायै जारेति । बहुलवचनात्
 पठ्यर्थे चतुर्थो अह्व्याया जार इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे
 अह्व्याय ह इन्द्रः किल मित्राया दुहिता मैत्रेयी तस्या
 अह्व्याया जारः उपपतिराम बभूव तद्व्याचष्टे—कौमि
 कौमिकः कुमिकगोत्रोत्पन्नः कथित् ब्राह्मणः यमां प्रकृता
 मह्व्या सुपत्येति अ ह इष्य गतौ सट् । सु इति परीक्षे
 लिट् उपनीत उपसर्गेण उपयन् उपगच्छन् उपवेमे किमे
 त्वर्थः । तस्या जारः सन् तद्वर्तमाने तिष्ठतीति ।
 कौमिकब्राह्मणेत्युपचारादामन्त्रते ॥

अथ नामान्तरमुपादत्ते गौतमं ब्रुवाणेति । गौतम
 इति ह युवाणः । यदा गौतमरूपेण चरन् गौतम इति

मध्यमानि गीतमनुवाणः । ब्रुवते. कर्तरि व्यत्ययेन कर्मणि
 गानच् । तस्य सम्बोधनं गीतमनुवाणेति तद्व्याचष्टे,
 देवासुरा देवासुरा ४ देवाद्यासुराश्च किं सयत्ताः
 परस्परं योद्मुमासक्ताः आसन् बभूवुः तानन्तरेण तेषां मध्य
 अन्तरान्तरेण युक्तइति द्वितीया गीतमी नाम ऋषिः
 शश्याम अम सुपाविद्यन् तं गीतम सुपेत्योपगम्येन्द्रः एव-
 सुवाच—असुरा भवन्तं बाधेरन् । अत इहैवास्माकं सृष्ट-
 यारो भूत्वा भवान् भवत्विति एवमुक्तवन्तमिन्द्रमृषिराच—
 अहमेव चारुरूपेण वर्तितुं नोत्सहे उत्साह न करोमीति ।

अथ गीतमवचनानन्तरमिन्द्रो ब्रवीति । अहं भवतो
 रूपेण सृष्ट्यसन् चरायीति तदनुमन्यते भवानिति पुनर्गीतमी
 ब्रवीति हे इन्द्र त्वं तथा येन प्रकारेण चरितुं मन्यसे तथा
 चरेति पयादिन्द्रः तथा चरेदिति श्रेयः । स इन्द्रस्तत्तदानीं
 गीतमोहमिति स्वयं वदन् गीतमरूपेण गीतमइति
 जनैश्च्यमानो या चचारिति । यत्तदेवाचरणमाह—
 गीतमेतीति । गीतमनुवाणेति पदस्यैकदेशः, एकदेशा
 दानपतीने. निगदशेष सुपादत्ते—इत्यहेति । हे मघव
 सिन्द्र । इत्यहे यतावदहे अहे ह्यहेतिक्रान्ते सुत्यामागच्छ ।
 परेद्युः सुत्या चेत् अ.सुत्यामागच्छेत्यादेशः कार्यः । तथा च
 जैमिनि । अ. सुत्या मित्यौपवसथेहर्नि निर्दिशत् । सुत्याया
 आगमनेऽहनि तु अद्य सुत्या मागच्छेत्यादेशः कार्यः ।
 तथा च द्राष्टायाणः—अद्येति समानाहनि तद्व्याचष्टे
 तद्व्याहर्तेति उपलक्ष्यमेतत् ॥ तत्र यद्यार्हती यवायोभ्य
 ब्रूयात्तस्येव विवरणमित्यहेत्यत्र तावदहे ह्यहे चरहे देवाः

वो सुप्रदर्थं हविषां पक्तास्मि तदा गच्छतेति । एवमेवानेन प्रकारेण यदब्रूयात्तद्देवेभ्यः सुत्वामिव प्राहेति निगदशेषं प्रति हेतु सुपादत्ते देवा ब्रह्माण इति ॥ देवा ब्रह्माण आगच्छता-
गच्छतागच्छतेति निगदशेषः ॥ हे देवा ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणा
आगच्छत चिकित्तिरदृष्टार्था । वा एतच्चगाचष्टे देवा हेवेति ॥
देवाः सुप्रसिद्धाः । वस्त्रादय एव वा देवाः ।

अथ ह पुनः । एते वक्ष्यमाणा एव मनुष्यदेवाः ये
ब्राह्मणाः परिहृताः कीर्त्त्यन्त इति शेषः । अथ हेते मनुष्य-
देवाः इत उक्तं शत्रुघांसः श्रुतवन्तः अनूचानाः साङ्गवेदा-
ध्यायिनो ये ब्राह्मणान्ते मनुष्यदेवाः । किं देवानां भाग-
धेयं किं च ब्राह्मणानां तत्र दानेन प्रीणयितुं तानुभयाना-
द्यतीत्याह—आहुतय एव देवानां प्रीणातीति देवा-
दीनां वस्त्रादीनां मित्याह्वय देवभागधेयं । मनुष्यदेवानां
ब्राह्मणानां दक्षिणा गवादिरूपा भागधेय तस्यैव विव-
रणम् । हि यस्मादाहुतिभिर्हि देवान्प्रीणयति यजमानः
तथा मनुष्यदेवान् शत्रुघुषु, श्रुतवन्तः श्रुत्यथ इति यस्मात्
कसु, तस्य द्वितीयावहुवर्चनं बसीः सम्प्रसारण कृतं रूपम्
अनूचानान् साङ्गवेदाध्यायिनो ब्राह्मणान् दक्षिणाभिः
प्रीणाति प्रीणयति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवार्च्ये वेदार्थ-

प्रयोगे पट्टिने ब्राह्मणपात्रे द्वितीयब्राह्मणे

प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

सुब्रह्मण्याशब्दो देवतानामधेय मुक्तमन्त्रस्येति जिज्ञासाया मुभयोर्नामधेयम् इत्याख्यायिकां प्रतिपादयितुं प्रथमं देवतानामधेयत्वं दर्शयति ।

अथ यत्रेति अथ आख्यायिकोपक्रमसूचणार्थः ॥ यत्र देवेषु यजमानेषु यस्मिन् काले सुब्रह्मण्य एतन्नामा ऋत्विक् सुब्रह्मण्या भाषयति । तस्मिन्नाद्यानकाले देवानां सम्पन्धिनं यज्ञं असुररक्षांसि च देवयोनयः क्रूरकर्माणः । अतएव घातकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुररक्षांसि इत्येके अजिघासन् हन्तुं मैच्छन् क्लिप्तः । ततः किमित्यथाह । एवं सुब्रह्मण्यो भित्तिर्ध्वं च लोपः । अतः परं किमिच्छत्यथाह तानादित्येति । तैरेव माहूय आदित्यः आदित्यात्मक इन्द्रः पर्जन्यः वर्षासु मेघः सन् तत्रापि पुरोवल्गाकः सर्वेषां पुरोगामी नीपो भूत्वा तान्देवानभिप्रेत्तामभिमुखं प्रायच्छन् यज्ञं भाषित्य तान् पविध्वंसकारिणो असुपानयन्त्या अहितया दृष्ट्वा विद्युता विद्योतनेन स्वप्रकाशनेनाहन् अहिंसीत । एतच्च पक्षणाविचारत्वेनानभिहितं मिति मन्तव्यम् । सुब्रह्मण्यायाः स्त्रीपुत्रपुंसकत्वं विमर्शपूर्वं व्युत्पादयितुं सगम्य तावद्दर्शयति तदाहुरिति तत्र सुब्रह्मण्याया देवता विषयत्वे सुब्रह्मण्याः किं स्त्रीनपुंसकात्मकत्वमेव । सुब्रह्मण्येत्युत्तरं ब्रूयात् कथमेकस्य स्त्रीनपुंसकात्मकत्वं तथाह यत्पर्जन्येति ऋग्यजुः साम विचारार्थः प्रुत इति यथाह तर्हि तत्सर्वं मेव । ऋग्यजुः सामानि सर्वाण्यति

सुव्रह्मणेऽत्युत्तरं सुव्रह्मणेऽति स्त्रीलिङ्गसाम्यादृक् सुव्रह्मणः
 अयं सुव्रह्मणः शब्दवाच्यो मन्त्रः निगदभूत एव भवति
 निगदो नाम यजुर्विशेषः । तस्मात् यजुर्यथाार्थः सामाज्या-
 मकारिणः सामगाः सामभिः सह कुर्वन्ति । एवं पठन्ति—
 तस्मात्सामगैः पत्यमानत्वात्तस्मात्सर्वमेव ऋग्यजुः साम चेति
 ब्रूयात् । निगद सामाज्यत्वेनमवदिप्रपञ्च्यपि स्त्रीपुंनपुं-
 सकमित्यभिप्रायः एवं सुव्रह्मणः शब्दं दर्शयित्वा ततो यत्
 कर्तव्यं तदाह तदा एतदिति सुव्रह्मणः शब्दं तदा एत-
 द्यजमानं वाचयति वाचयेत् सुव्रह्मणः शब्दो रक्षणं सञ्च-
 रतां अपहृत्यै अपहननाय यजमानस्तुत्यर्थं वाचनीयं तत्सर्वं
 मेवेति ब्रूयात् यत् येनेन्द्रपर्जन्यः यर्षामुखो मेघः सन् पुरो-
 गामो भूत्वा अभिप्रेतं तान् देवान् तेन पुंरूप पर्जन्यात्म-
 कत्वेन पुमान् यत् येन वा ऽग्न्या असुरानवधीत् तेन च
 स्त्रीरूपहृद्याऽग्न्यात्मकत्वेन स्त्री भवति यत्नेन विष्णुना
 अहन् विद्युच्छब्दो नपुंसक स्त्रीलिङ्गोऽपि श्रीणादिकः किम्
 बहुलवचनात् नपुंसकस्त्री भवतीति तेन नपुंसकेन विद्यु-
 तात्मकत्वेन नपुंसकं तस्मात् सुव्रह्मणः सर्वं मेवेति भव-
 तीति ब्रूयादिति सर्वमेवार्थं सुव्रह्मणः शब्दो गित्वविषयत्वेनापि
 स्त्रीपुंनपुं सकात्मकत्वं व्युत्पादयितुं विमर्गपूर्वकं ऋग्यजुः-
 सामात्मकं दर्शयति यदाहृष्टं गिति तत्र सुव्रह्मणः शब्दं
 धेयत्वेन सुव्रह्मणः शब्दो अथ यत्र प्रनूयामनूय व्यासृष्टे
 सासि सुव्रह्मणेऽति । हे सुव्रह्मणे त्वं सा प्रसिद्धा सर्व-
 मेवात्मकेन्द्रमूयासि भवसि तस्यास्ते पृथिवी प्रथमः पाद-
 इति यदुर्नाम आह यजमानः पठेत् । तेन मन्त्रं पाठेत्

यान्मेवासुररक्षांसि असुराय रक्षांसि च पृथिव्यां सन्ति तानि
 सर्वाण्येवापहृते विनाशयति । एवमन्यदपि व्याख्यायते ।
 तत्ते तव परोरजाः रजसः लोकात्परः उल्लूटो ब्रह्मणोलोकः
 स परोरजाः स एव पञ्चमः पाद इति । तदाह रजसः
 परं ब्रह्मणः स्थानं तदेतत् स्थानं परीरजा इत्येतत्परमाह
 तथा सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्मभ्यं इपमूर्जितं तद्रसं चक्षुमसुरय
 इति यदाह तेन सा देवता अस्मै यजमानाय इपमूर्जे व
 धुदुग्धे किं च त्वं वीर्यं बलं धाम्नायं अन्नादिकं धनं च
 धेहि प्रयच्छेति यदाह तेन सा अस्मै यजमानाय वीर्यम-
 न्नाद्यं दधातीति निगदप्रशंसा पूर्वकं सुब्रह्मण्या दानस्य
 कालं दर्शयति । ब्रह्म श्रीर्ये इति अयं सुब्रह्मण्या निगदो
 ब्रह्मण्या ब्रह्म श्रीम पैत्र्य वेद वै न श्रीयते ब्रह्म वेदं अय-
 तीति वा ब्रह्मश्रीरेव । किञ्च सुब्रह्मण्येति यस्माम् प्रसिद्धं
 सामगैः क्रियमाणत्वात् यस्मादेव तस्मात्प्रातरनुवाक उपा-
 कृते प्रातरारभ्येविसंस्थिते समाप्ते च यत्र प्रत्यहम् अहर्गणेषु
 सुब्रह्मण्याः सुब्रह्मण्या माह्वयति । प्रशंसापूर्वकं सुब्रह्म-
 णाय अननुद्युक्तस्याऽनसो दानं विधत्ते एव वै इति एव
 वै यजमानो ब्रह्माग्निं सुब्रह्मेन्द्रश्चाप्नोति योय अननुज्ञां
 एतदनः सुब्रह्मण्याय ददाति । यद्योक्तलक्षणायाः सुब्रह्म-
 णाया वेदितारं प्रस्तौति सुब्रह्मणोवै इति यः सुब्रह्म एवं
 यद्योक्तप्रकारेण वेदं जानाति सोऽस्य यजमानस्य यज्ञम्
 ऋग्यजुःसामात्मकवेदेनैव श्रिया पशुपत्नादीनां समृद्ध्या च
 समर्द्धयति समृद्धिं करोति । पुनरपि सुब्रह्मण्यां प्रशंसति
 अयोः सुखाहुरिति अयो इति अवान्तरवाक्योपक्रमार्थः

आहुः खलु प्रायश्चित्तविदः यच्च यदप्यवगत परिज्ञातं यच्चानवगतं यच्चानवगत मपरिज्ञात तस्य सर्वस्यैषैव प्रायश्चित्तविदुषा सुब्रह्मणेन कृत सुब्रह्मण्यग्राहान मेव प्रायश्चित्तं तस्मादेव विदं यद्योक्तप्रकारेण ज्ञातारं ब्राह्मणं सुब्रह्मण्यकुर्वीत यजमानः अन्यथैवं विद कुर्वीतेति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणशास्त्रे द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-

ध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः ।

अथ सर्वयज्ञस्य विज्ञेयानि दर्शयितुं प्रथमं प्रातः सवने विज्ञेयं दर्शयति । एकच्छन्दः प्राय इति । प्रातः सवनमेकच्छन्दः । एकं गायत्रमेव छन्दो यस्य तत्तत्तत्तम् । बहिष्यमानानीयानामाज्यमतीचीयानां च ऋचां सर्वासां भवति अपि गायत्रच्छन्दस्कृत्वात् तस्मात्तत एव पुरुष एकपादवति कथमेकपात् पुरुषो द्विपात् सर्वं तत्र दृश्यते श्रूयते च द्विपादै पुरुष इति अत इत्युक्तम् । यद्यपि द्विपात् पुरुषस्तथापि पयि गच्छन् अथमेकपादमन्यत्र पुरोदेशे हरति प्रक्षिपति अन्येनैकपादेन भूमौ प्रतिष्ठति अत एकपात् पुरुष इति ।

अथ माध्यन्दिने सवने विज्ञेयं दर्शयति विच्छन्दा इति । माध्यन्दिनो माध्यन्दिनसवनमन्वन्धो पवमानः । विच्छन्दाग्नीषि गावयो वृहती त्रिष्टुवास्त्रानि छन्दांसि यस्य तद्योक्त अवाच. पाषाण्मवः एको भूवविसर्जनस्य हेतुः परः

पुरीषविसर्जनस्य अन्यो रीतीविसर्जनस्य तयो र्धर्वाच्चा १-
 तसौ मूत्रपुरीष इति श्रुतेः । तत्रैव विज्ञानान्तरमाह हे
 गायत्रामिति । माध्यन्दिने पवमाने गायत्रां गायत्र-
 च्छन्दस्कायां हे सामनी गायत्रा महीयवनामनी क्रियेते ।
 तस्मात्त एतद्वयं प्राणनमपाननं चेत्येव च इयमुत्तरेषोर्ध्व-
 वर्त्तिनः प्राणेन करोति पुमान् । यद्यपि रीतो विसर्जनं
 हृतीयमपि धर्म्याधर्मेण प्राणेन करोति । तथापि रीतोमू-
 त्रयोरेकीकरणेन इयमपरेण करोतीत्युच्यते । तथैव विज्ञे-
 यान्तरमाह हे हृदत्वां सामनीति । हृदत्वां हृदतीच्छन्द-
 स्कायां ऋषी हे सामनी रीरवधौधाजये नामधेये क्रियेते ।
 तस्मात्त एव इयं प्राणनमपाननं चेति एतद्वयमुत्तरेषोर्ध्व-
 वर्त्तिना प्राणेन करोति पुमान् । विज्ञेयान्तरमाह एकं
 विष्टुमीति । तत्रैव विष्टुमि विष्टुप्छन्दस्कायां ऋषि एकं
 सामीयनास्यं क्रियते तस्मात्त एव एकैव नाभिर्गन्धर्वर्त्ती
 प्राणः । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दग्मीति श्रुतेः । सत्वेक
 एव इतरप्राणवत्तस्य वृत्तिमिदाभावात् नाभिः किं कर्मेत्य-
 त्वाह । प्राणानामिषेति नाभिस्तु प्राणानां मूर्धा अधोभाग
 वर्त्तिनामुभयेषामपि विष्टुतिर्विधारिक्ता यथा करणानां
 प्राणधारणादन्यकर्मास्ति तददृष्टं कर्मान्तरं नास्ति किं तु
 प्राणधारणमेकमेव कर्मेत्यभिप्रायः । एवं पुरुषविधस्य यज्ञस्य
 प्रातः सवनम् । प्राचस्थानीयो माध्यन्दिन एव इत्यभि-
 हितम् ।

अथेदानीं तत ऊर्ध्वं क्रियमाणानि चत्वारि स्तोत्राणि
 किमात्मकानीत्यत्राह अथ यदेवेति । पुनस्ततोर्माध्यन्दिना-

त्ववमानादूर्ध्वं यदेव स्थोत्रं क्रियते । यच्छब्देन सर्वस्ता-
त्राणां सामान्येन निर्देशाद् यानि स्तोत्राणि क्रियन्त
द्रत्यर्थः । तानि पृष्ठ मध्वदेष्टस्य पश्चाद्भागः तत्स्थानीयानि ।
कथमित्यत्राह बार्हतानीति । तानि पृष्ठानि बार्हतानि
वृहतीषु भवानि । तच्च वृहद्रथस्तरयोर्वृहतीप्रमुखत्वात्
स्यैतनीधसकालेयानां पुनर्वृहतीष्वेवोत्पन्नत्वात् किञ्च
तान्येकगायत्रीकाणि । वृहत्त्येव कौकसाः पृष्ठमभिसमा-
यन्तीति तानि पृष्ठानि बार्हतानि वामदेवनामकस्यैकस्य
साम्नो गायत्र्यामुत्पन्नत्वात् । यस्मादेवं तस्मात्परपुरुषपर्यवः
पार्श्वस्थौनि । वृहत्त्येव भूयस्यो वृहत्त्यः पार्श्वस्थौनि या-
स्या वृहत्त्येव कौकसाः पृष्ठस्थायववाः तत्स्थानीयाः पृष्ठ-
मभिसमायन्ति पृष्ठस्थानीया एव गायत्रीं समागच्छन्ति ।
तत ऊर्ध्वं क्रियमाणं किमात्मकमित्यत्राह अथ यदेव तत
इति ।

अथ पुनस्ततो माध्यन्दिनः पवमानादूर्ध्वं यदेव क्रिय-
माणं स्तोत्रं स आर्भवः पवमानः पुरुषिधस्य यज्ञस्य मुख
भवति मुखे सम्भूतत्वादित्यर्थः । भुस्यादौनां गायत्र्यादौनां
प्राणादिरुपतामाह प्राणो गायत्रीति । मुखरूपे आर्भव-
पवमानेविद्यमाना गायत्री प्राणस्थानीया प्राणपानध्याना
मिश्रत्प्राणः ॥ गायत्र्यापि त्रिपदेत्यतो गायत्र्याः प्राण-
साम्यम् उज्ज्वलकुर्मा योत्र अनुष्टुप्स्वाम्बाक् जातीया ।
वाग्वा अनुष्टुप्विति श्रुतेः । जगती चतुः । यदतानुक्तमनु-
दाहृतमधरपञ्चवादिषु विहृतिषु क्रियमाणं हृन्दः तत्किमा-
त्मकमित्यत्राह पुष्टिर्बदन्यदिति । यदन्यदुदाहृतभ्यो व्यति-

रिक्तमचरपद्यादि तत्पुष्टि गायत्र्यां मुख्यानामपि पुष्टि-
हेतुः । छन्दोविभागं दर्शयित्वा इदानीं साक्षां विभागे
दर्शयति हे गायत्र्यामिति । गायत्र्या सृष्टि गायत्र सं-
हिताख्ये सामनी क्रियेते तस्मात् पुरुषः प्राचेन इयं प्राणनं
चापाननं च करोति तस्यैव विवरणं प्राप्तिं चापानिति
चेति ककुबुणिहो हे अपि एकमेव छन्दः । इयोरप्यष्टा-
विंशत्यक्षरात्मकत्वात् तत्र ककुभि द्वौ प्रथमद्वितीयौ पादा-
वष्टाक्षरौ मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः । उष्णिहि तु प्रथम-
द्वितीयावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षर इति विशेषः । तत्र
हे सप्तपौष्कलाख्ये सामनी क्रियेते । तस्मात् पुमान् समान-
मन्येन सञ्जीवमेकेनैव ओत्तिन्द्रियेण देवेभ्यः पुरस्तात् पद्यावा-
नृषोति । अनुदुभि हे श्यावाश्वान्धौगवनामवेक्षोमनी भवतः
तस्मात् पुरुषोऽयं सन्ध मन्तं वा करोति वदति । तस्यैव
विवरणं सत्त्वं चानृतं च वदतीति । जगत्यां कावाख्यमेकं
साम भवति । तस्याधिष्ठानं तदा अघिणी हे सती समा-
नसर्वेण सप्तस्थेन पुरस्तादाद्यान्तं पश्यतः करणे कर्तृत्वो-
पधारः । ननु पद्यात्पृष्ठत आद्यान्तं भावं वेत्तु वा पुमान्
पश्यतीति यथा ओषेण पृष्ठतः । शब्दं नृषोति तद्वदि-
त्यर्थः । अथत्रिष्टुप् यज्ञायज्ञीयस्य मूर्ध्नात्मकत्वं दर्शयति
अथ यदेवेति अथ पुनस्तथान्तो यद्योक्तेभ्यो गायत्र्यादिभ्यः
सामभ्य ऊर्ध्वं यस्मात् भवति । तद्यज्ञायज्ञीयमूर्ध्नां पुरुषवि-
षस्य यज्ञस्य शिरःस्थानमुत्तमत्वात् । यद्योक्तं यज्ञायज्ञीयविदः
नृषोति । यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं मूर्ध्नां वेद अङ्गानां मध्ये-

मूर्धा श्रेष्ठो भवति एतदेव विवक्ष्यतीति अध इवेति । मूर्धा
अन्यान्यङ्गानि अधश्च वा एव पुरस्तादेव भवति खलु मूर्धा
तु एषामुपरि एव पर्येष भवति यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं
मूर्धानं वेद अस्मादेव विदुषोन्वेष्टाघ्रातयोऽध इव वा
ऽधरा भवन्ति विद्वांसु खाना सुपरीव श्रेष्ठो भवति अध
यज्ञप्रतिपादकस्य वेदस्यार्थतो ज्ञानं तच्च वचनञ्च प्रशंसति
यज्ञो वा अध इति ॥

अथ शब्दो वाक्यादौ समन्वेति । यज्ञो वै यजनहेतुला-
द्यज्ञः अयमेव यज्ञ इति । यज्ञमाहुस्तद्विदो ध्याहरन्ति ।
यः पुमाननेवं यज्ञप्रतिपादनमेवं विदित्वा अनुभूते प्रवचनं
करोति । एष वा अयमेव खलु घातः सफलजन्मा भवति
अन्यसुजातोऽन्ध्रावहतः इत्यभिप्रायः । किञ्च एष बाधस्तु-
जरायुर्गर्भवेष्टनं तत्तृप्तं स्थानमाच्छादकं वेद तदर्थविषय-
मज्ञानं जरायुशब्देन विवक्षितम् । तदव्यक्तुं यज्ञस्य
स तथोक्तः । किञ्चैष त्वेव मार्त्विजीनः ऋत्विक्कर्माहः
अतृष्ठानस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् । अपि च यदा वैश्वेव काले
यज्ञप्रतिपादक एतं मेद अनु भूते ।

यद्यद्देव खलु एष मनुजुवाणं अन्ते गृणन्ति ।
असावन्यधीपत सम्यगनुवचन मकार्षीदिति प्रसूतकीर्तिः
भवतीत्यर्थः । यच्चैव यदाय विख्यातो भवति तदा खलु
सा न यथा जायते पुण्ड्रजन्मा भवति यज्ञेषु यज्ञप्रदेशेषु
गायत्र्यादीनां छन्दसां न्यूनाक्षरत्वमेषु । तत्र प्रातः
सवनसामान्येन गावत्रा जनाक्षरत्वं स्त्रीति जनाक्षरा
इति । प्रातः सवने गायत्री जनाक्षरा तद्यथा बहिष्यव

भाने उपास्त्रौ गायतानर इत्येषा गायत्री जनाक्षरा प्रातः
 भवन प्रजानां प्रजात्यै । पवमानायेन्दव इति द्वितीयपादस्य
 सप्ताक्षरत्वात्तथा तत्रैव द्रविद्युतत्यारुच्येत्येषां गायत्री
 न्यूनाक्षरा । तथा भान्येष्वपि हीतुराग्न्ये तन्वासमिद्भिरद्भिर
 इत्येषा गायत्री । तत्र हृहृच्छोवायविष्टेतिः तृतीयः
 सप्ताक्षरः । भानोमित्रा वरुणेन्ययं पादः सप्ताक्षरः
 अश्वावाकस्यापि इन्द्राग्नी आगत सुतमित्येषा गायत्री ।
 तत्र गीर्भिर्नमोषरेण्यमिति द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः एव-
 मन्यदपि उदाहार्यमेतत्र गायदुः जनाक्षरत्वं प्रजानां
 प्रजात्यै प्रजननाय भवति । तथाहि लोके प्रजाः सर्वाः
 जनादिय शुद्धप्रदेशात् न्यूनादेव देशात्परिच्छिन्नदेशाः
 प्रजायन्ते । एवं सामान्यतः प्रातः सबने गायत्र्या न्यूना-
 क्षरत्वं प्रशस्येदानीं तत्रैवामहीयवं गायत्र्या यौधाजयस्य
 साम भवति । जनाक्षरा इति आमहीयवे सान्नि गायत्री
 न्यूनाक्षरा । तदथा उच्चातेजात मन्थस इति एषा गायत्री
 न्यूनाक्षरा दिविसद्रूम्याददइति द्वितीयस्य सप्ताक्षरत्वात् ।
 तथा एनाविष्ण्वर्थं इत्येषापि आद्या द्वितीययोः सप्ता-
 क्षरत्वात् प्रजानामित्यादि पूर्वयत् । माध्वन्दिनसवने
 पृष्ठेण वामदेव्ये यजमानलोक एष स मध्ये हि यज्ञस्य
 यजमान इति । जनाक्षराइति । अश्वेयानराक्रान्त एष
 हि देशे यजमानस्तिष्ठति न त्वन्यैराक्रान्ते अतस्तत्स्थाने
 गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं शुभ एष वा वामदेव्यस्य यजमान
 स्थानत्वोपपादनम् । तथाहि यज्ञस्य मध्ये वामदेव्यं
 क्रियते स यजमानस्य दान्तनी यज्ञस्य मध्ये एष वर्ततइति

तृतीयसवन चार्भवपवमाने संहितसाम्नि गायत्र्या
 न्यूनाक्षरत्वं प्रयसन्ति जनाक्षरा इति । संहितनामधेये
 साम्नि प्राणापानयोः परिरोध वा धनं न प्रतीयात् न
 कुर्यादित्यर्थः । तस्मादिदं न हि विष्टदेतत्करकादि नाल
 शराधीमावर्त्तेदभीष्टा उपपानादाह्वीयेत्यर्थः । पूर्वमेव
 करकादिकं वृद्धापनयनायोपधमे तथा वायोः सञ्चारणा-
 वृद्धपनयो भवति तथापि न्यूनाक्षरत्वमेव यज्ञायज्ञीयं
 प्राञ्चानामुक्तृष्टौ गायेदित्यर्थः । गायत्री न्यूनाक्षरा पर्षि-
 राधीमधोमित्यथ तृतीयस्य समाक्षरत्वात् यदेतं न्यूनाक्षरत्वं
 गायत्र्यास्तत् प्राणापानयोरुचारे सञ्चारणे तस्मिन्निमित्त
 मेव भवतीत्यर्थः । तथाहि प्राणापानौ जनादिय परिच्छिन्ना
 देवता सा देशानुचरतः सञ्चरतः सतो गायत्र्या न्यूना-
 क्षरत्वात्तथास्तमित्यर्थः । तत्रैव यज्ञायज्ञीये सतो वृद्ध
 गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं स्तीति । जनाक्षरं यज्ञायज्ञीयमिति ।
 यज्ञायज्ञीयं साम जनाक्षरं तदीयप्रगाथे जज्ञेनपात-
 मित्वेपां सतो वृद्धी न्यूनाक्षरा तृतीयपादस्येकादशा
 क्षरत्वाच्चतुर्थस्य समाक्षरत्वात् ततस्तत्र गीयमानं यज्ञाय
 ज्ञीयं न्यूनमित्युच्यते तदेतत् न्यूनत्वं प्राञ्चानामुक्तृष्टौ भवति ।
 एवं प्रकारा एव यत् प्राञ्चानां गतिर्नाम तत्र जनाक्षरत्वं
 गुण एव तदेतत्तोदाहरणं सुपपादयति यो हि पूर्णमिति ।
 पाहि य, पुमान् योगेनासाद्यन्तर्वत्तद्वृद्धपनयनायोदकपूर्णं
 करकादिकं ययुपधमेद्यदि च तदुपधन् प्रतीयात् प्रति
 गच्छेत् । न हि उपाक्षाता विपतत् विपन्नो भवति व्यर्थ-
 प्रयासो भवतीत्यर्थः यथोपध मनक्षरत्वं स्तीति त्रिष्वपि

सवनेषु गायत्र्या मूनाक्षरत्वं प्रशंसति तदाहुरिति । इति
तत्रैव सर्वमाहुर्वज्रवादिनः सवनानां मेव खल्वेते गायत्र्या-
दिरूपाः प्राणा उदानाः सञ्चारहीनास्तिष्ठन्ति तेषां सवन-
सम्बन्धिनां गायत्र्यादीनामूनाक्षरत्वेन प्राणानामुत्सृष्टि-
रेव भवतीति ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
महर्षिब्राह्मणस्य द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

ऽपोतिष्ठोमे सुत्येहनि प्रातरनुवाको ह्युषं विश्वरूपमानं
विधातुं तव कथितं प्रकारमादौ विधत्ते अर्ध्वर्थादित्याहेति
हे अर्ध्वर्थां मे महां उद्वाचे मा भनिषेद्य वेदनं मामन्तण
मकृत्वा ह्येते प्रातरनुवाकं यक्ष मा स्वीपाकरोः उपाज
रणं मावापीं रित्यध्वनाध्वर्युं प्रत्वाह वदेदित्यर्थः इति
यत्वेत्यात्तरवाक्यपरिसमाप्तिर्वीतनार्थः तथाच प्राश्ना
यण' । न मानमामन्त्रा प्रातरनुवाकं मुपाकुर्या इत्यध्वर्युं
ब्रूयादिति । ततः किमित्यत्राह सोध्वर्युं प्राहेति । सरएव
मुद्वातोक्तोऽध्वर्युः प्राह । प्रातरनुवाकोपाकरणत्वात् पूर्वं मेन
मात्रयेदित्यर्थः । ततः किं कुर्यात् उद्वातेत्यत्राह । सहत
इति । स उद्वाता ह्यतोऽध्वर्युणामन्वितः सन् हविर्दानम
गृह्य गच्छेत् यत्वा स पूर्ववा दारा हविर्दानमगृह्यस्य पूर्वण
दारेण हविर्दाने सोमाककस्य हविष आधारं भूते हे शकटे

प्रपद्यते प्रपद्यत अतः हविर्दानद्वयं प्राप्तस्य उद्गातुः सनियमं
विश्वरूपगानं विधत्ते मदक्षिणस्येति । उदङ्मुखो मित्रवर्गं
मुपविश्य विश्वरूपाः विश्वरूपशब्दवती पुञ्जेवायु शतपदो
मित्ये तस्यां षडङ्गी गायत्री प्रगाथ प्रगाथनेनोत्पन्नानि
स्तोत्राणि गायति । तथाच द्वाह्यायणः पूर्वया द्वारा प्रप-
द्योत्तरेण हविर्दाने पूर्वेषु चक्रे उदङ्मुख उपविशित्पूणी-
मिति । अस्मार्थः । पूर्वया द्वारा हविर्दानं प्रपद्यान्तरेण
हविर्दाने शकटयोर्मध्ये पूर्वेषु चक्रे चक्रयोः पुरस्तादुदङ्मुख-
स्तूणी स्तोत्रधर्ममात्र भासते मन्त्रपत् कृत्वा उपवेशनं हि
त्वोपविष्टेदिति विश्वरूपगानविधिर्न नित्यः षोडशप्रहृत-
वैकल्पिकः तथाचोपपादित द्वाह्यायणेन पूर्वोत्तरपक्षोप-
न्यासेन विश्वरूपाणां गानं यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत ।
चतुष्टोमस्तोमसम्यदतिरेकादग्रहयन्त्राभावाच्च वसतोर्वयो-
ग्रहः प्रातरनुवाकः शान्त मासाच्च न सम्यक्लोपो यथान्यैः
परिसामभिर्गायेतिचैव ब्रूयादिति अस्मार्थः यजमानेन चोदि-
त्तं प्युहता विश्वरूपाणां गानं प्रत्याचक्षीत न कुर्यादन्वया
चतुष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोतुः स्तोत्रीया अतिरिष्येरन्निति ।
किञ्च प्रातरनुवाक मेकसस्रजासामभि विश्वरूपाभि सम्यक्-
त्वादिकाश्च गृहीत्वा वसतोर्वयो स्तोत्र मुपाकुर्व्यादिशं
सपतोति गृहात् । शस्त्रयोरावश्यकत्वात्तयोरचाभावात् ।
विश्वरूपगानं न कुर्यादिति गायननिषेधः । अथ तदनु-
पादनवसतोर्वय्येष्वग्रहः । प्रातरनुवाक एव यस्तमासा
मिति विश्वरूपाभिः सम्यक्त्वाद्विरोधोपि नास्ति सोमस्य
तद्वेत्ता । वासुरेरेभावात् । यथान्यैः सम्यक्विरोधो नास्ति

तद्वत्तदीयगानेन तत्र यजमाननिधोमः प्रधानं किन्तु यथो-
क्तप्रश्नस्तत्कृतिः । तथा सति यदिच्छेत् तर्हि यजमानो
नानुक्तोऽपि गायेदिति विवक्षित मिति । अतो विधिनिषे-
धयो रुभयोरपि सूत्रकारेण दर्शितत्वाद्वैकस्त्रिकोऽयं विधि-
रित्यवगम्यते । विम्बरूपागानं प्रशंसन्ति । चतुर्वै इति
प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । चतुर्वै वै वैम यागरक्षा-
हेतुत्वात् । अप्रगीतसाध्या स्तुतिः शस्त्र । विद्यागमभ्युद्वे-
त्त्वात् । यदि विम्बरूपां गायेत् अस्य यजमानोयक्षत्रेण
विश्वं मनुषुष्टिं मनुसृज्य वीर्यं मनुवत्सत्तनि सन्ततगामिनां
करोति । अथो अपि च स्तुतशस्त्रयो रेव समारम्भाय सम्य-
शुपपत्तय एव व्यवसंसाया विच्छेदासन्तत्यै विम्बरूपागानं
भवति । विम्बरूपागानस्य कर्त्तृविशेषादर्शनात्परौक्षया
कर्त्तव्यतां दृश्यति एतद्वद्वाहेति । मिथयुसुतो ग्नावो
ग्नावनाम कश्चिदपिः एतद्वत्प्रमाणं माह उक्तवान् किल
अथ प्राज्ञ वै प्रातरेव पापवसूयसं ध्याकरिपरामीति
अथेष्टं भद्रं मिदं श्रेष्ठमिति विभागं करोतीति । एवं श्रुतः
स ग्नावः उपवस्ये अग्नीषोमीयेऽहनि अपररात्रे प्रातर-
नुवाकात् प्रागित्यर्थः । सदस्येवोदेषुख आसीन उपविष्टो
विम्बरूपां गायति आसीत् । सदसीत्ये तत्समीपस्थद्वि-
र्द्धानमण्डपं लक्षयति । स पूर्वया द्वारा हविर्दाने प्रपद्यत
इति पूर्वत्र विद्यमानान् सदसि हविर्दानयो रभावाद्विम्ब-
रूपागानेन ज्योतिर्गानं दर्शयितुं कश्चिदुपवादं दर्शयति ।
तदुपवाद इति तत्रोऽपवादोऽन्योऽन्यसंवाद कश्चिदस्ति
तस्यैव प्रदर्शनं हे भव्ययो स्तुतं स्तोत्रं मनुहीता प्रातरनुवा-

केन शस्त्रेण किं प्रशंस्यते शसनं मकार्षीति इत्येवमुपपत्तिः ।
 पृष्ठतोभ्यसु ब्रूयाद्यन्मम कर्म तदहं मकार्षं मकारिषं तद्यो
 तारं पृच्छतेति तेन प्रत्युक्ता उपवक्तारो वदेत् होतः त्वं सुत
 स्तोत्रं अनुहोता प्रातरनुवाके शस्त्रेण किममंसदिति तैश्च
 दितं सन् उक्ताता ब्रूयात् यन्मम कर्म तदहं मकार्षं तस्मै
 प्रदर्शनं यज्ञेयं तदगासिप ततः किमित्यत्राह तस्मैद्भ्युरिति ।
 तमुक्तातारं वेदुपवक्तारं मेव ब्रूयुः तेन प्रसिद्धेन हे उक्तातः
 तस्यै वै तम एव ज्योतिर्विरुद्धं मेव सामं स ब्रूयादिति ।
 स एव तैः पर्यनुवृत्तः उक्ताता एव ब्रूयात् । तेन प्रसिद्धेन
 येन ज्योतिः सूर्यात्मक तेजो ज्योतिः प्रकाशकं मभूत् तेन
 येन ऋगपि ज्योतिर्निरव्यक्ताक्षरा भवति । यद्वा षट्क्वण्डेन
 तदधिष्ठानानि स्रज्यन्ते । किञ्च तेन येन गायत्री ज्योतिः
 किञ्च तेन येन छन्दोमात्रं ज्योतिः तथा तेन येन सामापि
 ज्योतिः तथा तेन येन तेजो वै सामरूप्यमिति श्रुतेः ।
 तदपि सामान्यदविशिष्टता सूर्योपमस्यते किं बहुना तेन
 येन सर्वापि देवता ज्योतिरभवत् । तज्ज्योतिर्ज्योतिराख्य
 नाम सामेवाह समाप्तिप न तमश्नति किञ्च युष्मासु प्रति
 षष्ठ्यु युष्मानेव पाप्मना पापरूपेण तमसा विध्वानि
 बाधन्त युष्मानिवाऽग्नान् करोमोत्याह ब्रूयात् । तत्रैव सति
 तान् एव षष्ठ्यु पाप्मनेव तमसा विध्वतीति एव मपि
 पुरा कृत्वा विश्वरूपागान पक्षे ज्योतीर्नापि गायेदित्यर्थः ।
 यन्मूर्तं तदृद्धितीयं इति न्यायेन मुख्यविधिकथनस्य युक्त
 त्वात् अत एव ब्राह्मण्यक्षी विश्वरूपागानपक्षे ज्योतिर्गान
 तस्य कान्तप्रकारं च दर्शयामास विश्वरूपाद्येद्वाद्येज्ज्योती-

अपि गायेत्परिहिते प्रातरनुवाके अपोनमूयं नाम मूक्तं
पुरा तस्माद्दोतार भारमगि त्वाग्रयणस्य यानु हिद्वारं यवित्रं
धात्रयदास्तावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगादग्निर्ज्योतिर्ज्योति
रग्नि रिन्द्रोऽज्योतिरिन्द्रः सूर्योऽज्योतिःज्योतिः सूर्य इत्येतेषु
पदेषु त्रिस्त्रिरैकैक मग्यासं मनसा गायत्रं गायेदिति ।
अस्मार्थः विष्णुरूपं गायेदिति तत्तर्हि होत्रा प्रातरनुवा-
काख्ये यज्ञे समापि ते सति तेमेव यज्ञव्यम् अपोनमूयं
नाम किञ्चित् सूक्तमस्ति तदनुवचनात् पूर्वं होतार मेत्यु-
क्ता सतनि ज्योतीष्वपि गायेत् अथवा आप्रयणं गृह-
तोष्वर्धोर्हिद्वारवेलायां दद्यापवित्रं धारयन् तानि गायेत् ।
अथवा आस्तावं वहिष्यवमानसुतिदेवं प्राप्य स्तोमयोगात्
पूर्वमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्येव प्रथमः पादः । इन्द्रो-
ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्र इति द्वितीयः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्य इति तृतीयः । एवमेतान् त्रीन् पादान् प्रत्येकं
त्रिरभ्यस्य प्रथमे पादे त्रिरभ्यसीत मनसा गायत्रं निदत्तां
गायेदेवमुत्तरयोरपि विष्णुरूपगानाग्रयणस्य ऋचः प्रथमं
पाद मनूय ध्याचष्टे युञ्जीवायमिति । अतपदीवाचं युञ्जे
साम्ना युनज्मोति । यदाह तु बाण्वाय यामेव अतपदी
बहुपादयुक्ता ऋगिति अतपदीति गायत्रादिभेदेन बहु-
पादोपेता । तत्तदा तया अतपदा बाण्वाय यजमानश्च
प्रातः सनिं सनिर्दानं बहुदानं योडाता करोतीति ।
द्वितीयपाद मनूय ध्याचष्टे । गायेति सप्तस्रसनिस्तोभा-
दिदन बहुवर्त्तनि साम गायेदिति साम वै सप्तस्रवर्त्तनि
तदा तेन साम्ना बाण्वाय यजमानश्च सप्तस्रसनि

मेयोजाता करोतीति । तृतीयं पादं मनूय व्याचष्टे गायत्रं
 चैष्टुभमिति । चतुर्थं पादं मनूय व्याचष्टे विश्वारूपाणीति
 विश्वा सूर्याणि रूपाणि निधनानि संभृतानि सवनानि ।
 संभृतैः संभृतानि सम्पादितानि तेष्वेव समस्तकार्यकरणा-
 दिति । यदाह तत्तेन विश्वमपि सर्वमेव वित्तमात्मने
 यजमानाय च सञ्चरति । उद्गाता सम्पादयति पञ्चम
 पादं मनुष्यदति देवा ऋषीणांसीति देवा इन्द्रादयश्च
 एतानि सवनानि ऋषीणांसीति चक्षिरे हतवन्त इति वेदि-
 तारं प्रशंसति ऋषीणांसीति । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण
 विश्वरूपागानं वेदं अग्निन्यग्नौ ज्योतिष्टोमादिः उक्तस्थान
 मेव कुरुते तथैव प्रतिनिष्ठतीत्यर्थः । पुनराभ्यायिकया
 विश्वरूपागानं स्तौति अक्षितमृगाश्चेति । पुरा पूर्वं
 * कक्षपाः तदगोव्रीत्यवा जययः अक्षितगुणः सन्तो मृगा
 उदगायन्ति अथ खलु ।

अथ पुनस्तत्पुनानं सामवेदाध्यायिनम् औदालकि
 मुद्गालकस्या पत्यं कुसुहविन्दनामानस्यपि ब्राह्मणः कश्चि
 दुद्गीघाय उदगीय भक्ति गानाय च चन्द्रे वक्षिरे हतवन्त ।
 ततस्ते ब्राह्मणा ऊचुः । परस्परमेव भवौचन् किन् अथ
 कुसुहविन्दो नोऽस्माकमग्रशौरित्यर्थः । अश्वत्थिर्गर्भपूर्याया
 दत्तएव हन्तेति प्रये । इमं कुसुहविन्दं अनुव्याहरामः
 वयं किञ्चित् प्रतिष्ठाम इति ते पुनरनुव्याहरिष्यन्तः सन्तस्त
 मुपनिषेदुः समीपं प्राप्ताः स पुनस्तोषामभिप्रायं ज्ञात्वैव
 मुवाच । हे ब्राह्मणाः वो बुध्न्य नमः नमस्तारोऽस्तु ।
 प्राहे वै प्रातरेवाह यजनमस्यापय परिसमापयामि यदा

तु वै खलु एतस्य धामस्य शीर्णं कीटराद्युपहतं वा
गृहादिकं अनुसमादधे किञ्चित् समर्थः समाधत्ते । एव
वै वदत् सैवाहं यज्ञस्य वैकल्पपरिहाराय अर्थिमानेन यज-
मानेनाधि करिष्यामि नियुक्तोऽस्मीति तेनोक्तास्ते ब्राह्मणा
स्तस्मै कुसुरुविन्दाय मनसि स्थितमभिप्रायजात कः
कथिदवोषदिति सुवाणाः हिं कृत्य हिकार कृत्योत्तस्यु
रिति इति शब्दो वाक्यसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ४ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
मङ्गिश्रुवाह्यस्थले द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमखण्डः ।

वाङ्मनसः स्वरूपविद् खलु विष्णुमिवायैव कथमुवाच ।
वशिष्ठाय ब्रह्मोक्तवान् कथं चोक्तमिति । विष्णुमिवाय
मन इति । एव ब्रह्मेति वशिष्ठाय तद्वैतस्यादेवैतद्ब्रह्म
वाशिष्ठं वाशिष्ठस्यैवावधारणं स एव ब्रह्म विन्दति एव
वाङ्मनस्योर्वेदितारं वाशिष्ठश्च ब्रह्मस्वेदानीं तद्विद् वाशिष्ठं
वा ब्राह्मणं कुर्वीतेति विधत्ते अपि द्वैवमिति । अपि
इत्यत एव एवम्विद् वा त्रयीज्ञ प्रकारेण वाङ्मन-
स्योर्वेदितारं वा वशिष्ठोऽपीत्यत्र वा त्रयीविद् वा
ब्रह्माणं कुर्वीत । सोदाहरणं वाङ्मनस्योर्वेदनिर्वाहकत्वं
दर्शयति तद्वैति । तत्तैव'सति यथा लोके कथितमर्थः
समयवर्तनिना रथेन चभी वर्त्तन्थौ चक्रे यस्य तेन रथेन यां.

या दिग्भक्तुं प्रार्थयते तां तां दिग्मुखं प्राप्नोति एव
तथैवतभयवर्त्तनिना उभे वाक्चनसे वर्त्तन्थी चक्रस्थानीये
यस्य तेनैतेन यज्ञेन य काममिष्टं पदार्थं कामयते वज्रमान
त काममभ्यश्रुते अभितं प्राप्नोति । तथा च बहुष
प्राज्ञपे पठ्यन्ते—

अथ केन ब्रह्मत्वं ज्ञायत इति जयौविद्ययेति ब्रूयात्
अथ वै यज्ञो योय पवते तस्य वाक्चनस्य वर्त्तन्था वाचा
हि मनसा च यज्ञो वर्त्तत इति । अथार्हेति अथेति ब्रह्म
कर्त्तव्यं विध्युपक्रमे प्राधान्यामिन्द्रियाणां मध्ये मनोयज्ञ
स्वार्हभाष्ये तद्वर्त्तन्थात्मकत्वात्तथासति स ब्रह्मा यदाचा
व्याह इति वाग्विसर्जनं करोति तत्तदा वाचि मनः
प्रतिष्ठापयति वाक्चनसे एकीकुर्यादित्यर्थः । मनु पूर्वकत्वा-
द्वाक्यवृत्तेः । तत्रैव सति यथा कश्चिदेकवर्त्ततिदा एक
चक्रिय रयेन न वाक्चन काममि दिग् न व्यश्रुते न
प्राप्नोति । यापदिति ऋग्यजुःसामभिर्होषधयुरुद्गातातारो
वायस्त कर्त्तुं कुर्युः । तावत्तायन्तं कालं ब्रह्मा प्राचंघमो
वाग्यमनयान् सुभूषेद्भवेत् । अथ विमेष भाह श्रुत्कारः—
प्रचीतासु प्रचीयमानासु वाचं यच्छेत् । आश्राना विमो
चनात्तास्त्रेव प्रचीयमानास्त्राह विष्कृतस्तस्वयजुपथाध्वा
समिध प्रस्थानीयायाइति वा यत्र वा ध्वर्युर्विह्वलो चेष्टेता
यत्र वा न चेष्टेतां वाप्यत प्रायस्त्रेव स्यादिति । अस्वार्थं
प्रचीता प्रणयनमारम्य तदिमोचनपर्यन्तम् ।

अथ वा प्रचीताप्रचीयमानासु आरम्य आह विष्कृत.
इविष्कृदेहीति सप्रमेयपर्यन्तं । यथास्तं यजुरारम्य वा

समिधः प्रस्थानीयायाः प्रस्थान मनुयाजप्रचारस्तदया
 समिधस्थानीया तस्य आधानपर्यन्तम् अथ बाध्वर्ग्यहोवीः
 कर्माभावेऽपि ब्रह्मवचो न कामचारः किन्तु तत्रापि ब्रह्मा
 प्रायेण बाध्यतः स्यादिति ऋग्वेदविहितकमेन्यूनातिरेके
 प्रायश्चित्तत्वेन ब्रह्मणा कर्त्तव्यं व्याहृतिहोमं विधातुमादौ
 वेदप्रयसारत्वेन च व्याहृतीः प्रशंसन्ति प्रजापतिर्वा इति ।
 प्रजापतिर्ब्रह्मा इमान् प्रसिदान् त्रीन्वेदानञ्जयत । तेन
 सृष्टास्ते वेदा एनं प्रजापतिं नां धित्वत्वाप्रौढसन् ततः प्रजा-
 पतिस्तेभ्यः सारजिघृक्षया तानभ्य षोडशत्तेभ्यः पौडितेभ्यः
 भूर्भुवस्वरिति व्याहृतिष्वय मक्षरत्क्सनिरगच्छेत् । तस्य
 विवरणम् । ऋग्भ्यो ऋग्वेदाद्भूरित्यक्षरस्यव्याहृतिरूपय ।
 स सोऽयं भूर्लोकोमपन् । यजुर्भ्यो यजुर्वेदाद्भुव इत्यक्षरस्य-
 रसोऽन्तरिक्षलोको भवेत् । सामभ्यः सामवेदात् स्वरित्य-
 क्षरसः स्वर्गलोको भवेदिति । प्रथमं व्याहृतिहोमं
 सप्ततिकं विधत्ते । तथादिति । तत्र यदि ऋग्वेदविहि-
 तात् कर्माभ्यः उत्खणं न्यूनमधिकं वा होचाकं वा होत्रा-
 दिभिः क्रियेत । तत्तर्हि गार्हपत्यमग्निं परित्य भूः स्वाहे-
 त्यनया व्याहृत्या जुहुयात् । अयं वै अयमेव भूर्लोको
 गार्हपत्यं अयमेव लोकऋग्वेदः । तद्वैतेनैव होमेन इमं
 लोकञ्च ऋग्वेदञ्च स्वेन स्वकीयेन रयेन सारेण समर्चयति
 समृद्धं करोतीति । द्वितीयव्याहृतिहोमप्रशंसां विधत्ते
 अथ यदीति । अथेत्यवान्तरवाक्योपक्रमे यजुष्टो यजुर्वेदवि-
 हितात् कर्माभ्यो यदुत्खणं न्यूनमधिकं वा अध्वर्यादिभिः

क्रियेत तर्हि अन्वाहार्यपचनमग्निं परित्य भुवः स्वाहेति ।
 ब्रह्मा जुहुयात् । अन्तरिक्षलोको वै अन्तरिक्षलोकएषान्वा-
 हार्यपचनः अन्तरिक्षलोकएव यजुर्वेदस्तद्वैतनैव होमेन
 अन्तरिक्षश्च यजमानं च स्वेन सारेण समर्हयति ॥ तृतीय-
 व्याहृतिहोमं प्रशंसन् विधत्ते अथ यदीति । स्पष्टमेतत् ।
 एवं विशेषेण प्रायश्चित्तं विधायेदानीं साधारण्येन प्रदर्श-
 यति अतोवाच इति । अतोवाच अपिवा यतमग्निं
 कर्त्तुमक्षिंयित् कर्षेणि सत्यं न्यूनमधिकं वा क्रियेत तदा
 सर्वदेवान् पर्यायकमेव जुहुव्याहृतिभिर्ब्रह्मा जुहुयात् ।
 तथाचास्य यजमानस्य यत्र अस्तसः अन्वाहृतो भवति
 किन्तु स्वर्गाहृतः ययोक्तमार्गेणैव हृतो भवति ॥

हविषा स्कन्दने पात्रादीनाञ्च भेदने प्रायश्चित्तं विधातु-
 मादौ दोषं दर्शयति अथः स्ववाहेति । अथ पुनं स्कन्दाद-
 विष, स्कन्दाद्वा भिन्नात् पात्रादीनां भेदाद्वा परस्तेषां
 त्रिप्रकारिणीत् क्रमति कथं देवान् दिव यदधिष्ठितन्दिवि
 लोके चेति तृतीय गगनं पितृसख्या पूरकत्वात् । एव
 मन्यदपि वाक्ये यत्र प्रायश्चित्तं विधत्ते तदभिमृशेदिति
 देवान् दिवश्च यज्ञो गादुदगमन् । ततस्त्वत्कारणं मा
 भान्द्रविषं तद् यज्ञफलं अष्ट आप्नोतु । एवमन्यदपि
 व्याख्येयम् । देवानित्यारभ्य यत्र क्वच यज्ञो भाततो मा
 द्रविष गदित्यन्तेन मन्त्रेण स्कन्द् हविर्मित्रं पात्रादिकक्षा-
 भिमृशेत् । तद्वैतनैवामिमर्शनेन आत्मानश्च यजमानश्च स्वेन
 रसेन समर्हयतीति । यत्र हविषा वैष्णवं वारुणं वांषा
 मुपनयनं प्रायश्चित्तत्वेन विधातुं तदर्धवादत्वेनेदमान्नायति

वारुणो वा इति वरुणो वै अपाम्पतिः वरुण एव एतसिद्ध-
व्यत्ययः एवं विष्णा नुपार्पयति स्थापितवानिति ।

अथ प्रायश्चित्तं विधत्ते यद्यच्च इति । यद्यदि यत्ते
उत्सवः क्रियते तर्हि परोरखवेत्यादिना स्तव्यं हविर्भिन्नमप
उदकानि तस्मिन् हविषि उपनिनयेत् पाकवेत्तायां हविरुद-
नच्छेदेतेनेवापां उपनिनयेनात्मानश्च यजमानश्च स्नेन स्नेन
रसेन समर्चयतीति । वरुणेन यज्ञस्य विष्णोः समर्पितत्वात्
वैष्णवानां वारुणानां वा पावाणामुपनिनयने कृते यज्ञः
समाहितो भवतीत्यर्थः । अथ मन्त्रस्यायमर्थः । ययोर्विष्णु-
वरुणयो रोजसा तेजसा च रजांसि लोकाः स्तभितानि
यथावस्थापितानि । किं ययोभिः वीर्यैः तैर्वीर्यतमा अति-
शयेन वीरौ । तयो शविष्ठा यपिष्टौ । अतिशयेन बलवन्तौ ।
अपि ययोभिः सहोभिरन्यदौयेर्बलैरप्रीता अप्रतिगतेवत्येते
ईश्वरौ भवतः अत्यतिरैश्वर्यकर्मापूर्वकृता पूर्वं प्रथममाद्या-
तव्यौ विष्णु वरुणादुभयश्च द्विवचनं परस्परसाहित्यापेक्षया
विष्णुवरुणमित्यर्थः । अथगन् यप्रोगमत् । गमेर्लुङि
मोमोधातीरिति नकारे कृते रूपं स्वाहा सुष्ठु द्रुत
मस्त्विति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे

प्रहिश्रवाण्णाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठखण्डः ।

विराजोऽतिरेके अनूनतायां प्रायश्चित्तं दर्शयितुमाह—

तदेति । तदेतदस्यमाणं विधानाह सम्यगुक्तवान् किल
यावद्वा यावत्काले हीता ऋचा करोति यस्मादिक पठति
तावद्दोष्येव यन्नस्तिष्ठति यावदेवाध्वर्युर्यजुषा यजुर्वेदवि-
हित कर्म करोति तवदध्वर्युषेव यन्नस्तिष्ठति । यावद्
हाता सास्त्रा सोत्रादिक पठति तवदुद्गातृष्वेव यन्न
स्तिष्ठति । यत्र यस्मिन् काले उपरता होवाद्यः कर्मर-
हितास्तिष्ठन्ति तावत् ब्रह्मण्येव यन्नस्तिष्ठतीति । अस्त्वेषं
किं तत् इत्यत्राह तस्मादिति । यस्मादेव तस्मात्तस्मिन्मन्त्रा-
होवादीनां व्यापाराभावकाले ब्रह्मा वाचंयमी बुभूषेदेवेत्य-
पधारणो भवेदेवेत्यर्थः । एवं वाग्यमगं विधाय तस्मैपि
प्रायश्चित्तं भाह । स यदीति यदि ब्रह्मा प्रमत्तः अनवहितः
सन् व्याहरेत् मौनं परित्यजेत्सर्हिभूर्भुवः स्वरित्येव वा
व्याहृतीर्वा मनसानुद्रवेत् चिन्तयेत् । वा शब्दस्तन्निमित्तं
प्रायश्चित्तान्तरं भाह—वैष्णवीं वर्षं मिति । यदि प्रमादाद्
ब्रह्मा तदा व्याहरेत्सर्हि इदं विष्णुर्विषकर्म इति वैष्णवीमृचं
वा मनसानुद्रवेदित्यनुपद्भः । अथ सर्वप्रायश्चित्तं तया महा
व्याहृत्या होमं विधातुं होमं सुपक्रमते—राग्नोहमिति ।
मित्यत्र मुष्टिभिः परिमितम्य रात्रिः सोमम्यांशून्वयवाना-
दाय मर्कटयेषधं रश्मिन् उत्तरजं सधवचिति मर्कटस्य सम्भ-
न्धमानत्वाद् ह्येव मापुषुवे उदयतत् । तत्र किमित्यत्राह—
स आदणीति । यथास्य आरुणि रुद्रालकः प्रायश्चित्तं
कर्तुं आहृतिं मुत्पयोवाच हे मर्कट त्वमेनानगसुर्न यिवप्-
स्यसीति वा अपयत्वाभृतः सन् यतो हृष्यादपप्यसि ।
मर्कटस्योत्तरं दर्शयति—सहो याचेति । पुनराहणेर्बधन

दर्शयति—प्रायश्चित्तं होषामीति । पुनर्मर्कट आह—
 किमिति । इत्यारुणिरुत्तरमाह—सर्वं प्रायश्चित्तमिति ।
 पुनः मर्कटः पृच्छति—किं सर्वप्रायश्चित्तमिति । इत्यारुणि-
 रुत्तरमाह—महाव्याहृतीरिति । सहोवाचो भारुणेइति ।
 स मर्कटः श्री मित्यङ्गीकृत्यैव सुवाच ह हे आरुणे आहुति-
 मान् आहुतियुक्तत्वं मर्कटोऽंशूनाद् आजहार अतः सर्व-
 प्रायश्चित्तं होषामीति यद्गुणे कथमिति तद्विदाच्च कथं
 कस्वेदं प्रायश्चित्त मिति कथमन्नासीरित्यर्थः । पुनरारुणि
 रुत्तर माह—सहोवाचेति । स एव सुवाच यद्य कर्मणो
 न्यूनत्वम् अधिकत्वं भवगतं ज्ञातं यद्यपि धानवगतं तस्य
 सर्वस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य विहितविशेषप्रायश्चित्तस्यैवैव महा-
 व्याहृतीरेव प्रायश्चित्तिरिति शास्त्रतोऽवगच्छतीति । अस्तु
 प्रकृते किं मायात मित्यत्राह तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मा-
 देतां महाव्याहृती मेव सर्वप्रायश्चित्तार्थं जुहुयात् । तत्रैव
 प्रायश्चित्तान्तर माह अपि वेति । अपिवाऽथवा अज्ञात
 मनवगतं यद्गुणत्वं अधिकत्वं यदपिवाऽज्ञातं यन्नस्य
 सम्पत्ति मिथ ऋत्विग्भिः मिथः क्रियते । हे अग्ने अस्य
 यज्ञस्य सम्पत्ति तदुभयं कस्यय । फलसमर्थं कुरु । हि यस्मात्
 त्वं यथाकथं कर्मणः स्वरूपं वेत्स्य वानासि । साष्टा जुहुत-
 मस्तु इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । अपिवा इति । अपिवा
 प्राजापत्यां प्राजापत्यै इत्यस्य व्याख्यानं ध्रुवं नोऽस्माकं तद-
 भीष्ट मस्तु किं तु वयं रयीणां धनानां पतयः साहेति ।
 अनेन मन्त्रेण प्राजापत्यां प्राजापति देवतायां माहुतिं
 जुहुयात् । तद्वैतेनैव आत्मानं च यजमानं च स्वेनाभीष्टेन

रसेन यज्ञफलेन समर्चयति समृद्धिं करोतीति । यज्ञेन
मृत्तमयपात्रभेदने प्रायश्चित्तं दर्शयति—अथ यद्वाविति ।
अथ पुनश्च यद्दे किञ्च यदपि शरावोद्वेष्टनादिकं मृत्तमय
पात्रं भिद्येत तद्विव पात्रं भूमिर्भूमिरित्यादिना मन्त्रेणा-
भिमृश्येत् । अस्य मन्त्रस्याय मर्थः—भूमिविकारात्मिका
भूमिः प्रकृतिभूतां भूमिं ममात् अपि च माता सर्वस्य
जगतोनिर्मात्री मातारं पृथिवीं मेवागात् यौः पिता
पृथिवी मातेति श्रुतेः ययं पुत्रैः पशुभिश्च समृद्धा भूयाम
भूयास्य शत्रुरक्षान् हेष्टि स भिद्यतां विदीर्यता मिति
तद्वैतेनैव तदभिमर्शनेन आत्मानं च यजमानं च स्वेन रसेन
समर्चयति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-
ध्याये प्रष्टः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अर्घवाद्गुरुःसरं सौम्यं चरुं विधत्ते—प्रन्तीव वा
इति । राजानं दीप्यमानं ओषध्यधिपति वा सोमं प्रन्तीव
हिंसतीव । स च सोमस्तेन प्रमीवत इव भवति । यद्यस्मा
देवं सोमं तदभिपुण्यन्तीति तस्याभिपुण्यस्य मृतप्रायस्य
सोमस्य एतां प्रसिद्धाम् अनुस्तरणीं मृतस्थानुस्तरणीं
कुर्वतीति यद्यस्मात् सौम्यं सोमदेवत्वं चरुनिर्वपन्ति तस्मा-
दत एव लोके पुरुषाव सर्वग्नौ मृतावानुस्तरणीं क्रियते ।

वेतरणी नद्युत्तारिका ग्रीः दीयते । अतः सोमाभिषव-
 निमित्तं सोम्यं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । तथा चाध्वर्युमाखाया
 माश्रायते—घ्नन्तीव वा तं सोमं वदमिषुषन्ति यक्षीम्यो
 भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव तदुत्तरार्धे वा
 मध्ये वा जुहुयाद्देवाभ्यां समं दद्यात् दक्षिणार्धे जुहोती-
 त्यादि । इतस्मिन्ने पात्रस्थिते सोम्ये चरायाज्यं पूरयित्वा-
 दवेक्ष्यमर्थवादेन विधत्ते साध्यानामिति । पुरा सचं
 बहुकूर्त्तुं द्वादशादिवहुदिनसाध्यं यागमासीतानामनु-
 तिष्ठति साध्यानामेतन्नामकानां देवानामक्षयं चतुःशु केय-
 राधिकता जप्तिरे ते देवा इन्द्रमुपनिषेदुः दुरपगमन् गत्वा
 चेवमयोचन् । तेषां सचमासीनानामक्षाकं चतुःशु शर्करा
 कथं जायेरन् । हे इन्द्रचतुःपूत्यत्राः शर्कराः विद्याः जा-
 नीष्व । इत्थेवं घृष्टमात्रस्तत्परिहार यातेभ्यो देवेभ्यः सोम्ये
 चरावेतत् प्रसिद्धं श्यायं मा हवमाजरां प्रायच्छत् । ततस्त-
 दान्यमदेक्ष्यन्त । तदवेक्षणेन ते देवाः प्राप्स्यन् तेषां चक्षुष्या-
 यतत शर्कराण्यभूवन्नित्यर्थः । कथित् पुमानेव विद्वान्
 जानन् सोम्यं चरुमाज्यं पुनरवेक्षत इत्यर्थः । अत्र विशेषो
 बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते । प्रतिगृह्य सोम्यं हीता पूर्वं छन्दोगी-
 भ्योऽवेक्षेत ऐके पूर्वाह्ने छन्दोगेभ्यो हरति तत्तथा न कुर्व्या-
 दपट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति च स्माह । तेनैव
 रूपेण तस्मादपट्कर्त्तव्यं पूर्वमयेक्षेताथैनं छन्दोगेभ्यो हर-
 तीति प्रगंसापूर्वकं सेतिकर्त्तव्यताकं सोम्यं चरुं पायनं वि-
 धत्ते योस्तमन्वाद्यायेति । यः पुमानवाद्याय अन्नादिभक्षणा-
 यालं समर्थः सन्नपि अथ शब्दः अर्प्यते । अन्नं नाद्यादालि

शरीरत्वा स पुमान् सदृशो दक्षिणार्धं द्विजातिगम्यत्वादेव
 होमविशेषद्वयसिद्धिं सौम्यं चरुं प्राप्नीयात् उद्गाता ।
 तस्माद् भक्षणादवायं तं जनं कामति प्राप्नोति यो जनी
 अन्नाद्याय समर्थः सन्नपि अन्नं नास्ति किञ्च अस्मात् प्राग्-
 नास्त्वितरोऽपि तृप्ता भवन्तीति शेषः अतो जन्त्येन जन-
 हितेनात्रेन भक्षणास्मीम्येनैवान्नमस्ति अदनाददन सामर्थ्ये-
 नैवान्नमसीत्यर्थः । न केवसमिहलोके किन्तु परत्राप्यन्नादो
 भवतीति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्-
 विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अथाग्निने वृद्धिष्यमाने धर्माः कथ्यन्ते । तत्र तावदु-
पाक्षौ गायतानर इत्येतामाद्या सृचं साम्ना प्रच्छन्ना गाये-
दिति प्रणंसापूर्वकं विधत्ते प्रजापतिरकामयतेति । प्रजा-
पतिर्विधाता पुरेयमकामयत बहुस्यां स्यादरजद्रमत्वेन
नानाविधोऽहं भवेयं तस्येव विवरणं प्रजायेवेति । य एयं
कामयित्वा रेतस्यां रेतस्या प्रथमाधूस्तद्वत् यादृगपि
रेतस्या । तामुपाक्षौ गायतेत्येतामृचं साम्ना प्रच्छन्ना व्या-
ताम् अगायत् । यदि यासिदृचमसाम्नी सामरहितामगा-
म्यत्तर्हि अनस्थिकं अस्मिरहितं मां समजनियत । तत्
साम निराधारमजनियत तत् साम निराधार अजनिय
तित्यर्थः तस्माद् यासृच साम्ना प्रच्छन्ना गायति गायेदि-
त्यर्थः । यन्मादेवं तस्मात्सोके पुरुषो भासेन त्वचा लोम्ना च
प्रच्छन्नं सन्नजायत इति रेतस्यापान्निं यज्ञं विधत्ते पि-
रुदृष्टहातीति । पयमानायेन्दय इत्यथ यकारवकारयाकारेण
त्रिषु अक्षरेषु प्रत्येकं द्रुतं कुर्यादित्यर्थः । तदाच ब्राह्मणः
रेतस्यायास्त्रिरुदृष्टहातीति ब्राह्मणं भवतीति याश्वाश्मा-
नायेन्दवा इति । तत् प्रणंसति त्रय इमे लोका इति इमे
प्रसिद्धाः वृद्धिष्यन्तरिचदुसोक्तान्तयः एषां लोकानाम-
वरुध्ये प्राप्त्यर्थं विरुदृष्टहातीयात् यत एव च विभ्यो रेतः

सिध्यते । तवत्वं हिङ्गारं निषेधति न हिं कुर्यादिति । हिङ्गारनिन्दया तदूर्जनं प्रशंसति वज्रो वै इति । निगदसिद्ध मेतत् । नियमान्तर माह रेतस्या इति । रेतस्या प्रथमा ऋक् छन्दसा गायत्री देवतया प्राजापत्या प्रजापतिना गीतत्वादित्येवं सर्वं धारयन्नेतया रेतस्या गायेत् । हि यस्मादिदं सर्वं रेतः । तथा च श्रूयते प्रजापते रेतोदा देवानां रेतो वर्षाः वर्षस्य रेत ओषधय इत्यादि । रेतस्यायाः सेतिकर्त्तव्यताक गानं विधायेदानीं द्वितीयाया मभिते मधुना पय इत्यस्यां गानं विधत्ते । द्वितीयाया गायतीति गायेदित्यर्थः । तत्र विशेष माह तस्मादिति । तस्या ऋचि हे अक्षरे सम्यगनी व्यतिपजति व्यतिपत्ते कुर्यात् । ते के अक्षरे इत्यत उक्तम् मध्यमस्य षडस्यावर्षाणो अग्निश्रयुरिति । अस्य पादस्योत्तममन्त्रमक्षरमुत्तमस्य देवं देवाय देवयुमिति अस्य च प्रथमं अक्षरं तथा च ब्राह्मण्येन गानमे व्यतिषङ्गं दर्शितवान् आद्यर्षाणो अग्न्यादेश् पूर्व देवायदा इति एतत् प्रशंसति व्यतिपत्ताविति । स्पष्टार्थः । गाने नियमं दर्शयति गायत्रीछन्दमेति । छन्दसा गायत्री देवतया आग्नेयी । अल्लविष्टानरूपां पृथिवीं ध्यायन्नेतया गायेदिति । अथ सनः पवस्वयंगव इत्यत्र द्वितीयायां गानं विधत्ते द्वितीयां गायतीति । गाने विज्ञेयमाह—तां बल इदिवार्षेय गायतीति । ता सृचं बलदिव प्रयच्छन्तदिव । उरःस्थानेनैवोद्गायेदित्यर्थः । विज्ञेयमाह तस्या इति । तस्या ऋच उक्तमाह हे अक्षरे श्रोतयतीति

ब्राह्मणं भवति ये ऋतुं हिङ्गारात्ते निर्ब्रूयादिति गीतमः
 पाधाइति धानञ्जयइति । हिङ्गारादूर्ध्वं यदक्षर निरुक्तं
 गेषमिति गीतमस्य मत हिङ्गारात् पूर्व पाधा इत्यक्षरद्वयं
 निरुक्तं गीयमिति तत् प्रयंसति चक्षुरिति । तत्तेन अक्षर-
 द्ययोतनेन चक्षुरेव प्राणत्वेन युनक्ति । तस्मात्तत एव
 चक्षुर्युक्तं सम्बन्धमेव भवति अत्रापि गाने भिद्यमाह—
 त्रिष्टुप्छन्दसेति । पूर्वं वदराख्येयम् । अत्र दविद्युतत्या
 रचैत्यस्यां गान विधत्ते चतुर्थी गायतीति । अत्र विशेष-
 माह—तस्याद्यत्वातीति । चिरम्य गायीदित्यर्थः । ततः
 स्तीति द्वादशाक्षरपदेति । तदेतदनूय मतभेदेन व्याचष्टे
 सूत्रकारः । तस्माच्च त्वार्युत्तमाहोऽक्षराणि द्योतयतीति
 ब्राह्मणो भवति हिपुरस्ताहिङ्गारात्तयोपरिष्ठादिति गीतमः
 सीमाः शुक्लाइति धानञ्जयइति स्पष्टार्थः । तत् प्रयंसति
 श्रोत्र मेवेति । तत्तेनाक्षरचतुष्टययोतनेन श्रोत्र मेव
 प्राणत्वेन युनक्ति । तस्मात्तत एव श्रोत्रत्वं युक्तचतुष्टय
 सख्यया । कथं हे श्रोत्रे उपाधिभेदेन तथा प्रतिशब्दे
 प्रतिधुनि इत्येवं मतः तस्मात्पुरुषः सर्वा दिग्भ्यः शृणोति ।
 सर्वासु दिक्षु वर्तमानशब्दान् शृणोतीत्यर्थः । तस्यैव
 विवरणं परागपि यदगच्छत् प्रत्यङ्गच्छन्पि सर्वतः
 शृणोति । गाने नियम माह जगतीच्छन्दसेति । हिन्वानो
 हे व्यभिरित्यस्यां गान विधत्ते पञ्चमौमिति । वचनाच्चतु-
 र्यनर्होपचमी कार्या हिङ्गारादूर्ध्वम् एकः चयः पूर्वं अवन-
 र्हास्तत्र पूर्वेषु विषयवमर्होपत्यक्षरं निनर्हदित्यर्थः । तत्
 प्रयंसति आह बहुतमादिति । य एवं विनर्हद्वायति स

बहुतनापुरुषावहुयन्ततिपर्यन्त मत्र मत्तोत्तर्यः किञ्च य
एवं वेद सोऽपि अत्रादो भवति । तत्रैव विशेषोत्तर
माह । निरुक्ताश्चेति । ता मृचनिरुक्ताश्च गायेत् अव-
मर्थः । तस्य चत्वारो गीयते । अवनर्हाः तान्निरुद्धन्
क्रमेण निरुक्त मनिरुक्तमिव स्वात्मासङ्गायेदिति । तथा च
ब्राह्मणः—तस्याः द्वितीयं पाद निर्व्यूयानृतीये चाक्षरं
पञ्चम पष्ठे इत्यस्यार्थः । अस्या द्वितीयं पादं निरुक्तं गायेत्
तृतीये पादे प्रथम चतुरक्षर मनिरुक्तम् । पुनः पञ्चमपठे
निरुक्ते गायेत् । द्विद्वारादूर्ध्वं पुनरप्यनिरुक्तं मित्वेव स्वात्मा-
समिति तत्प्रग्रंथति निरुक्तेन वै इति । अस्या मृचि निरु-
क्तात्वेनेव अवत्योक्त निरुपये निरुपयैः यावत्सम्भनं भजते
किञ्च अस्या निरुक्तं तत् कार्यं सुपजीवन्ति यथैव वेद
सोऽपि चाक्षं भुंक्ते य एता सुपजीवन्ति च । अत्र नियम
माह अनुष्टुप्छन्दसा इति । एषां छन्दसा मनुष्टुप्छन्द-
चतुष्टं भूतभविष्यद् वर्त्तमानस्य पादचतुष्ट मिति चतुष्टसा-
म्यादेव तथा प्राजापत्या सर्वं मेवध्यायन् गायेत् । द्वि
यध्मादिदं जगत् प्राजापत्यं प्राजापतिमस्वन्धीति । अथ
ऋधक् सोमस्वस्त्य इति । अस्यां वानं विधत्ते पठो
गायन्ति । अत्र विप्रियं दर्शयति—तस्मात् दे दे अक्षरे
षट्छरपर्यन्तम् उदासं गायेत् । तदेव मतभेदेन दर्शितवान्
सूत्रकारः सङ्ग्रहमानोदायिवा कावाश् इति धानञ्जयः ।
कवाश् इति शाण्डिल्य इति तदक्षरमंख्यां गायति । तत्
प्रग्रंथति षट्छर इति । षट्स्वेव वसन्तादिषु सर्वं प्रतिति-
ठति । रूरे च विभिन्नस्य कासस्य सर्पोत्पत्तिमद्रिमित्तका-

रसत्वात् । अत्रापि नियम माह पङ्क्तिच्छन्दसा इति ।
 पूषवद् व्याख्येयम् । एवं सर्वासृजु गानं विधाय किञ्चि-
 त्त्वनुद्य फलदर्शनेन स्तौति द्रष्टव्यं च वा इति । गायत्री-
 च्छन्दोयुक्ते प्रातःसवने त्रिष्टुभं व्यतीवा सृचं गायति जगतीं
 चतुर्थीं गायति अनुष्टुभं पञ्चमीं गायति षष्ठीं पङ्क्तिं
 गायति । एवं सोम मिहैव चकारात्परत्रापि चिरुक्ति
 रादराध्ना । मनसा भच्छति । सङ्कल्पेनाभीष्टानि प्राप्नोति
 इत्यर्थः । गायत्रे गानं दर्शयति गायत्रे हे गायत्रीति । तत्
 फलं दर्शयति प्राणभवेति । तत्तेन ह्योर्गानेन प्राण भवा-
 भ्येति । हि यन्मादुगावर्षं यथा कल्पज्ञत्वात् यद्विषयवमा-
 नेषि विशेषान्तरं विधत्ते रथन्तरेति । उत्तरा सृचं रथन्त-
 रवर्षान्तां गायेत् । अत्र विशेष माह द्वाध्यावणः—तस्या
 ऊर्ध्वं प्रस्तावाद्यत्वार्येचराण्यभिष्टोमेदिति । तस्यायमर्थः ।
 तस्या रथन्तरवर्षोत्तमात् प्रस्तावादूर्ध्वं सुदगीयस्यादितयतु-
 रक्षरं रथन्तरवर्षकारैरभिष्टोमेदिति । तत् प्रमंसन्ति इयं
 वै इति । इयमेव ऋक् रथन्तरं तद्वर्षकत्वात् । किञ्च अस्या
 मेव ऋचि सामनि च प्रतितिष्ठतीति यद्वा अस्यां गोयमा-
 नाया मेवं यजमानः प्रतितिष्ठतीति । यन्नफलं भवेदिति ।

इति श्रीशायणाचार्यविरचिते माधयोर्वे वेदार्थप्रकाशे

पङ्क्तिच्छन्दाख्यास्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डः ।

अथैतास्त्वृक्ष विधास्वमानेन यद्विष्यवमाने सामानु-
 सोम्यं विधत्ते—ता वा एता इति । समर्था भवन्ति । यद्येन
 पराच मानुलोम्येन गीयन्त इत्यर्थः । आज्यस्तोत्रेषु तासां
 प्रतिलोम्यं विधत्ते—प्रतीच्यइति । येन प्रतीच्यः प्रत्यक्षुषाः
 प्रतिलोम्ययुक्ता भवन्ति तेन मनुष्यसोकाय युज्यते देवलो-
 कापेक्षया मनुष्यसोकाय प्रत्यग्भूतत्वात् । प्रशंसार्थं
 धूर्गानं विधत्ते—एष वा वजात इति । तस्य यद्विष्यवमा-
 नस्य सम्बन्धिनो धुरो येन गीयन्ते गायत्री गीतेरेव केवल-
 विकारा धुरः । यद्योगादेषोपि धुर इत्युच्यन्ते । एष वाव
 अथ मेव जातः जन्म फलवान् । एष वाव अयलुप्तजरायुः ।
 जरायुर्गर्भवेष्टनं तद्वद्वितः अज्ञानरहित इत्यर्थः । अत एव
 आर्त्विजीनः ऋत्विक्कर्माहः यः एवं विद्वान् जानन्धुरो
 गायति त जानमेयेन मन्त्राद्याय परितृप्तयेव उद्गातार
 मेवास्रभक्षणाय समर्थं करोतीत्यर्थः । किञ्च उभावन्नमत्त
 उद्गाता यजमानयोभावन्नमत्तः । तत्र प्रथमगाने विशेषण-
 माह या प्रथमा इति । तत्र या प्रथमा धूः तः मन्त्रार्थं
 भूयादिति ध्यायन् गायेत् । तत्रग्रमति रेतस्य इति तत्तेन
 ध्यान पूर्वकेष गानेन ऋक्तः सिक्ताय मेकाद्यैव प्रजीत्यत्ति-
 मेवेत्यर्थः । अथायं प्रति दधाति । धारयतीति । तत्तल्ल
 हिद्भारं प्रतिषेधति न हि कुर्यादिति । हिद्भारनिन्दया
 तद्वर्जनं प्रशंसति यद्विदुष्यादिति । व्याख्यात मेतत् । तस्या
 छन्दो रेतस्या दर्शयति रेतस्या इति । छन्दोरेतस्या प्रथमा
 गायत्री युज्यते मनस्य प्रजापतिना प्रापत्वेन धीयते ॥

अथ द्वितीयस्या मृचि गाने विशेष माह—या द्वितीया
 इति तस्य या द्वितीया तमागां गायत्वेन प्राप्ता गायत्री
 गायत उदाता तस्या ऋचो द्वे अक्षरे संग्रयनो व्यतिपजति ।
 कथं मध्यमस्य पदस्योत्तम मक्षर मुक्तम् । अस्य पाद प्रथमं
 अथर्वाणो अग्निप्रयुर्देवं देवाय देवपुरिति । अन्यत् पूर्वयत् ।
 या तृतीया ता मिति । या चिष्टुभं गायन् तस्यान्तिमा-
 र्द्धे द्विद्वारादूर्ध्वं या द्वे अक्षरे द्योतयति निरुक्तं गायेदि-
 त्त्वर्थः स्पष्टमन्यत् । चतुर्थ्या विज्ञेय दर्शयति—या चतुर्थी
 तां जगती मगान् गायत्स्त्वस्या चत्वार्युत्तमार्द्धेऽक्षराणि
 द्योतयति श्रीय मेव तद् युनक्ति । जगतीं गायन् तस्या
 द्वे उत्तमार्द्धे चत्वारि अक्षराणि द्विद्वारात् पूर्व द्वे उपरि-
 ष्टाद् द्वे अक्षरे इति चत्वारि सीमाः शुक्ला इति वा चत्वार्य-
 क्षराणि द्योतयति । अन्यद्वास्यातं पूर्वखण्डे । अभिहि-
 तस्यार्थस्यावाभिधाने न पुनरुक्तिदोषः । विशेषान्तरविधा-
 नायानूद्यमानत्वात् पञ्चम्यां विशेष माह—या पञ्चमी ता
 मिति । या पञ्चमी तां गायन् चतुर्धा व्याहृत्य चतुरवन्द्वा
 क्त्वा गायेत् । यत एव लोके इदं प्रसिद्धं पुरुषचतुर्धा
 पादमध्यहस्तगिरोरुपैयतुर्भिर्भागैः विस्तृतः सन्वीर्याय
 जायते समर्थो भवति तत एवेना मनुष्टुभं मृचं चतुर्धा
 व्याहृत्य पोर्याय खिलार्थं मेव गायति । किञ्च उद्यावपा-
 मिय एता मृचम् अश्वमेदेन निरुक्ता अनिरुक्ता मिय गायेत् ।
 हि यस्मात् यागुद्यावचा मिय व्यवहाराय भवति । अपि
 च सप्तत्येव क्षणेनने निमित्तमेव गायेत् । हि यस्मात्
 पुरुषो लोके सप्तत्येव विस्फटमेव यथा भवति तथा याचं

वदति किं चात्रागुष्ट्पृच्छन्दो युज्यते वाक्प्राणत्वेन धीयते ।
प्रजापतिनेति शेषः ।

अथ षष्ठ्या विशेषं दर्शयति या षष्ठो तामिति अत्र
पठ्तिच्छन्दा युज्यते एषा ऋक् छन्दः पठ्तिः सा ज्ञेयेत्यर्थः
समानो दानो प्राणत्वेन धीयते । शिष्टं व्याख्यातमिति ।

अथ यद्विषयमाने धुरो विधानानि कथ्यन्ते सदिति ।
इति प्रथमायां धुरः सदिति निधनं कुर्यात् । हि यस्मा-
द्वैतसोपि हिमि शब्दः समस्यर्थः द्योतनार्थः रेतसि स द्वेष
प्रायते । द्वितीयायां निधनं दर्शयति समिति । समिति
निधनं द्वितीयस्या कुर्यात् । यद्यस्माद्वैतसो विश्वस्य सम्भव
इत्यर्थः । तृतीयायां निधनं दर्शयति स्वरिति । स्वरिति
तृतीयाया निधनं कुर्यात् । तेन स्वर्गं लोकं प्रजानाति ।
चतुर्थ्यां निधनं माह इहेति चतुर्थ्या इति । इहेति चतुर्थ्या
निधनं कुर्यात् पशवः खलु इडा भोग्यत्वात् तेन पशुत्वेन
प्रतितिष्ठति पशुमान् भवतीत्यर्थः । पञ्चम्या निधनं विधत्ते
---वामिति । पञ्चम्या ऋषो वामिति निधनं कुर्यात्
तेनास्मिन्निधनस्य कर्त्तरि सर्वाः प्रजाः पुण्याः स्वाभिरूपा
वाचो पदन्ति यथोक्तस्य वेदितारं प्रशंसति- य एव वेदेति ।
यः पुमानेव निधनानि वेद सोऽपि यथोक्तफलं लभत
इति शेषः ।

अथ तास्येव धर्मान्तराणि कथ्यन्ते । तत्र प्रथमायां
तद्विशेषमाह—या प्रथमा तामिति । प्रथमा मायच्छन्
प्रतोद्यारणेन विधारयन्निधं गायेत् । हि यस्मादयं प्रसिद्धो-
ऽवाद् प्राण अवत इव भवति । द्वितीयायां धर्मान्तरं

विधत्ते वा द्वितीया तामिति । घोषिणः घोषवतीमिव
गायेत् । स्पष्ट मन्वत् । तृतीयायां धन्यान्तर विधत्ते—
या तृतीया तामिति । उद्यच्छन्ति वोढुं गमयतीव
व्याख्यातप्राय मन्वत् । चतुर्थी धन्यान्तरमाह—या चतुर्थी
तामिति । व्याख्याततर मन्वत् । पञ्चम्यां धन्यान्तरमाह—
या पञ्चमी तामिति । अंशभेदेन कचिन्निरुक्तं कचिदनिरुक्त
मिव गायेत् हि यच्चादयं ध्रुवानः प्राची निरुक्ताऽनिरुक्ता-
निरुक्तमिव कचित् स्पष्टः । कचित् स्पष्ट इय शरीरे वर्तते ।
पष्ठ्यां धन्यान्तरमाह—या पष्ठौ तामिति । उत्तमा सूचं
रद्यन्तरवर्षा रद्यन्तरस्थेयं वर्त्तमानचतुष्टयोपेतायेत्यर्थः ।
एतत्सर्वं व्याख्यातमिति नान पुनरुक्तिः यद्वनीया पूर्वख-
ण्डविवरणरूपत्वादस्य खण्डस्येति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः ।

त्रास्यायिकाधुरः प्रशंसितु सुपक्रमते—देवाय वा
असुरायेति । पुरा देवायासुराया एषु पृथिव्या लोकेषु
दिपयेषु असृङ्मन्त तन्न तै, असुरेभ्य, सृङ्माना इन्द्रादयो
देवाः प्रजापति मुपाधावन् ततः किमित्वनाह—तेभ्यः
एतामिति । स प्रजापतिस्तेभ्य एतान्वक्ष्यमाणां धुरः ।
धूरात्मकान् प्रायच्छत् । तद्वियनटि—प्रथमं मन, अथा

नन्तर प्राणः ततश्चक्षुः अथ श्रोत्रम् अथ वाचमिति ।
 ततोऽपि किमित्यब्राह्म—ताभ्य इति । तेभ्यो मनश्चादि
 रूपेभ्यो धूम्यः पुरुष पशूण्य निरमिमौत उत्पादितवान् ।
 अस्त्येव किन्तत इत्यब्राह्म—तेन पुरुषेणेति । तेन धूम्यो
 निर्निमित्तेन पुरुषेण देवा असुरानधूर्वन् अवधिपुर्व्यद्यस्मा
 दधूर्वन्नतो धुरा धूर्व ममूत् यत एषमुत्तरीत्या धुरः स्वरूप
 वेद आत्तव्य शत्रुरूपं पाप्मान धूर्वति हिनस्तोति । पुन
 रपि प्रकारान्तरेण धुरः प्रशसति—यो वै धुरामिति । य
 खलु धुरा यथोक्तं धूर्वन् वेद स आत्तव्याज्ज्वोः सकाशा
 दाहृतया धुराः अनेकधनमारैर्वस्रीयान् अतिशयेन यमुमान्
 भवति किञ्च ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय
 प्रपाठक तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

प्राञ्चमग्निमिति । यस्मादग्नेरुन्नेतारः गालान्मु
 खीयादुत्तरवेधा प्रति प्राञ्चमग्निं मुखयन्ति तन्मा
 क्षोता प्राह्ढासीनः प्राञ्चुत्त उपविष्टोऽन्वाह अनुव्रूहि त
 प्रैष मनुवचनं कुर्व्यात्तथा प्राह्ढासीनो यजति यान्या
 पठेत् । प्राह्ढासीनः शसति शसनं पठति । धर्मान्तर
 माह—अमावादित्य इति । धर्मान्तरं दर्शयति अथैष
 चन्द्रमा इति ॥

अथ शब्दोऽवयवोपक्रमे । यत एवं चन्द्रमा दक्षिणेन
पथा एति गच्छति तस्माद्वाघ्नं दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागे
आसयन्ति उपवेशयन्ति । अन्यत् धर्मं दर्शयति अथैतस्या
मिति । अत्यधिकं पर्जन्यो विशीतते विशेषेण स्वं मूर्त्तिमान्
प्रकटयति । तस्मादुद्गाता एतामुदीचीन्दिशं प्रति सदद्भुसः
सन् उद्गायति । धर्मान्तरं विधत्ते—अथैष इति । भूतानां
दृष्टिब्यादोनां मध्ये एष व्याप्त आकाशः सप्तवह्नितो
भवति । तस्मात् सदसो मध्ये सदस्यं सप्तदशमृत्विजमासं
जयति । धर्मान्तरं विधत्ते—उवाच वा इति अत आप
उवाच वा न्यूनाधिकभावेन वर्तते । उतापि च ता आपो
गाधाः कचिदपगतप्रतिष्ठा इव भवन्त्यत एव गम्भीरादस्मा-
दोद्गाथप्सिनः । उतापि च ता आपो गम्भीरा अगाधा
इव भवन्ति । तस्मादोद्गाथप्सिनोपि पञ्चर्धेन शस्त्रेण सुतिं
कुर्वन्ति । उतापि च भूगसा वस्त्रीभिः ऋत्वभिः साध्येन
शस्त्रेण सुतिं कुर्वन्ति । धर्मान्तरं विधत्ते आदित्यस्यैवेति ॥३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदांगप्रकाशे

प्रद्विंशवाघ्नशाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थः खण्डः ॥ ३ ॥

चमसाध्वर्युभिराहतेषु तद्वच मनुष्मातु मिच्छते दृच्छेत् ।
 कथमित्याशङ्क्य तत्र प्रथम होतृविषयोपहवप्रकार दर्शयति
 अग्निर्मेहोतेति । मे ममाग्निरेव होता मनुष्यात्मको होता
 समुपहृतयाम् अनुजानातु इत्युपाशूचाय्यं होत उपमाह
 यन्माऽनुजानीहि इति तत्र भाग सुचैरुच्चारयेत् । अध्वर्युं
 विषयोपहवप्रकार दर्शयति आदित्योमेति । मम आदि
 त्वप्याध्वर्युं स मा मुपहृतयस्व स मा मित्युपाशूचाय्यं ।
 उपमाह्वयेति । मन्त्रभागसुचैरुच्चारयेदिति । ब्रह्मविषय
 तत्प्रकार दर्शयति चन्द्रमा मे इति । मे मम चन्द्रमा
 इत्येष ब्रह्मा शिष्ट पूर्ववत् । उद्गातृविषयन्तत् प्रकार
 दर्शयति यजन्त्योमइति । एतदतिरोहितार्थश्चमसाध्वर्युं
 विषयोपहवप्रकार दर्शयति—रश्मयो मे इति । रश्मय
 आदित्यस्य किरणा एव मेव चमसाध्वर्येव । अन्यत्
 स्पष्टम् । यद्यदि होत्राग्नौ सिनयमसाध्वर्येव । चमस
 भाजिनो न सन्ति तथापि तदनुज्ञा स्वध्वयेति नियमार्थं
 न्तत् प्रकारप्रदर्शनमिति । अग्निर्मे होतेत्यादयो मन्त्राग्नी
 याजमाना तथा पानुकव्ये दर्शितम् । प्रथम सयनमुखी
 योग्निर्मे होतेति याजमानमिति । बधोऽग्नौ होतायुपहव
 प्रकार प्रशंसति—ताया एताइति । ताया एता आन्वाद्या
 देवता एव षट्त्रिंशो सम्पन्धिभिरुपहवरूपाभिर्वाग्निरूप
 ह्वयन्ते अनुज्ञायते । तत किमिवनाह—स उपहृतो इति ।
 पपाक्षु उपहृते होत्रादिभिरनुज्ञात सन् स चमस
 भक्षयति । यथोक्तमनुज्ञान प्रशंसति—प्राणो यजमानइति ।
 यजमान प्राण प्राणमुत्सृज्यसाम्वात् । अथो अपि च

यव एतासामग्न्यादीनां लोहः । तत्र होवादिभिरग्न्यादि
रूपैरुपहृतो यजमानोऽनुज्ञातो भवतीति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
पञ्चविंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमः पृष्ठः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठखण्डः ।

अथ माध्यन्दिनसवनसम्यन्विन उपहवान् दर्शयति—स
माध्यन्दिनेति । पूर्वपदवाक्येयम् । कथमित्यत्रागच्छ तत्र कथं-
होवादि । विषयोपहवप्रकारं दर्शयति—वाघोहोतेति ।
मे मम वाक् होता मन्मोक्षारणरूपा वाचस्तत्कार्यत्वाच्च-
रियाध्वयेस्तात्पूर्वकत्वात् सर्वं व्याख्यातापकर्मणः मन एव
ब्रह्मा यथा प्राणानां मध्ये मनोऽर्हभाक् तथा ब्रह्मा ऋत्वि-
जाम् अर्हभाक् । तथा वैतरेयक ब्राह्मणे “तस्माद्ब्रह्मार्ह-
भाक् ज्ञो एव इतरेषां ऋत्विजामिति । ओम् मे उद्गाता
गीतिप्रतीतिसाम्यात् । अन्यत् पूर्वपदवाक्येयम् । अथ
सदस्यादिविषयगुपहवप्रकारं दर्शयति । योऽयमन्तरिति ।
अन्तयक्षुषि धक्षुषोर्मध्ये योऽयमाकाशः स एव मे सदस्यः ।
अन्तयक्षुषि या इमाः परिदृश्यमानाः । त एव होत्रार्य-
सिनः । मे ममाङ्गान्येव चमसाध्वर्यजः उपकरणसाम्यात् ।
अन्यत् पूर्वपदवाक्येयम् । वाघो होतेत्यादयोऽपि मन्वाया-
जमानाः । तथा चानुकल्पः “वाघो होतेति याजमान-
मिति । यथोक्तमुपहवरूपाभिर्वाग्भिर्हवयन्तः किं कुर्या-

दित्याह—स उपहृत इति । पश्चात् स उपहृतो होवादि
भिरनुज्ञातः सन्नेव भक्षयति यद्योक्तमन्यज्ञानं प्रयसति—
अपानो यजमान इति । यजमान अपानाख्यप्राणरूप अन्यत्
समानम् ॥ ५ ॥

इति यीसाययाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय-

पत्राठके पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ तृतीयसर्वनसम्बन्धिन उपहृवान् दर्शयति—स
तृतीयसर्वने इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कथमित्याशङ्क्य
प्रथम होवादिविषयोपहवप्रकारं दर्शयति—प्राणो मे इति ।
प्राणादय एव होवादय इत्येतावान् विशेषः समानमन्यत् ।
सदस्यादिविषय तत्प्रकारं दर्शयति—योऽयमन्तःपुरुष
इति । अन्तःपुरुषो देहस्य मध्ये योऽयमाकाशः त इत्याकाश
मात्मा स एव मे सदस्यः । अन्तः पुरुषे इमां प्रसिद्धाः आपः
त एव होवायसिनः । देवहर्त्तीनि लोमानि एव मम
चमसाध्वर्यवः उपाहृतस्याप्यात् समानमन्यत् । एते प्राणा
दयो मे होतेत्यादयोऽपि मन्वा याजमानाः तथाच अनु
कल्पः “प्राणो मे होतेति याजमानमिति । यद्योक्तं स्तौति
ता वा एता इति । पूर्ववत्तत्र कुर्यादिह स उपहृत इति ।
स उपहृतः सर्वने चमस भक्षयतीत्यर्थः । यद्योक्तमनुज्ञान
प्रयसति—स उदान इति । यजमानः स उदानाख्यमप्राण

रूपः । शेषं पूर्ववत् व्याख्येयम् । सर्वेषां वै इति । वषट्-
कर्त्ता होता सर्वेषामेव ऋत्विजां चमसम्भक्षयेत् न स्रक्ष्ये
चमसमित्त्वर्थः । किं वषट्कृत्वोद्गाढचमसमपि भक्षयेत् ।
नेत्याह देवानां वा इति । देवानामेव यज्ञस्यैतत् सुख
यदुद्गाढचमसान्तःस्थितं सीमात्मकं यत् एव तस्मादुद्गाढ
चमसान्तो वषट्कर्त्ता न भक्षयेत् । अथ उक्तार्थस्य वेदितार
प्रयसति-एवं विदुषो ह इति । एवमुक्तप्रकारेण विदुषो
यजमानस्य यज्ञो न व्यथते व्यथारहितो ऋदुष्ट एव भवती
त्यर्थः । किञ्चैवं विदुषो यजमानस्यैष्टमभिसृप्तिं स्वर्ग्यं
यागफलभूतस्वर्गफलहितं भवति । अपिच, अधो यथोक्ता
द्वज्जज्ञाताद्यज्ञे एव विद्वान् हीनं कुर्यात् सोऽपि यज्ञ
सम्पूर्णमेव कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्
विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमखण्डः ।

अथात्विज्येषु ऋत्विजो यजमानस्य स विज्ञेयः प्रति
पाद्यते । यद्वोताजहातीति । आत्विज्ये होता यत् कर्मा
विज्ञाय जुहोति यत्तेन कर्मत्वाग्नेन वाक् च वागेव यज
मानो जहाति वाग्ने होता इति प्रागभिधानात् । तत्तस्मात्
स होता यत् कर्म विज्ञाय करोति तदस्य यजमानस्य
सम्बन्धी यज्ञः वाचं यजमाने दधाति किं च होता स्वयं

मपि इहलोके वाचा विष्णुं सर्वव्यापी सर्वव्यवहारसमर्थं,
 सन् अमुष्मिन् परलोके सम्भवति स्वमभीष्टफलं प्राप्नु समर्थो
 भवति । अतो होता स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यर्थः ।
 अथाध्वर्युविज्ञेयम्—यदध्वर्युं जहातीति यजमानः समान
 मन्यत् । अतोऽध्वर्युं वा स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यभिप्रायः ।
 ब्रह्मविज्ञेयं दर्शयति—यद्ब्रह्मा जहातीति । ब्रह्मा यत् स्व
 कौयं कर्म जहाति मनः एव यजमानन्यजति मनो मे
 ब्रह्मेत्युक्तत्वान्नसा विष्णुत्वं मनसि स्थितं प्राप्नु सर्वमभीष्टं
 पूर्ववत् । उदगाहविज्ञेयं दर्शयति—यदुदगाता जहातीति ।
 यद् स्त्रीयं कर्मोद्गाता जहाति तर्हि श्रोत्रमेव यजमान
 न्यजति श्रोत्रं मरुदगातेत्युदितत्वात् । अतः स्वकर्म जानन्
 करोति च यजमाने श्रोत्रं निदधाति स्वमपि श्रोत्रेषु सर्वं
 श्रोतव्यं सर्वतो जानन् परलोके स्वमभीष्टं लभत इति ।
 अतः स्त्रीयं कर्म सम्यग् जानीयादित्यर्थः । सदस्यं विज्ञेयं
 दर्शयति—यत् सदस्यो जहातीति [सदस्यं, स्त्रीयकर्मज्ञाना
 जहाति आत्मैव यजमान जहाति योऽयमन्तः, पुरुष आ
 काश स मे सदस्य इति सदस्यात्मनोक्तत्वात् स आत्मना
 विश्वगन्धनिरपेक्षेणैव सर्वव्यापी । गिष्टं सामान्यम् ।
 होत्राग्निना विज्ञेयं दर्शयति—यद्दोषाग्निसिन्धो जहातीति ।
 यद्दोषाग्निसिन्धो जहात्यहानि अहान्येव यजमानन्यजति
 यदि स्त्रीयं कर्म विज्ञाय कुर्वन्ति यजमाने अहान्येव दधति
 तं विषयेरपि कानैरन्यैर्विष्वङ् सर्वगा भवन्ति । यमसाध्वर्यु
 विज्ञेयं दर्शयति यद्यमसाध्वर्युवो जहातीति । यदि यमसा
 ध्वर्युव स्वयं कर्मज्ञानात्ताजति सोमान्येव यजमानन्य-

जनि सोमानि मे चमसाध्यैव इत्युक्तत्वात् यथोक्तं सुप-
संहरति—तस्मादिति । यस्मादेवंविद् यथोक्तप्रकारेण
सकर्म जानन् कृत्स्नं यज्ञे हीनं भद्रवैकल्यं न कुर्यात् ।
अथ वा इति अद्यान्तरं भद्रवैकल्यं परिहारायैव कृत्स्नं
कर्मण्येव यजमानस्य विज्ञानं मुच्यते इति शेषः । किं
तद्विज्ञेयं मित्याग्रद्वयं तदुक्तं सुषोढातिकमाह—पशयो दाध-
वुमिति । अथ यजमानस्य पशयोऽध्वर्युमीषामुपसर्तत इति
तदीयकीर्तिरपि होतारं अनुवर्तते । अस्य योगधेयः
अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं धेयः तदुभयमपि
मग्न्याणं अनुगच्छति आत्मा स्वयं यजमानं प्रजा च पुत्रा-
दिका च सद्गताहारं अनुवर्तत इति ॥ ८ ॥

इति त्रिसाध्याचार्येणैविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षष्ठविंशोऽध्यायाख्ये द्वितीयोऽध्याये
द्वितीयप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

अथ नवमखण्डः ।

इतानो मौषोढातिकमाह—स यदि पशतो इति ।
ततः स यजमानो यदि पशतः पशभ्यः व्याधीयेत न्यस्ये-
तत्तर्हि ममेदं ममिष्टं मध्वर्युं । सकर्मण्यपरित्यागेनाकार्षी-
दिति विद्यात् जानीयात् । अथ पुनः यद्येनं यजमानं
पापिका पापसम्बन्धिनी कीर्तिरनूदितात् अनुगच्छेत् ।
ममेदं कष्टं होता सकर्मण्यत्यागेनाकार्षीदिति विद्यात् ।
अथ पुनर्यद्यस्य योगधेमो व्ययेत न्यस्ये तर्हि ममेदं

यैष्टे मकार्षीदिति विद्यात् । अथ यद्यसौ आत्मा आध्या-
 त्मिकक्षेत्रेण प्रजाया पुत्रादिकमायान्प्रोयेत्तद्विय नो भवे-
 तर्हि उद्गाता ममेद मनिष्ट मकार्षीदिति । अथ नैमित्तिक-
 कान् होमान् दर्शयति—प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा इति ।
 ब्रह्मा प्राणदेवत्यो वै प्राणदेवत्यं सन्तु । व्यानो मे
 ब्रह्मेति व्यानास्यप्राणात्मकत्वाद् ब्रह्मणः इतरे होत्रादय-
 ः कृत्विजं यद्देवत्याः वास्ये होतेति श्रुते । यत्र यदि यज-
 ममानो ब्रह्मा मे मम यज्ञेद मकारोदकार्षीत् इति
 मन्यत निश्चिनुयात् तर्हि हरितप्राग्निताऽवयवोपष्टभा
 हरितदर्पं दर्मनाद्या प्रवध्य प्रवध्य सुच्यवधाय आल्य
 चतुर्गृहीत्वा नमः प्राणाय वाचस्यतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
 चादितेन जुहुयात् अथ पुनर्यदि व यद्येव इतरे होत्रादय-
 ः कृत्विजो मम यज्ञे इदं हि इदं मकार्षीरिति यजमानो
 मन्येत तर्हि नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
 पूर्ववच्चतुर्गृहीत माण्यं गृहीत्वा जुहुयात् । यदि वा
 इतरो ब्रह्मा यदि वा इतरे होत्रादयः सर्वेऽपि न्यून-
 मकार्षीरिति यदि यजमानो मन्येत तर्हि तेष्वेव गार्ह-
 पत्यादिष्वग्निवत्पुण्याय क्रमेण नमः प्राणाय वाचस्यतये
 स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्याभ्याम् मन्त्राभ्यां
 पूर्ववत् चतुर्गृहीत माण्यं गृहीत्वा जुहुयात् । सुवि-
 निहितस्य हिरण्यस्य प्रतिपत्तिं दर्शयति—अथ तद्विरर-
 मिति । अथैनं हुत्वा पर्यात्तद्विररं ब्रह्मणे दद्यात् । यद्यो
 ऽप्रयश्चित्तहीनः पुनर्यज्ञत्वेन स्वीति—अथ यदाहेति ।
 अथ यद्दो वाक्योपक्रमे । यद्यो वाय पुनर्यज्ञ एव यद्दस्य

प्रायश्चित्तिरिति वदाह यज्ञोक्तं यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ।
पुनर्ब्र एव स एते, ऊहत्वे बाहुतो यज्ञविभ्रष्टश्च यद्रुहन्
न्यूनत्वस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे

: द्वितीयप्रपाठके नवमः खण्डः ।

अथ द्यमखण्डः ।

अथ ऋत्विग्भरणं विधातुं स्तौति—ते वा ऋत्विज
इति । ते वै ते प्रसिद्धा ऋत्विजः स विख्यात एव यजमानः
तत्र दैवा देवरूपा ऋत्विजः तत्रा मानुषा मनुष्यसम्बन्धि-
नोऽप्यन्ये तत्र बं यजमानं दैवा ऋत्विजो याजयन्ति स
यजमानो दैवतेर्हेतुभिरवरुन्धे व्याप्नोति न मनुष्यलोकम् ।
अथ पुनर्मानुषा ऋत्विजो याजयन्ति स यजमानो मनुष्य-
लोकैरेव तैरवरुन्धे न देवलोकम् । अथ पुनर्बं यजमानं
सभये दैवा मानुषाय ऋत्विजो याजयन्ति स देव-
लोकश्च मनुष्यलोकश्च तैरुभयैर्ऋत्विभिरवरुन्धे एवमुभय-
विधा ऋत्विजः प्रथम्य तत्र दैवत्वि ऋत्विग्भरणं विधत्ते—स एता-
न्दैवानिति । स यजमानोऽग्निर्भूतोत्पत्त्यादिना प्रतिमन्त्रैरे-
तान्दैवानृत्विजो हृणीतेति । अथानन्तरं मानुष्य ऋत्वि-
ग्भरणं विधत्ते—स एतान्दैवानृत्विज इति । स्वयं यज-
मान एतान्दैवानृत्विजो यथोक्तप्रकारेण, कृत्वा अथ
पश्चादेतामानुषानृत्विजो हृणीत । वै ऋत्विज एनः

मभिराधयेयुः सम्यक् स्वस्य कर्मानुष्ठानेन फलात्ते समर्थं
 कुर्युः तत्राय श्रुतिस्वरूपप्रकारः । एतन्नामकेनैतमंस्तेनैत-
 म्मुष्टेनै तावद्वक्षिणेन यज्ञेनाहं यद्ये तत्र मे त्वं होता ।
 त्वं मध्युरित्यादि । अथ देवयजने विज्ञेयं भुञ्जते—तत्र
 प्रथमं चत्विरे प्रतिदेवयजनप्रार्थनां दर्शयति—अथ चत्वि-
 मिति । अथ शब्दो वाक्योपक्रमे । चत्विषं राजानं देवय-
 जनं देवा इत्यन्तेऽस्मिन् देवे इति देवयजनं यागदेयं
 याचेत् यजमानः । राजा देवयजने दत्ते यजमानस्तु किं
 ब्रूयात् इत्यत्राह—स चेत्तस्मादिति । स राजा यद् यस्मै
 देवयजनं दद्यात् तर्हि त्वं राजा त्वं देवयजनवान् भूया-
 इत्यामीर्वचनं ब्रूयादिति । विपर्यये वचनप्रकारं दर्शयति—
 न चेत्तस्मै इति । अस्मै प्रार्थयित्वे यजमानाय स राजा यदि
 देवयजनं न दद्यात्तर्हि यद्देवयजनं मह्यं वेद अन्यतो
 विज्ञानामि विन्दामीत्यर्थः । सन्धेऽन्यस्मिन्देवे त्वां हवामि
 क्षिन्शीत्येवं राजानं ब्रूयात् । अथोक्तं प्रमंसति—अग्निर्वाव
 इति । अग्निर्वाव अग्निरेव यद्देवयजनम् । अन्यदप्येवं व्याख्ये-
 यम् । एते देवाग्निरूपेष्वेव मदातारं राजानं माहवति
 अथो ह अतएवैनं मपौरुपेयीं देवकर्तृका मेव नेति नयति ।
 तस्माद्राजा देवयजनं याचितो दद्यादेव न निवारये-
 दित्यर्थः । एवं राजानं प्रति देवयजनप्रार्थनां दर्शयित्वा
 इदानीं श्रुतिजः प्रति तत्प्रार्थनां दर्शयति—अग्निमे
 होतेति मे ममाग्निरिव होता सोऽग्निरूपो होता मे मह्यं
 देवयजनं ददातु उपांशून्वायं होतमे देवयजनं देहीत्युच्ये-
 मन्त्रयेत् । अथ देवेष्वेवं यथोक्तप्रकारं दर्शयति—ताषा

एता इति । ता एता अन्वाद्य एव ऋत्विजां सन्दन्विनीभि-
 र्वाग्भिः प्रार्थिताः सन्त्य देवयजनं ददति यजमानाय प्रय-
 ञ्चति स च यजमानोऽग्न्यादिभिरेव दत्ते देवयजने यजन्ते न
 तुमानुषैर्दत्ते इत्यर्थः । कीदृशं देवयजनं मित्वाशङ्क्य तप्तघ्न-
 द्वायितुं सुपक्रमते—यदुक्तमिति । यद्भूतल भूस्था' स्वस-
 भीपस्थाया भूमेरुक्तं स्रय मेव न त्वसमीपस्थं प्रदेशान्तरम्
 उक्तं देवयजनत्वे प्राज्ञं तथाच द्वाजायस—नवास्य स्थूल-
 तरं महूरि स्यादित्यस्यार्थः । अस्य देवयजनस्य दूरे समीपे
 स्थूलतरं मत्स्यगतं स्यात् किन्तु देवयजनसमीपे प्रदेशे अत्यु-
 क्तं भवेदित्यर्थः । किं च अनूपरं क्षपरं दहितं मेव भूतलं
 देवयजनस्य एतस्यैव विवरणं यत्र यस्मिन् भूतले औपधयी
 बहुला भवेदुक्तदन्तूपरम् क्षपरप्रदेशे तेषां मनुजेषां । अपिच
 अत्र च देशे चात्वालसारिण्यः । चात्वालसारिण्यं आपः
 स्युः तस्य चात्वालदेशस्य पुरं पुरस्तादापः सञ्चरन्ति तद्देव-
 यजनं कार्यम् । धिमे पान्तरमाह—तस्य न पुरस्तादिति ।
 तस्य देवयजनस्य परिग्रहस्य हि पुरस्ताच्छब्दाप्रासात् श-
 म्भानिपातनाद्यावद्देशीऽस्ति ततः पुरो देवयजनमात्रं देवय-
 जनस्य यायत् प्रमाणं तावन्मात्रं प्रदेशं नातिश्रियत्ताति यत्त-
 यत् अयमेव प्रयेत् । तदवश्यं यणे प्रत्यवाय माह—अवरपुरुषा
 दा इति । यस्य देवयजनस्य पुरस्ताद्भागे शम्भानिपातना-
 दयामेव देवयजनमात्रं मतिरेचयन्ति अतिशयेन अस्मा-
 क्कदवश्यं पादयरपुरुषा यजमानातिरिक्ता द्वेष्टार इत्यर्थः ।
 ते त्रेधासः । अतिशयेन प्रशंसा भवन्ति । प्रशंसादेयय-
 नस्य दक्षिणभागे तद्योग्यदेशस्थिते न दोष इत्याह—कामं

दक्षिणत इति । दक्षिणतः कामं ग्रयेष्टं अभिचरिषुः तद्धो न
यजमानं दक्षिणा आगामुकाभवन्तीति । पथिमभागे तावद्दे-
शावशेषेण प्रत्यवायमाह—कामं पथादिति । कामं इच्छया
पथाद्भागे यदि तावन्मात्रं शेषं मयशेषयेषु, अस्मादतिरेका-
द्वरपुरुषाः श्रेयांसो भवन्ति । उत्तरभागे तावन्मात्रदेशावशेष-
येण श्रेयःप्राप्तिं दर्शयति—कामं सुत्तरत इति । उत्तरतः
काममिच्छयातिरेकः कामान्ताद्धो न यजमानम् उत्तरं अस्यापि
पुनर्यागप्राप्तिः देवयज्योपनामुका भवति प्राप्नोतीत्यर्थः ।
किं चास्य श्रीरुत्तरोत्तरिणी परम्परया वृद्धा भवति । धर्मा-
न्तरं दर्शयति—यस्य पुरस्तादिति । यस्य पुरस्तात्तन्निनाय
आदित्य इति त्रीणि ज्ञातोपि दृश्येरन्तर्देवयजनं कार्यम् ।
एव सति तन्निनाय शुक्लं शुक्लं ध्योति त्रिज्योतिष्कं भवती-
त्यर्थः । तत्र देव यजनस्य पुरस्ताद्भागे अपानेवावस्थानं
विधीयते । अग्न्यादित्ययोरवस्थानं मनुयति । पुरस्ताद्भागे
आहवनीयस्योपस्थाननियमादित्यवस्थानस्य त्र्यज्यसिद्धत्वात् ।
अपाने मभावे त्र्ययोधादि नापि भवितव्यमिति दर्शयति—
पुरस्तादिति । देवयजनं पुरस्तात् परेभागे चित्रं यो घन-
सति त्र्ययोधादि तच्छुक्रमेव कार्यम् । तथाच द्वाद्यायणः
तदभावे महापृथग् उदपानो महापथो वेति । तस्यार्थः तर-
ङ्गिणीतटकादीनां मभावे ह्यः । उदपानः कुपः महापथो
वा घातादिति । पथाद्भागे महापृथ्वावस्थाने प्रत्यवाय माह
—पथा चित्रमिति । यदि देवयजनं पथादित्यं भवेत्तर्हि
अग्नानकरसमेव स्यात् । धर्मान्तरमाह—प्रागुदक्प्रवच-
नमिति । पूर्वोत्तरो देवः प्रवचो निच्यो यज्य तच्चया देवयज-

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

—०—

प्रथमखण्डः ।

अथावभृथधर्मा उच्यन्ते तत्र प्रथमं यन्नावगिष्टस्य
द्रव्यस्मान्यस्य विनियोगप्रदर्शनपुरस्सर मपः प्रतिनियम
विधत्ते यावान्यस्मि इति । यस्मै यावान् रसः सारभूतं दृष्टव्य-
द्रव्येषु तेन द्रव्येण अतोऽवगृह्यात्पूर्वमेव प्राचीनं प्राङ्मु-
खतया प्रचरन्ति । बोदितानुसारेण प्रचिबति जुहोती-
त्यर्थः । अथ पुनर्यद् यातयामं गतरमं तदेतत्परिधिष्यते
अवगिष्टत्वमिति तत्परिशिष्टं भवति परिशिष्टं द्रव्यम् ।
ऋजोप तत्राह । विहास्तृतीयमवनस्यापि समामत्वे न रम-
ग्रहणार्थत्वाभावात् किं च प्रथमेव स्याजयेगुरिति यत्तस्या-
दपि न भवति ह्या न्यायायापि न भवतीत्यर्थः । अपिच
यन्नावगुग्रहरेयुर्मुहुरिति यत्तस्यादपि न भवति पुनर्हो-
मार्थमपि न भवतीत्यर्थः । तेनाभ्युपयोगीनाय एवाभ्यव-
यन्ति । याः प्रतिष्ठावगिष्टस्य नयनं ता अपः प्रशंसति—
आपी वै इति । सर्वस्याप एव शान्तिः शान्तिकारिणः ।
किं च सर्वस्य जगत एव प्रतिष्ठा । अद्वयं इधिवीति
श्रुतेः । तथैव प्रममापूर्ववद्वत्वं दर्शयति—पाप्मानं कैव
दृष्टोति यो यजमानो यजते एष पाप्मानमिव दृष्टि
तमिमं पाप्मानं कृत पापस्य हन्तार यजमानमपः प्रति-
ष्ठाप्योति । प्रशोता संनाम्नरेयेति । चान्दाम्बोत्तर
आन्तरे चान्दाम्बोत्तरयोर्मध्ये तेन यथा प्रतिपद्यन्ते ।

अपः प्रतिगच्छेयुः । यद्योक्तं प्रशंसति—एतद्वै इति । एतद्वै
 देवानां यद्योक्तमार्गस्य रूपं देवानां तीर्थं सर्वपापनिवा-
 रकत्वात् यदि । उक्तार्थे मन्त्रसम्पत्तिमाह—तदेत इति ।
 ऋषिरतोन्द्रियार्थदर्शी सन्नाम ऋषिधर्मोऽस्य बह्व आप्तान्
 व्यापकं तोष्टेमिह स्तोत्रे कः प्रवीचत् । तस्य महिमानं
 को वदतोत्यर्थः । येन तीर्थरूपेण यवानामर्गेषामगत्वा सुतस्य
 हुतं स्तोमं देवा प्रपिबन्तो प्रकर्षेण पिबन्ति इति शब्दो
 मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—
 एतद्वै देवानामिति । एतदेव देवानां सम्पत्तिं तीर्थम् अतो-
 द्भवादित्युक्तस्य सम्पत्तिं तदतीर्थमेवेति । यद्योक्तमर्थमुप
 संहरति—तस्मादेतेमेवेति । तस्मादेव तस्माद्यथा तेन सम्प-
 द्यैव प्रसूते प्रवेगे प्रपद्येत तथा एतेनैव यथा निष्क्रामत्
 अवभृतायं निर्गच्छत्यिर्गमनकाले रघोन्न मवभृथ सान
 गीयमिति दर्शयितुमाख्यायिकया तत् प्रशंसति तान् प्रच्यु-
 तानिति । देवयजनान् प्रच्युताग्निर्गतान् अप उदकान्य-
 प्राप्तान् देवानेतस्मिन्नवकाशे मध्ये मार्गं रक्षांसि राक्ष-
 सान् अपन्नवपीठयन् तत्र स यः प्रसिद्धो रघोहा रघसां
 हन्ता अग्निष्टपतोत्वस्या मृषि मेघं या मपश्यत्ततस्तानि
 रक्षांसि एतेन साक्षा अग्निरपाहतावधीत् । तानि रक्षांसि
 असुहिं संघामे अप हननानि सन्त्यभूवन्निन्देदेवा अकु-
 र्धन् अभिमन्यन्त इत्यर्थः । इत्येवा एवै एतदिदानीमपि
 रक्षांसि अपसेधति तेन साक्षा दिनस्तौत्यर्थः । तत्र स्तोमे
 किञ्चिद्विरोधमाह—तस्मादावोहाव इति । तस्य साम्
 अहाव इत्येवं रूपं स्तोमं स्तोमति कुर्यादित्यर्थः । अत-

एवैतदिदानीं अज्ञावोषु अज्ञावस्त्रित्वेवं वाक्ते रक्षांसि
 अपसेधति निराकरोति । सामाग्र्यस्य मन्त्रस्यासुं पाद-
 मनुद्य व्याचष्टे—अग्निष्टपतीति अग्निष्टपतिद्रुतं प्रकाशेन
 रक्षांस्य व तत् प्रतिदहति मर्षसाप्करोति । प्रतिपादं स्त्री-
 भातुत्पत्तिं दर्शयति- पादावेति । यथोक्तस्तीमाः पादाय
 पादाय प्रतिपाद मनुवर्त्तन्ते । रक्षसा मपहनेनावेति तत्रैव
 पादान्तर मनुद्य । व्याचष्टे—विश्वमिति । विश्वं सर्वं
 अत्रिणं मांसादेरत्तारं राक्षसं सन्दृष्ट्वा । द्विराहृति-
 द्योतनायार्थ इति पदा तेन अत्रिणं रक्षांसि राक्षसानेत-
 द्रूपं पाप मेवापमेधति । यथोक्तसामनिधने त्रिराहृतिं
 दर्शयति—तस्य त्रिरिति । तस्य साम्नी यं निधनं तन्नि-
 स्त्रिपरं भावत्तवेदित्वाहुर्मन्त्रादिनः । उक्ता त्रिरा हृतिं
 श्लोति—य वै सुहृतमिति । इयं निधनत्रिराहृति एव
 राक्षसं सुहृतं गन्ति । यत्नव्यत्ययः । अथ राक्षसः पुन-
 र्नीदृक्ते उत्तिष्ठेदित्यर्थः । यथाह यथा खलु सुष्ठु त इत्यस्य
 सुप्रद्रवकारिणं पुरुषं पुनः पुनरायुधमाटाय किन्तु हन्यात् ।
 एतन्निधनेनोच्चारणेनापि तादृक् राक्षसहननावेत्यर्थः । तस्य
 साम्ना अतिच्छन्दसि गानं दर्शयति—तदा इति । तदेतत्
 सामाति च्छन्दसु भवति । बहुवचनं मध्यर्धप्रेषभेदाय
 आहृत्यपेक्षया न तु स्वरूपेण एकत्वाद्वचः । यथोक्तानि
 च्छन्दः प्रशंसति—वारणमिव वा इति । एतच्छन्दः वार-
 णमिव वै राक्षसानां निवारकमेव खलु यथोक्तानिच्छन्दा
 अथ मन्त्र अतएव रक्षसां वारणानोव निवारणीयान्ये-
 वारणावतनानि अरण्याग्रहाणि भवन्ति तन्मात्राद्रूपो-

गणः । 'स्व' खीय भरस्य मतएव स्वारस्येन यथा निःक्रामं
यच्छन् एतदतिच्छन्दोऽपि तादृक्तया रचसां भरस्यप्रापकं
किं तदतिच्छन्दः यस्मिन्नेतत् अयमथ साम गायेदित्यत्राह—
तद्वै सप्तैति । सप्तपदासु सप्तपदोपमेयास्त्रस्तु एतन्नाम भवति ।
बहुवचनं शानादृत्यपेक्षया । यथोक्तसख्यां स्तोति—सप्त यै
छन्दांसि । चतुर्वृत्तराणि उत्तरोत्तराधिक्येनाक्षरचतुष्टयो-
पेतानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि सप्त यै सप्तैव । तत्तत्त
यथा लोकं सर्वे छन्दोभिर्मध्येन मयरादित्येनातिक्रामेत्
सर्वदुरितम् एतदपि तादृग्यक्षोनिवारकप्रशंसापूर्वकं भवभू-
यसाम्नः त्रिर्गानं दर्शयति—तस्य त्रिर्वचन इति । अग्नि-
ष्टपत्यस्यां सप्तपदाया अग्नि साम त्रिराह त्रिर्गायेत ।
तस्य त्रिर्वचने सति षट्पदानि षट्पा एकाविंशतिः सामानि
त्रोपि भवन्ति । तत्तथा सति चतुर्विंशतिः सख्या सम्प-
द्यते । अतः त्रिर्गानं प्रशस्तमित्यर्थः । यथोक्तसख्यां सुप
जीष्य पुनश्चात् सप्तपदसंख्यानं स्तोति—चतुर्विंशतिरिति ।
चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः अतः सामाणि चतुर्विंशतिसंख्या-
साम्यात् संवत्सरः । संवत्तरसाम्यं साम्यं उपपादयति
तस्य इ वा इति । तस्यैतस्य संवत्सरसंख्यस्य साम्नी हि-
द्वार एवाऽहोरात्राणि प्रादम्यसाम्यात् । आदिराधा
भक्तिरेव मासाः श्रेष्ठत्वसाम्यात् । उद्गीथ एव वसन्तादयः
मुख्यत्वसाम्यात् । प्रतिहार भक्तिरेव दीर्घमास्यः प्रतिहार-
साम्यात् उपद्रवास्या भक्तिरिवाष्टका । निधनमेव साम्यात् ।
सप्तभक्तिपक्षे संवत्सरसाम्यमुपपाद्येदानीं पञ्चभक्तिपक्षे
तत्साम्यं उपपादयति—तस्य वा एतस्येति । तस्यैवस्य संव-

त्मन्नामकस्य साधो हिंसायादय एव वसन्ते तस्मादे-
 मन्तं प्रजा निधनं कृता इवासते निधनरूपमिवैतर्हि
 तस्मादेता एतं हेमन्तम् कृतुः प्रजाः सार्वनिधनकृता नि-
 धनकारिण्य उपसंहृत्य व्यापार इवासते एतर्हि एवं सति
 निधनरूपमिव हेमन्तस्य रूपं व्यापारोपरतिष्ठाम्यादिति ।
 एत रक्षो वसवभृशसाध्यं दर्शयित्वा इदानीं प्राच्यादिषु दिक्ष्वे-
 लैक मैष्टिक पिकण्येन प्रग्रपूर्वकं मवभृशगमनं दर्शयितुं
 वृद्धानां प्रश्नं तावदुपगच्छति—तदाहुरिति । तदाहुः का-
 न्दिश मभि सन्नावभृथ मभ्यवेयुः कृत्विजः प्रगच्छन्ति ।
 तत्र प्रथमे कथं सप्ररोचनमाह—प्राचोऽभ्यवेयुरिति ।
 प्राचः प्रागभिसुखाः सन्तोऽभ्यवेयुरव भृशार्थमेव प्रतिग-
 ष्ठेयुः । या एषा दिक् देवानां सम्यग्भिनी खलु । यद्
 यां प्राचो या देवानाम्दिक् प्राचीनोऽस्माकं यज्ञः स्रान्दिश
 मनुसन्तिष्ठादौ तिष्ठतेर्लिङ् । एत रे इत्येकारः प्रतिष्ठते ।
 भवत्विति प्राचोगमनमित्यर्थः । द्वितीयं कथं सप्ररोचनं
 दर्शयति—दक्षिणाभ्यवेयुरिति । दक्षिणा दक्षिणतोऽभ्यवेयुः
 अतएव एव यजमानः प्राप्नोति मे इति यी जनः ते तमिमं
 प्राप्नोतं इतं निःपापं यजमान दक्षिणाया पितृणां दिक्षा-
 योनु यज्ञः सन्तिष्ठाता इतीति दक्षिणाहराणि नयानीति
 प्रसीता प्रवीति सा एषा दिक् पितृणां सम्यग्भिनी खलु
 या दक्षिणा । द्वितीयं कथं प्ररोचनं दर्शयति—प्रत्यक्षोऽभ्य-
 वेयुरिति । तथा च सुत्वत्पारं देव पितर मनुष्या दिशी
 व्यभजनं प्राचीं देवाः दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
 इति अष्टमन्यत् । कथान्तरस्तुप्ररोचनमाह—उदक्षोऽभ्य-

वेतिरिति । उदङ्मुखः । अथ भूवमभ्यवेयुरेषा दिग् नक्षत्राणां
 संख्या वा दिवि नक्षत्राधिपतेः सोमस्वाप्तमभ्यवेयुः अष्ट
 मन्वत् । यथोक्तानां दिशां मध्ये यस्यां दिशि भूयिष्ठा आपो
 भवन्ति तत्र गच्छेयुरिति । नियमं दर्शयति—अतोवा-
 वेति । अतो वा यतमथा कतमथा यस्यां कस्यां दिशि गङ्गा
 दिशां प्रकृतत्वान्निर्द्धारणे उक्तमष्टम् । आपो भूयिष्ठा स्यु-
 स्तत्वाभ्यवेयुर्गच्छेयुस्तत्र प्राच्यां दिशि दिङ्नियम इत्यर्थः ।
 यथोक्तार्थविदं प्रशंसति—यद्वै विद्वानिति । अस्मात्क-
 र्मणः इदं श्रेयो भवतीति विद्वान् जानातः कर्म करोति
 तेन तेन कर्मणा यतोयानति श्रेयेन यत्तुमानेव भवति ।
 मया । तडाकादिषु वायव्यगमनमिति विचारपूर्वकं व्यव-
 स्थितविकल्पं दर्शयितुं विचारं तावदाह—तदाहुरिति ।
 तदाह्वमंघ्र्यादिनः स्रवन्तीषु चला सप्त अभ्यवेयुः अथ भू-
 धार्थं गच्छेयुः स्वावरासु अचलासप्तु वेति । भ्रुतौ
 विचारार्थं तत्रापि पक्षं प्रशंसितुं दर्शयति—स्रवन्ती-
 ष्विति । हतपापमयः प्रतिहतं यज्ञं प्रशयत्विति । स्रव-
 न्तीषु गामममित्यर्थः । स प्रशंसं पक्षान्तरमाह याः स्वाव-
 राप इति । याः स्वावराः याः अचलाः शैवत्यः शैवाल-
 युक्ता आपः सन्ति ता अभ्यवेयुरवभृथार्थमिति स्माकतो-
 ऽग्नौ यज्ञविशुध्यः सन् प्रत्युपतिष्ठते भाग्यच्छति । शैवास्या-
 सप्तु जमनमित्यर्थः । असन्नावासन्नावाभ्यां विकल्पो व्यव-
 स्थितो द्रष्टव्यः । नदीतटाकयोर्मध्ये यत्रापि भूयिष्ठा-
 स्तत्र गच्छेयुरिति नियममाह—अतो वा य इति । अतो
 अपि य यतरथा कतरथा पेव मत्र कतचित्पक्षद्वयस्य पूर्व-

मुपन्यस्तत्वाद् द्वयोरेकस्य निर्धारणोऽपरत्र आपो भूविहा-
स्यु स्तत्रैवाभ्यवेद्यु । उक्तार्थविद् प्रयसति—यदे विहा-
निति । व्याख्याततरमेतत् ॥ १ ॥

इति श्रीशारङ्गधाराचार्यविरचिते आध्यात्मिके वेदार्थप्रकाशे

शिवोपनिषद्भाष्ये द्वितीयप्रपाठके तृतीयप्रपाठके

प्रथम खण्डे ।

अथाभिचरणौयत्रेषु एकस्यैहिद्वरोत्थाद्य पञ्चानुवाका
त्रिवृदादीना विषयपर्यन्ताना विष्टुतिचोदना तत्र त्रिवृत
स्तोत्रेषु सप्तके द्वे विष्टुतो स्त इति तद्विधायक बाह्यणमेव
मान्नायते एकस्यै हिद्वरोति स प्रथममुक्ताता एकस्यै एका
अचक्षात् हिद्वार कुर्यात् । क्रियार्थोपपदस्य कर्मणीति स
र्वत्र चतुर्थी । स हिद्वर्त्ता प्रथमया कृत्वा गायेदिति शेष ।
तृतीयया पञ्चततस्तोत्र्यस्तिस्रश्चो गातु हिद्वरोति समध्य
मया कृत्वा । तत्त्वो गायेदित्येका विष्टुति । अतएवैकस्यै
हिद्वरोति स प्रथमयेति पूर्ववद् ध्याम्येयम् । तिस्रभ्यो हिद्व
रोति स पञ्चभिस्तिस्रभि ऋग्भिरानुलोम्येन गायेदित्यर्थ
पञ्चभ्यो हिद्वर्यात् स प्रथममेकया गायेत्तत स एकया द्विती
यया गायेत्त हिद्वर्त्ता उक्ताता तिस्रभिस्तृतीयया कृत्वा त्रि
र्गायेदिति एव विवृत इयु सप्तका विष्टुतिरिति द्वित्रि
षेत्त्वर्थ । अनया कर्तव्यता दर्शयति—अभिचरन्निति ।
एतया द्विविधया विष्टुत्वमिचार कथं कुर्यात् अनुनीते
त्वर्थ । अस्मा विष्टुतरियु साम्य दर्शयति—अनीक प्रथ

सैषिति । उभयतः पर्याया प्रथमा ऋगिति अनीक मि-
 बुधारास्थानोया मध्यमे पर्याये यतो यास्तिस्त्रीगीति-
 विधया ऋचः सन्दधाति । ता इयुम्नदा सनः ज्ञा मौर्वि
 चेति । तिस्र एतत्स्थानीय इत्यर्थः । एताभिः शरं शरा-
 वनं ज्ञा दधाति खलु पञ्चभिरेभिर्दत्तैः अपयस्त आवा
 मस्याभिर्विस्जजते धनुःपु, संहिताम् इप, मलच्चदेगं प्रति-
 विस्जजतो अयनोकादिवि सज्जनास्ताः पञ्च संख्याः शरीरपि
 पतन्त इति तत् साम्यं द्विविधाया विष्टुतेर्गुणमित्यर्थः ।
 तत् प्रशंसति—स्तृणुते म्नाह्वयमिति । य एतया विष्टुत्या
 कृते म्नाह्वयं सपन्नं स्तृणुते हिनस्ति यद्वि विंसाया-
 मिति धातुरात्मना खेनैव पन्थे तिरपेक्षयवस्रीयानतिग-
 येन वसुमान् भवतीति । २ ।

इति श्रीवायणाचार्यविरचिते वायवीये वेदार्थब्रह्मणे

षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे-तृतीयप्राद्वे

द्वितीयः खण्डः । - १ ।

अथ तृतीयखण्डः ।

पञ्चदशस्त्रीमस्य विष्टुतिविधायकं ब्राह्मणमेव साम्ना-
 यते—तिस्रभ्यो हिङ्गरोतीति । अदावुभौ पर्यायी परा-
 चीभिः आनुनोम्नेन पराचीभि ऋग्भिः कार्यौ तृतीयः
 पर्यायः एकैकस्या ऋचः तिराह्वया कार्य इत्यर्थः ।
 पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । अथ कर्तव्यत्वं दर्शयति—य-
 भिश्चरविति । उक्तं पञ्चदशं स्तीति—यजो, ये इति ।

वज्रो वै वज्र एव विहृत् स्तोमः त्रिणवस्तोमोऽपि वज्रः
 तस्य वज्रस्य विहृदेव त्रिणव एव वज्रस्य वज्रत्वं विहृत्
 स्वभावात् । यथावता किं कृतमित्युक्तम् । यद्येवं विहृच्चि-
 णवाभ्यां स्तोमाभ्यां पञ्चदशस्तोमं विदधाति—तिष्ठभि-
 स्तिहृतो विधानं न नवभिन्निष वयेति तत्तेन वज्रं ये
 सम्यक् समीचीनं सन्दधाति । अवयविनं वज्रं वज्रावयवे
 सन्दधातीत्यर्थः । वज्रस्य विहृच्चिणवसादृश्यं दर्शयति—एव-
 मिव वै इति । एवमेव खलु वज्रः साधुः यदूर्णां साधको
 भवति प्रहरणतः प्रहरणतः प्रदेष्टेऽयन्मैव यस्मादयं वज्र-
 स्सारभूतः यद्वज्रप्रदेशे अणीयान् अक्षुतरो भवति स्रग्वी-
 यान् व्यूततरो भवति अत्रापि प्रथमसंख्यानसंख्यापेक्षया
 अन्या नवसंख्या अधिकः । अन्यसंख्याया अनभिहितत्वात् ।
 तत् प्रशंसति—तेन पाप्मानमिति । यतो वा तेन पाप्मान-
 म्नाश्रयं स्तृणुते हिनस्तीति । शिष्टं सप्तम् । ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्ये द्वितीयब्राह्मणे

तृतीयप्रपाठके तृतीय. खण्डः ।

अथ चतुर्थ. खण्डः ।

सप्तदशस्तोमस्य विदुत्याः कर्त्तव्यतां दर्शयति—एत-
 यैवाभिचरन् लुप्येति । एतया यक्षमायया विदुत्याभि-
 चरन् यद्वज्रविषांसु लुप्येत सप्तदश स्तीति—वज्रो वै विहृ-
 दिति वज्रः पञ्चदशो वज्रज्जिणवो यन्निषत्पञ्चदश त्रिणवे;

वज्रदण्डं विदधाति—वज्रस्य वज्रत्वं सुप्रसिद्धं वज्रः पशु-
दमः एतस्मैव तथात्वात् । वज्रस्त्रिष्वकं वज्रस्त्रिष्वक-
दिभिः समदण्डं विदधाति । तिसृभिस्त्रिहती विधानं
षष्ठभिः पञ्चदशस्य नवभिस्त्रिष्वकस्य । एतदुक्तं भवति—
तिसृभिः पराचीभिः प्रथमः पर्यायः षष्ठभिर्मध्यमः
नवभिस्तम इति । तस्मै न वज्रमेव वज्रावयवे
सम्यक् सन्दधातीति ऋग्भिराद्यं पर्यायं ग्रायेदिति शेषः ।
उत्तरो एकस्या ऋचस्त्रिराहत्या कार्यादित्यर्थः । अभिचरन्
सुवीत । अनया विष्टुत्या अभिचरन् पुरुषः सुवीतीति
शेषः । उक्तं मेकविंशं स्तोति—वज्रो वै इति । यद्येव त्रिह-
त्तिष्वक्यां स्तोमाभ्यां एकविंशं विदधाति तिसृभिः त्रिहती
विधानं नवभिस्त्रिष्वकस्येति । वज्रस्य त्रिहदादि सादृश्यं
प्रशंसनञ्च करोति—एवमिवेति । एतया एकविंशस्तोम
विष्टुत्या सुवी । शेषं व्याख्यातचरम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमहायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्-
विंशतब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथ त्रिष्वकस्तोमस्य विष्टुतियिधायकं ब्राह्मणं मेवामा-
न्नायते । नवभ्यो द्विहरोतीति । उद्गाता नवभ्यो नवर्चोमातुं
द्विह, यातुं स द्विहर्चा द्वौनपि पर्यायानेकैकस्या ऋचस्त्रिरा-
हत्या तिसृभिः ऋग्भिः कुर्यादित्यर्थः । अभिचरन् सुवी-

तेति । अनया त्रिणव स्तोमविष्टुत्वा अभिचरन् सुवीतेति
शेषः । उक्तत्रिणव वज्रस्य सादृश्येन प्रथमसति—वज्रो वै
त्रिणव इति । त्रिणव एव वज्रः तिस्रभित्तिवत्त्वात् । त्रिहृती
वज्र एव प्रसिद्धः तत्तस्माद् वज्र एव परागच्छ न प्रवर्त्तयति ।
यः पुमानेतया त्रिणवस्तोमविष्टुत्वा सुते स आत्मनैव वसो-
यान् वसुमत्तमो भवतीति ॥ ५ ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थप्रकाशे
महविप्रब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमः खण्डः ।

इति तृतीय प्रपाठकः ।

—•—

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

प्रथम खण्डः ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमानुवाके पञ्चविंशत्याह्वनीतद्वाद-
शाहादिकृतस्य व्यूढद्वादशाहस्य धर्मो निरूप्यन्ते । तत्र
प्रथम माद्यन्तधीः प्रावणीयोद्यनीययोरङ्गोः सर्वयज्ञस्य
साधारणत्वादवशिष्टानां मङ्गां मध्ये द्गमस्याप्यवशिष्ट-
यात्तत्तापि न किञ्चिदङ्गत्यमस्तीत्यवशिष्टस्य नवरात्रस्य
धर्मभेदा अनुवर्त्तन्ते । तत्र प्रथमद्विरात्रस्य धर्मविशेष-
माह—स्वरान्तः प्रथम इति । प्रथमस्विरात्रः स्वरान्तः
स्वरित मत्तर मनो यस्य स तथोक्त द्विरात्रसम्बन्धी यः पञ्च-
मानः स्वरान्त इति भावः । तथा च पञ्चविंशत्याह्वने प्रथ-
मानसामविधानानन्तरमाध्यावते स्वरसुर्येवेति तथैव ।

हन्तो गायत्री प्राणो वै गायत्रीति तत्र हन्तो गायत्री प्राण
 एषा प्राणापानव्यानैः त्रिहत् प्राणः गायत्रापि त्रिपा-
 दिति अतो गायत्र्याः प्राणसाम्यम् अथवा मुखे प्राणः
 गायत्रापि मुखादुत्पन्नेति प्राणसाम्यं द्रष्टव्यं तस्मात्तेन
 हन्त्सा यजमानः सर्वमायुरेतीति शेषः स्वरः प्रजापते रिव
 तयो स्तादात्म्यं शास्त्रसिद्धं मेधं तेन स्वरेण देहान्ते यज-
 मानः प्रजापति मेवाप्नोति । द्वितीयं त्रिरात्रधनं माह—
 निधनान्त इति । द्वितीयं त्रिरात्रो निधनान्तो निधनमन्ते
 यस्य स तथोक्तः द्वितीयपवमानो निधनान्त इत्यर्थः । तथोक्त
 षड्विंशब्राह्मणे निधनान्ताः पवमाना भवन्तीति । तथा
 त्रिष्टुप् जगतीच्छन्दो व्यूहेन त्रिष्टुप्प्रमुखम् । तदुभयं
 प्रगंसति—वीर्यं वै त्रिष्टुषिति । त्रिष्टुप् वीर्यं मेव इन्द्रेण
 सहोत्पन्नत्वात् पुरुषः चतुष्पादयो वीर्यवान् निधनं
 निधानं तदाश्रितः तेनायवाश्रयिसम्पत्त्येन पुरुषशब्देन
 निधनं लक्ष्यते तथाच निधनं त्रैष्टुभमित्यर्थः । तेन यज-
 मानः पुत्रपुं पुत्रपौत्रादिकं माप्नोति । तृतीयं त्रिरात्रधनं
 माह—इष्टान्त इति । तृतीयस्तिरात्रः इष्टान्तः इष्टा अन्तो
 यस्य स तथोक्तः तदीयाः पवमाना इष्टान्ता इत्यर्थः । तथा-
 चोक्तं षड्विंशब्राह्मणे इष्टान्ताः पवमाना भवन्तीति
 जगती तृतीयं हन्तो व्यूहेन जगतीप्रमुखमित्यर्थः । तदुभयं
 प्रगंसति—पमवो वा इति अतिरोहितार्थमेतत् । ननु
 यदि गायतः प्रथमस्तिरात्रस्तर्हि प्रथमे विनियुक्ता एव
 गायत्र्या द्वितीय तृतीययो रहोः प्रयोगाच्च तस्य यातया-
 मत्वभावेत् इति अत आह—प्रसृतच्छन्दा इति । सत्यं

तथापि प्रथमस्त्रिरात्रः प्रसृतच्छन्दाः प्रथमः इतानि त्रिसृ-
 णि गायत्र्यादीनि छन्दांसि यच्चित्रिति तथोक्तः ।
 प्रातःसवनस्य गायत्रत्वाच्चध्यन्दिनसवनस्य त्रैष्टुभश्चात्तृती-
 यसवनस्य जाग्रतत्वात्तेनैव छन्दोभेदेन सोऽयं त्रिरात्रः
 आयातयामा गतसारे भवतीत्यर्थः । अथ द्वितीय त्रिरा-
 त्रस्य छन्दोविभागेन यातयामत्वं दर्शयति—प्रद्योत्तर-
 स्मेति । अथगन्दोषाव्योपक्रमे उत्तमस्य द्वितीयत्रिरात्रस्य
 छन्दांसि व्यूहन्ति व्यूहेन भिन्नानि कार्याणि तथैव विव-
 रणं जगतीच्छन्दस्काः ऋचः प्रतिपद्यन्ते प्रारभ्यते आभि-
 र्दग्भिः प्रतिपदा या भवन्ति तत्र बहिष्यवमानाना-
 माज्यानां तद्वतानाञ्च गायत्री गायत्र्याणां स्थाने जगत्यो
 भवन्ति जगतीनां स्थाने त्रिष्टुभो भवन्ति त्रिष्टुभां स्थाने
 गायत्री भवन्ति तेनैव छन्दोव्यूहेन साम्यमयातयामा ।
 अथ द्वितीयत्रिरात्रस्यापि छन्दोव्यूहत्वेनायातयामत्वं
 दर्शयति—प्रद्योत्तमस्मेति । अथ उत्तमस्य द्वितीय त्रिरा-
 त्रस्य छन्दांसि व्यूहन्येव कथम् । तत्र बहिष्यवमानान्ये
 त्रिष्टुभः प्रतिपदो भवन्ति । त्रिष्टुभां स्थाने जगत्यो भवन्ति
 तेनैव च सोऽयं द्वितीयस्त्रिरात्रोऽयातयामा भवेदिति ।
 यद्योक्तमर्थं स्तौति—अभिधारत इति । एता विच्छिन्नच्छ-
 न्दस्का ऋचः । अन्योन्यस्मै लोकं व्यूहेन परस्परस्थान
 मध्यायन् अघितिष्ठन्त्येव एता विमक्तिपरिणामः एताभिः
 परस्परलोकं प्राप्ताभि र्दग्भिः काम समीष्ट नैव यजमानो
 गमयति गच्छति । एतस्यैव विवरणं यस्मै कामायेष आर्ज-
 यत इति । यस्मै कामायेष कामं प्राप्तुमैव दादमाच-

वाञ्छिते । अतुष्टीयते त काम माप्नोति । अथ प्रथमत्रि-
रात्रस्य प्रथमकृन्दस्य स्तोति—तस्माद्युजो इति । यतो
ब्रह्मण्यस्य रचस्य वाहनस्थानीयानि मायत्यादीनि
हन्तांसि वैश्वस्य च भवन्ति । तस्माद्युजो विषमवसौगजावेकत्र
कुक्षौ सन्ती सहकुसमानं न बहूत इत्यनेन प्रथमेव्यत हे भव-
त्रस्य संज्ञ बहन द्वारा प्रथम कृन्दसुतं भवति । तस्मा-
त्कृन्दास्यन्योन्यस्य स्थानप्राप्तान्येव वज्रहारोणि वहन्ति ।
तत्तस्मात्कीं विपरोतो कालमेदेऽन्योन्यस्थान प्राप्नोती पूर्वाह्णे
दक्षिणतो युक्तं मनइवाह विमुच्य मध्याह्ने तत्स्थाने उत्तर-
तोऽवस्थिते युक्ते स्थानेऽपि दक्षिणत स्थिते युक्ते सति उभा-
वपि वहां सौबोद्धृतो भवत इत्यनेनोत्तरयोस्त्रिरात्रयोश्च-
न्दसां व्यूहन भवति । यस्मात्त्रिरात्रस्य कृन्दासि विलक्षण-
स्थानावस्थितानि तस्मादेव उभयोरन्तोऽस्मादय सहन्ते
एकतोदग्री गवादिभ्योऽधिकं गच्छतीत्यनेनोत्तरयोस्त्रिरात्र-
योश्चन्दसां व्यूहन भवति । यस्मात्त्रिरात्रस्य ऋक्छन्दसौ
स्थानवैषम्यं सुत भवतीति वाक्ये त्रयस्याप्यर्थवज्रा । इदानीं
प्रकृतिभूते द्वादशादे परितोपिष्ठतासुतम् अभिसोमास
त्रायव इति साध्यासयोः प्रगाथयोः प्रगाथे प्रपथनेन त्रिष्टु-
बेकं साम गीयते । अथदध्यास्यायां द्विपदायाम् । अत्र द्वा-
दाहे विज्ञतभूतेन तथा अध्यायाम युक्तं चतुर्दशे साकमेव
साम गीयमिति द्यवितुमाह—दृचे या इति । वसिष्ठादन्ये
ऋषयः । दृचे ऋक्बृहस्परापदत्वया अतोमे प्रगाथे विराजं
तत्राद्या सहती चतुष्पदा उत्तरे ऋचौ प्रत्येक त्रिपदे इत्य-
नेन प्रकारेण पादात्रतो द्यसङ्करा मपश्यन् । द्वावरा

आदानेन तस्य बाधः सोदोहनेन वा चमसस्य । अथवा
 अनेन हि शिष्टं कर्मान्तरं मत्र विधीयते अनेन यथा यजते
 'तच्च वाया असिद्धार्थकस्य नातो मत्वर्थस्य चर्णापि
 यसी । यद्यपि यथा अनेन आददीतेत्यादिवाक्ये धप्रति-
 १० सादृश्येन कर्मणि गोषी कृतिः अनेन यद्दः सम्भवति
 तन्नपि तस्याऽत्यन्ताविप्रकृष्टायेत्यात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति
 हेतुप्रदाय मत्वर्थस्य चैव युक्ता । अतः सोमेन यजतीति सत्यपि
 मन्थद्वये गत्यभावाद्दिशिष्टविधिरेवेति तदनुपपन्नम् । शुक्-
 एवात्र परस्मै एव शुक्लो विधीयते स एव सोऽतस्य इति अनेन
 समासस्यैव कृतिः स्यात् न चात्र यथा अनेन आददीतेत्यादि
 द्विप्रथमे तस्य कृतिः । अनेनैव सस्योपमानेन सुतेरयुक्तत्वा-
 वेति । व्यपदेशात्तस्य वाक्येयनैरेव परिहाराय विप्रकृष्टार्थ-
 यापि गोक्षा हत्या अनेन यद्दः कर्मणि वर्तते । अतः सति
 सम्भवे गौरवात् सोमादिव हि शिष्टे विध्यङ्गीकरणं मयुक्तं मित्य-
 क्षममिति प्रसङ्गेन । अतः अनेन नामधेयेन यागेन यमुद्दिष्टां
 भावयेदित्ययमेवायः । अनेन यद्दस्य बागे प्रवृत्तिनिमित्तं
 दर्शयितुं स प्रसिद्धं अनेन सादृश्येन बागं स्वीति—अनेनो वै
 इति । वयसां पक्षिणां मध्ये । अनेनास्यः पक्षी चेपिष्टः
 विप्रतमः किञ्च अनेनो निपत्य पक्षेन्तराणि हन्तुं माददीत
 ओकरोति एव । मेवाभिचरन् एव । आद्यस्य मेतेन यागेना-
 दत्ते । यद्यथा आदाने मरणकरणता प्रतीयते । तथापि
 तदादानस्य हिंसाद्येत्वाद्भावात् हिंसाकरणतेषां
 विधेया । ततः पवमानेषु प्रथमं सति त्रिविधं स्तोमं विधीयते
 —त्रिविधं वै स्तोमानामिति । वयस्यात् स्तोमानां मध्ये

आदानेन तस्य बाधः मोदोदनेन वा चमसख । 'अथवा
 'श्वेनविशिष्ट' कर्मोन्तर मत्र विधीयते श्वेनयतायजते
 'सचवाया असिर्वायकल्पनातो मत्वर्थलक्षणापि
 'यसी । यद्यपि यथा श्वेन आददीतेत्यादिवाक्येष्वप्रति-
 १८० सादृश्येन कर्मणि गौक्षी वृत्तिः श्वेनशब्दः सम्भवति
 कश्चिपि तस्यात्यन्ताविप्रकृष्टावेत्तात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति-
 तुप्रकाश मत्वर्थलक्षणेन युक्ता । अतः सोमेन उज्जितेति सत्यपि
 'श्वेन' गत्यभावादिशिष्टविधिरेषेति तदनुपपन्नम् । 'शुश्रू-
 'त्वात्परत्वे एव शुश्रूषो विधीयते स एव स्तोतव्य इति श्वेन
 'मास्येव श्रुतिः स्यात् न चात्र यथा श्वेन आददीतेत्यादि
 'श्वेन' तस्य श्रुतिः 'श्वेनैव स्वस्योपमानेन श्रुतेरयुक्तत्वा-
 'वेति । व्यपदेशात्कच वाक्येष्वनैरेवपरिहाराय विप्रकृष्टार्थ-
 'यापि गौक्षा वृत्त्या श्वेन शब्दः कर्मणि वर्तते । अतः सति
 सम्भवे गौरवात् सोमादिवदिशिष्टविधिरङ्गीकरणं मयुक्तं मित्य-
 'लमतिप्रसङ्गेन । अतः श्वेननामधेयेन यागेन ब्रह्महिंसा
 भावयेदित्ययमेवायं । श्वेनशब्दस्य यागे प्रवृत्तिनिमित्तं
 'द्वयंयितुं संप्रसिद्धं श्वेनसादृश्येन यागं स्तौति—श्वेनोवै
 'इति । ययसां पक्षिणा मध्ये श्वेनोऽस्यः पक्षी चेपिष्टः
 'क्षिप्रतमः किञ्च श्वेनो निपत्य पक्ष्यन्तेराणि हन्तुं माददीत
 'सोकराति एव । मेवाभिचरन् एनं । आद्यव्य मेवेन योगेना-
 'दत्ते । यद्यथा आदाने मरय्यकरणता प्रतीयते । 'तथापि
 'तदादानस्य हिंसाघंतादभ्याख्यं हिंसाकरणतयात्र
 'विधेया । ततः पदमानेषु प्रशंसति त्रिवृत् स्तोमं विधीयते
 '—त्रिवृद् वे स्तोमानामिति । यद्यप्यात् स्तोमानां मध्ये

एतदयं च मुपसन्नम् । तदपि पराशोचैव कुर्वादि-
 त्वर्थः । अथोक्तार्थं प्रयंसति—पराशमेवासौ इति । तथा
 सत्यस्य आद्यव्याय पराश मनावर्त्तमेव यज्ज प्रहरति
 तस्य स्मृत्यै । एव आद्यस्य हिसाकारस्य ज्ञीतुं पृष्ठः रथ-
 न्तरं ब्रह्मसामं हृदयि हृदयि चित्ते दोर्नीं जीवत एव
 आद्यस्य पक्षादिरादित्य मिच्छतो यजमानस्य प्रयोगं
 दर्शयति—य कामयेतेति । यं आद्यस्य जीवन्तं जीयन्तं
 पक्षादिभिर्हृदयेति यो यजमानः कामयेत तस्य ज्ञीतुं
 पृष्ठं हृदयं कुर्वात् । ब्रह्मसामं रथन्तरं यतः अथः वीर्य-
 मेव हृदयं हृदयत्वात्पयव यव रथन्तरं । कार्यकारणभा-
 वात्तस्मात् अथैवैव आद्यस्य पशून् जन्ति । तथा
 सति आद्यस्योपशुं पशुरदितो भवति । अन्तः जीवते
 अथ प्राप्नोति । अथ जीवत एव आद्यस्य स्वाप्रतिष्ठाका-
 नेस्य यजमानस्य प्रयोगं विधत्ते—य कामयेतेति । य
 आद्यस्य परम्परागतमिति पुरा मियादच्छेवाग्निं प्रति-
 तिष्ठेदिति यो यजमानः कामयेत तस्य पवमानं रथन्तरं
 सामं कुर्वात् तदेतदाह द्राष्टव्यम् पवमानं रथन्तरं
 कुर्वाविति । हृदयं मेवर्षाणां स्थाने स्वादेक्षं तद्वि-
 बार्हताणां स्थानमिति । अस्यायं—श्वेतकश्यपे हृदयं
 एकर्षां कल्पकारेण कृत्वा पुनानः सीमधारयेति वषट्
 कारनिधनमेकस्या रौद्रमेकस्या यौधान्यमेकस्यामिति
 तेषां स्थाने रथन्तरं कार्यं तद्वि बार्हताणां साध्या स्थाने
 रथन्तरं हृदयमुत्पद्यमिति । तथा हृदयं पृष्ठं कुर्वात्
 ब्रह्म सामं पुनः कामं कुर्वात्ततश्च एव आद्यस्य हृदयं

म्तराभ्यां मेव एभ्यो लोकेभ्य उच्यते प्रवेन साक्षा प्रा-
 यति गमयति अप्रतिष्ठं कुर्वोदित्वर्थः । सोऽपि परां परा-
 वतं, प्रतिदूरमेति मच्छति न प्रतितिष्ठति । पुनर्भाष्य-
 हिष्णाकामस्यैव प्रयोगमिषेप दध्यति—वार्धाहरे इति ।
 पवमानसुखे माध्वन्दिनाभिवृद्धोः पवमानगोमुखे वार्धाहरे
 एत नामवेद्ये साननो भवतः । गायत्रसाम, ऊर्ध्वं वार्धा-
 हरयो, साम्योः सर्वत्राप्यप्युत्तरात् तत्र माध्वन्दिनपव-
 माने पर्याप्तोमद्युत्तम इति एकस्यां गायत्र परस्मा-
 द् वार्धाहर, माभेवपवमाने तु यस्ये मदीवरेभ्य इति गायत्र-
 वार्धाहरे एकस्यामेवेति, ऊर्ध्वकारवचन निधीयते । तदा
 सकीपगवे साननो एव पवन्त्येभ्यमच्छेति धनयोर्द्ध्व-
 योर्नामद पुरोजिघोषो मन्त्र इति पस्यावधीति मृदादि
 यत्तु हिंसकानि सामानि, सञ्चरन्ति उदात्ताः सम्पाद-
 यन्ति द्यून्मैत्रातृप्यस्येति । यदातु वाक्येवे यथादीर्घ-
 स्तेनयाते प्रकृतेभ्यो विकाराभिधोयन्ते । तत्र प्रकारधर्मे
 यूपस्य विकार इमंयति—तैत्त्वको वा इति । तैत्त्वको
 नामापघोरः क्वचित् ह्यविधेयः । तद्विकारी बाधको वा
 नाम राजह्वयः तद्विकारी यूपः कर्त्तव्यः । तताश्चायं
 हननसाधन पक्षागुर्धं तदाकारायसहयसहाय यूप कुर्वो-
 दित्वर्थः । तदाश्च द्वाध्यायश्च—यूपस्याय इति । य-
 वातः स्यादिति वा । अधिकवचनस्योर्विकार इमंयति—
 येन मकटेन यत्र नयति तस्य च फलसोमेष्वने कनक-
 मयनस्य नानिमन्दस्य नमोद्वेष्टः । तेष्वधिकवचन-
 कुर्वन्ति । तदाश्च द्वाध्यायश्च—येन वागेन भूत निर्व-

नत् । मितं-द्वे पूतद्वयम् । उक्षा मदन्तु सोमाः । ता
 द्वे ययोरिदम् । अर्षा सोम युमत्तम इति गायत्र मेक-
 स्याम् । यार्पाहर मेकस्याम् । शाकरवर्षमेकस्याम् । पुनानः
 सोमधारया वषट्कार निधनमेकस्याम् । रौरवमेकस्याम् ।
 यौधालयमेकस्याम् । घीशनमन्त्रम् । रवन्तरश्च याम-
 दीप्यश्च हृहश्च कालेयश्च । वस्तेमदीवरिस्त्र इति गायत्र
 यार्पाहरे पवस्तेन्द्रमच्छेति सप्तोपगवे पुरोजिती वी
 अन्वस इति नानन्दान्वीगवे काममन्त्रं यशावज्जीयमग्नि-
 षोमसाम विवृतः पवमाना अग्निष्टोम साम च तिस्रभि-
 राग्न्य पृष्ठानीति । अस्यायमर्थः,—तिस्रभिराग्न्यानि इति
 पृष्ठानीति ॥ २ ॥

इति त्रीसावथाचार्यैर्विरचिते माधवीये वेदाङ्ग-

प्रकाशे पद्वियज्ञाध्याख्ये द्वितीयब्राह्मणे

चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

अथ तृतीयखण्डः ।

एष श्येनयागः सविशेष प्रतिपाद्य इदानीं विवृद्
 णिष्टोम निरूपयितुं प्रतिजानीते—विवृद्ग्निष्टोम इति ।
 उच्यते इति विशेषः । इदानीं विधत्ते—तस्यैयमिति ।
 तस्य, विवृद्ग्निष्टोमस्य इमु सप्तका विष्टुतिं कृत्वाग्नि-
 चरन् आतृण्यन्निष्ठांसुक्तेन हे इमु सप्तके विष्टुती प्राक्
 प्रदर्शिते अत्र विरेयव्यवस्थापयोरन्धतरा याज्ञा । यथाज्ञं
 प्रयसति—इयुवधी वै इति । वत, इयुवधः इत्याख्यं

हननसाधनं अस्माद्युध मायुधः यतवर्षलक्षणात् पुरा पुर-
 सादेवं हस्तिः । तस्माद्यदिष्टुं इच्छास्व विष्टुतिमत्र
 करोति कुर्यात् तद्धोमं भ्रातृव्य मायुधः पुरैव प्रहत्ततया
 विष्टुत्या प्रकर्षेण छिनत्ति । तच्छिष्टत्सोमं प्रशंसन्
 विधत्ते—विहदे सोमानामिति । यस्मात्सोमानां स
 एव वेपिष्टः अत आशीयः अत आशुतर भ्रातृव्यं सुष्वै
 विंसानोति विहदेव सोमो भवति नान्य इत्यर्थः । साम-
 विधेयं दर्शयति—वषट्कारनिधनं भवतीति । व्याख्या-
 तचरम् । यद्यपि समानमितरं तेनेय वषट्कारनिधनं सिद्धं
 तथापि न वचनं प्रवमाने रघन्तर कुर्यात् वृष्टत्पृष्टं
 प्रथं ब्रह्मसामेति विहितस्य धर्मविशेषस्याप्राप्त्यर्थम् ।
 सामविकारं प्रशंसन् विधत्ते—सप्तहं भवतीति त्वामि-
 दिहवामह इत्यस्यामृचि सप्तहं सप्तहं नामकं साम भवति ।
 पृष्ठस्य तेन साम्ना सप्तहान्पुरुषादभिविधावाद् सप्तपुरुष-
 पर्यन्तं सोऽनायतनो भवति । अनायतनो भवति
 अप्रतिष्ठितो भवति । यदुभ्रातृव्य मेतेन यागिनाभिचरन्ति ।
 अनेनास्य साम्नः सप्तहनामकत्वं दर्शितं भवति सप्तपुरुष-
 हननसाधनत्वप्रतिपादनात् । यदा तस्य त्वामिदिहवामा
 इत्यस्यां गानेन सप्तहकारसम्पत्तेः सप्तहनामकत्वं द्रष्ट-
 व्यम् । एव विशेष मन्त्र उच्चा इदानीं श्येनयैवेपिक-
 धर्माततिदिशति—समानमिति । ये श्येनयागे वैश्वे-
 धिकलोहितोष्णीषत्वादयो धर्माविहिताः ते सर्वेऽप्यत्र
 कार्या इत्यर्थः । नन्वितरयव्यस्य सविहितत्वाच्चेनयैवेपिक-
 धर्माणाञ्च सविहितत्वेन तदाप्यकत्व मयुक्तम् । किन्तु

अतिदेशतः । प्राप्ता ये ज्योतिष्टोमधर्मास्ते श्वेनेऽपि विद्यमानाः तत्सदृशसत्त्वा पादयन्तीति तदनुवादी युक्त इति चेत् न सत्त्वमितरशब्दः सन्निहितपरः न तु तन्मात्रपरः यम् । अपितु यत्पूर्वोक्तिसदृशं सन्निहितं तदेवेतरशब्दं भावयेत् । तथा सति यच्चोदकप्राप्तं ज्योतिष्टोमिकं धर्मं माननत्पूर्वं निर्दिष्टं सप्तर्षादिधर्मसदृशमेव प्रकृतम् । लोहितोष्णिपादयः श्वेनधैरेयिका त्रैरेयिकधर्मत्वेन सदृशास्तेऽसन्निहितं मयि ज्योतिष्टोमिकं धर्मजातं परित्यज्य सादृशमाश्रय्य श्वेनधैरेयिकायां मेव लोहितोष्णिपत्वादीनां अभिधानमिति युक्तं उद्दिश्याम इति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षष्ठविंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मण-
चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

अथ चतुर्थं खण्डः ।

अथ सन्दर्शाख्यं यागं प्रतिजानीते—अथैष सन्दर्श इति । अथानन्तरमेव वक्ष्यमाणः सन्दर्शः आदानप्रदान-साधनत्वेन सन्दर्शसाध्यात् सन्दर्शाख्यो यग्नः उच्यते इति । विशेषत्वं विधत्ते—अभिपरव्रिति । तेन सन्दर्शयागेनाभिपरन् निर्वाह्यं जेत तत्कादृशादयं क्रतुः सन्दर्शः तेन क्रियते इत्यत्राह यद्दुरादानमिति यद्दुरादानं तस्यायः पिण्डादि तत्सन्दर्शेन यादत्ते सोदकारः । किमत्र सन्दर्शसादृश्यं क्व च सन्दर्शयदनेन क्रियते इत्यत्राह—यद् दो दो

सोमाविति । हे त्रिवृती स्तोत्रे हे षादये हे एकविंशे
 हे चतुर्विंशे हे त्रिष्वे इत्येष द्वौ द्वौ स्तोमौ समानौ यत्स
 ष भवतस्तेनाय क्रतु सन्दयसदृश ततश्च यथाह—यथा
 श्वसु दुरादानमादातुमशक्त्वा तप्तायः पिच्छादि सन्दयेनातु-
 षावस्व पर्यायाद्विहित दण्ड एन आद्यस्यमितेन यागेना-
 दत्ते अस्मिन्नागौ सर्वेषां स्तोमानां त्रिवृत्स्तोमसम्पत्तिं तदो-
 दानां स्तोत्रोपायां ब्रह्मतीसम्पत्तिं चानूद्य प्रशंसति त्रिवृत
 स्तोम सम्पद्यत इति । अतः स्तोमगणस्त्रिवृत स्तोम
 सम्पद्यते स्तोत्रोपायां यथोक्तब्रह्मतीसम्पद्यते । तत्-
 त्रिवृद्वत्त्वं वै वज्र एव । ब्रह्मती पश्यतः तेनास्य पशून् वज्रे
 यैव हन्ति तथा सति आद्योऽपश्यन्भवतीत्यतः त्रिवृत,
 सम्पत्तिरिव हे त्रिवृती स्तोत्रे इत्यादिना प्रदर्शिताया
 स्तोमानां त्रिवृत्त्रिष्वप्युपायां त्रिवृत इति त्रिवृत् सम्पत्ते-
 रसिद्धत्वात् । न बलम्या त्रिवृत्त्रिवृतयोः साक्षै १६ चत्वार
 स्त्रिवृता इति । षादय पञ्चदश । एकविंश चतुर्विंश
 षाभ्या षादश्याभ्यां षाभ्या पञ्चदश्याभ्यां नयतिरित्यती दश
 त्रिवृत सम्पद्यत इति ब्रह्मती सम्पत्तिषु यथोत्तरया चतु-
 र्विंशति सङ्ख्या त्रिवृत् स्तोत्रोपायां योऽयुत्तरया मत-
 इवेन २१६ षट्सहस्र सम्पद्यत इति । स्तोत्रविकार
 प्रशंसन् विधत्ते—वैयम्भः भवतीति । पुनान सोमधार
 येत्यस्मात् त्रिष्वैयम्भम् । वियम्भः कश्चिद्वि तेन दृष्ट
 साम वैयम्भः भवेत् । तेन एन स्नातृव्य व्यस्तविगताय
 मेव करोति यन्मसाम्भ्यात् सति । तदेव प्रकारात्तरव
 स्तीति—परिदुष्टेऽह भवतीति । वैयम्भमेव साम वः

परिष्टुष्येति निधनं यत्तत्तद्योक्तं सोऽन्याथा ऋषि
इहेति निधनं भवत्येव । एनं स्नातृत्वं परिहृत्येव ।
पुनः प्रयोगविशेषं दर्शयति—वापां हरे इति । पव-
मानमुखे साध्यन्दिनाभिवयोः प्रवमानयोर्मुखे वापांहरे
साननी भवतः । साध्यन्दिनपवमाने, अर्धाक्षीमद्युमत्तम
इत्येकस्या गायत्रवापांहरे, अर्धवे तु यस्मिन्दीवरेण
इत्यत्र वापांहर मिति, वचनात्तथा पवसेन्द्र गच्छेत्-
नयोः ऋषीः काशीतोपगवे सामनी, पुरोजितीवो यन्मस-
इत्यत्र नानदं साम क्रूराणि, हिंसाकारोणि सामानि, सन्ध-
रन्ति चक्रातार, चत्पादयन्ति, सम्पादयन्ति स्तृत्यै, अत्र
व्यथेति । तत्र प्रकृतितः प्राक्तं सप्तदशस्तोम निषेधति—
समेति । अयं सन्दर्भाख्योऽत्रि.सप्तदशः सप्तदशस्तोमिन
हीनः कार्यः तेन प्रपद्यः सप्तदशस्तोमराहित्येन क्रूरः कार्यः
स्नातृत्वस्य पर्याप्तिकरोतीति । अत्र अनेनैवेदिकान्
धर्मानतिदिशति—समानमिति । व्याख्याततरमेतत् । अत्र
अथ,—अनेन सान्धं । अहिष्यवमानमर्षासोमद्युमत्तम । इति
गायत्रवापांहरे पुनानः सोमधारवेति वैश्वमेकस्यां ब्रह्म-
कारणिधनमेकस्या रौरवमेकस्यां मौधाजयः तिसृष्वीमत्र
मन्त्र रथन्तरं च वामदेध, च सप्तहं च कालेय च यस्मिन्दी-
वरेण इति गायत्र वापांहरे सत्रासाहीय पवसेन्द्रमच्छेति
काशीतोपगवे, पुराजितोवोऽन्यस इति नानदाश्वीमवे । साम-
ववापां यत् प्रथमं काय मन्त्रम् यथावशीय मन्त्रिष्टोमहाम
हे त्रिहन्तोत्रे हे हादशेऽहे पञ्चदशेऽहे एकविंशे हे चतु-
विंशे हे त्रिचक्र इति अत्र सामान्यवापां यत्प्रथममित्यत्र

वाक्ये वक्ष्याय सभिप्रायः । उऽऽ । अस् । फट् । अस् ।
अस् । प्रायश्चित्तमिति , योनाश्रुत्पत्तं पुनोन्वितीवो अन्वस
इत्यस्मिं श्रुते ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे, वह्निविश्वनाश्रपाभारम् द्वितीयनाश्रपे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थच्छन्दः ।

अथ पञ्चमच्छन्दः ।

अथ प्रतिष्ठापूर्वकं वज्रयागं दर्शयति—यद्येवमज इति ।
अघ्नानन्तरं मेघं वक्ष्यमाणो वज्रो वज्रसादृश्याद्वाज्राख्यो
याग उच्यते इति शेषः । एतेन वज्रेणाभिचरन् भ्रातृ-
व्यलिङ्गसुर्यजेत यज्ञसद्वातात्मकत्वादयं वज्रो यज्ञः सद्वा-
तिनां स्तोत्रीयाणां वज्रात्मकत्वात्तेन वज्रेणैव यय मन्त्रे
भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्वै तस्य हितार्थम् । के पुनः सप्त-
दायिनो वज्रा यत्सप्तदायो वज्रं दावायक्ष्य तद्विवक्ष-
राह—सर्वेः पञ्चदशो भवतीति अस्य सर्वाण्येव रूपाणि
स्तोत्रीयाणि पञ्चदशानि । तेन सर्वोऽप्यवयवो पञ्चदशो
भवतीति । किं तत इत्यत्राह—वज्रो वै इति । पञ्चदशो
वै वज्र एव ऐन्द्रत्वसाम्यात् यतस्तदवयवानि स्तोत्राण्यपि
वज्र रूपाणि । तेन तं प्रसिद्धं द्विसासाधनं सेवास्मै
भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्वै । तदर्थमविशेषं दर्शयति—उक्थः
योऽङ्गिमान् भवतीति । उक्थं सङ्गतीतित्युक्थः । उक्-
थाहः उक्थवान् भवतोत्थः । किञ्च योऽङ्गिमान् भव-
तीति तदुभयं स्तोति । पशवो वा उक्थानीति । उक्-

यानि पशवो वै पशव एव तत्साधनत्वात् षोडशी वज्र
 षोडशमानुष्टुप् कुर्वन्तीति वचनात् षोडशिना सातु
 षुप् वै वाग्या अनुष्टुप्वाचि वज्र इति प्रशसनात् । षोड-
 शिनो वज्रत्वेन तेन वज्रे च वज्र मन्त्रे स्नातृव्याघ्रं प्रहरति
 क्षुल्ले स्नातृव्यपशूना रथाना पशुरूपत्वेन श्रुतरयंवत्वात्
 वेभ्यो गन्तव्यं तत्र षोडशिसाम्नः । मन्त्ररीषु मानं द्रव्यं
 यति—तस्य महानाम्नः इति । तामु षोडशिशामं कुर्या-
 दित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति—वज्रो वै महानाम्नः इति ।
 महानाम्नो वज्र । ऐन्द्रत्वसाधस्यात् । सनं पर्यदति
 द्विप इति क्षिप्वाद्रसोघ्नत्वसाम्यादा षोडशी वज्र । षोड-
 शिनी वज्रत्वं प्रागेवाऽदयि । तस्माद् वज्रे चैव वज्र मन्त्रे
 स्नातृव्याघ्रं प्रहरति क्षुल्ले । तस्य सन्दर्भेणैव विक्रधर्मान्
 अतिदिशति—समानमितरत् पूर्वेषेति । पूर्वेषु अनन्तरा-
 न्तेन सन्दर्भेन इतरत् मानं सन्दर्भे वे विमेषधर्मा विहि-
 तास्ते अत्र कार्या इत्यर्थः । अत्र कथं—पवहेन्दोव
 मासुतापन्नत्ववते रुध इति पुरस्तात्पर्यावस्य तृचं प्रहरति ।
 सत्रासाहीय पुरोजिती वो अन्वस इति नानद् मेकस्या
 तस्या मेवाश्वोगव ग्वावाग्व मेकस्या सामेकस्या त्रगाया
 षट् द्वितीया प्रमण्डोयमौपमवमुद्गीय महानाम्नः षोडशि
 सामं समानमितरत्पूर्वेषु सर्वः पञ्चदशः कृषो ज्योतिष्टोमः
 प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमः कार्यं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति त्र्योसायपाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदाध्या

प्रकाशे षट्विंशब्राह्मणखण्डे द्वितीयाध्याये

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथ यष्टखण्डः ।

अथ यष्टयोक्तृमाह्वयाभ्या त्रयोदशाह वैश्वदेवाध्य
सत्रं निरूप्यते—तत्राहःकृत्ति दृश्यति—अतिरात्र
इति । अतिरात्र चतुर्विंशस्तोमयुक्तं प्रायणीयं महरिति ।
एतं प्रथमं अहमौ अभिजिदाद्यो विश्वजिदन्तो मध्यमो
नवरात्रः महन्नत मतिरात्र इत्यत अन्तिम अहमौ इति ।
तदेतत्सर्वं विश्वजिदेव कर्तृत्वेन च प्रयसति—विश्वे-
देवा इति । राजा दौष्टेन सोमेन गृहपतिना सह विश्वे-
देवाः सत्रं मासत एव ध्रुवन्तोऽस्माकं सर्वं सर्वेष्वपि
सोम एव राजा विभवेद्विशेषे भूयादिति । अतएवं तस्मात्
सोमो राजा सर्वाणि न च ब्राह्मण्युपैति प्राप्नोति सोमो हि ।
क्वचि हि यस्मात् सोमो रेतोधा रसात्मकत्वे द्योहितादि
परिणामद्वारेण रेत आधाने हेतुरसावपि सोमो गृहपतिः
किं यस्तमित्यर्थः । तदोयं मध्यमनवरात्रमित्यनुवदति—
नवाहमिति । य एतत्सत्रं सुपेयुः ते सवत्सरस्य प्रकृति
भूतस्य सवत्सर साध्वस्य गवामयनस्य विह्वलित्वाचनयो-
दयाहं सत्रमपि सवत्सरमाचोष्यते । तस्य गर्भं मध्यमं
नवाहं सुपयन्तीति । अनुदितमर्थं स्वीति—नवाहो वै
इति । नवाहो वै अथ नवरात्र एव सवत्सरस्य सद्यस्य
प्रतिमासदृशः तत्र अस्थाना सर्वेषां स्त्रोतानाश्चात्राति-
दृश्यतो विद्यमानत्वात्तथा नवमा । अथ नवाहो नवस-
हस्रका प्राणा सप्तशीर्षस्थाः प्राणाः द्वाववाचेति श्रुतेः ।
य एतं नवाहं सुपेयुः ते नवप्राणानपश्यन्ते प्राप्नुवन्ति ।

प्रकारान्तरेण स्तौति—प्रजावन्तो इति । य एता राक्षसैः ।
 नवरात्रमित्वर्षः । उपयन्ति ते प्रजायन्तः । पुत्रपौत्रादि-
 युक्ताः रेतोधा न हेतुसोमगृहृतिक्वागानुष्ठाना जीवाः
 शतवर्षस्रक्षययुक्तामुपय सन्तः प्राणात्मकनवरात्रोपायमा-
 ल्भ्योतिः प्रकाशं कीर्त्तिं मनुवते प्राप्नुवन्ति । फलान्तरस्या-
 धिकस्यात्रविधानादेत देव फल रात्रिसत्रव्यायेने त्वय-
 गन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इति त्रिसावणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे षष्ठ्यष्टादश्याख्ये द्वितोयब्राह्मणे

चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

वैश्वदेवं सत्र निरूपयितुं मादौ तत्प्रथमार्थं देवादि-
 विषया भाष्यायिकामाह—प्रजापतिस्तपोऽतप्यत इति ।
 प्रजापतिर्विधाता पुरा तपोऽतप्यत चकार । तस्य तप्यमा-
 नस्य विशुद्धस्येदानीं देवान् सृजयामिति मनोबुद्धिः प्रजा-
 यत । ततस्त इमे प्रसिद्धा इन्द्रादिदेवास्ते वासुज्यन्तः ।
 कथं दिवा अहनि देवान् नक्तं रात्रौ असुरान् यद्यतो
 दिवा देवानमृजत प्रजापतिः तदेवानां देवत्वमिति तेषां
 तदात्मित्वं यद्यतो असुर्यं न विद्यते सूर्यो यत्तस्मिन्
 तदसूर्यं नक्तं कासाधनोरत्यन्तसंवाय इति यान् अह-

घतेत्यनुषङ्गः तत्तेनासुराणां मसुरत्वं कर्मसि प्रकाश-
राहित्यं यद्यतः पापान इति ततः पीयन्त इति कर्त्तरि
किय् । तेषां भावः पीतत्वं कव्यध्यामन्तस्य पीतत्वं तत्तेन
पितृणां पिबत्वम् । सन्वेतादृशादेयः किन्तत इत्यत्राह—
देवा ये स्वर्गकामाः । ततस्तो देवा अग्निहोत्रात् स्वर्गं
कामयमानाः सन्तः तपः अतप्यन्त तेषां तप्यमानानां
तेभ्यस्तप्यमानेभ्यः पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति लोकात्मको
रसोऽजायत । तत्सारभूता पृथिव्यादयो लोका अपि
अभ्यतपन् । ऋग्वेदादीनुद्दिष्ट्य तपयन्तुः तेभ्यः तप्यमा-
नेभ्यः ऋग्वेदात्मको रसोऽजायत । कथं पृथिव्या ऋग्वेदो
रसः समजनि एष सुतरतापि ते ऋग्वेदादयः अभ्यतपन् ।
तेभ्यो गार्हपत्यात्मको रसोऽजायत । कथं ऋग्वेदागार्ह-
पत्योऽजायत । समानमन्यत् । गार्हपत्यादयोऽपि अभ्यत-
पन् । तेभ्यस्तप्यमानेभ्यः सहस्रशीर्षाः अपरिमितमूर्धा सह-
स्राक्षः असहस्रगतनयनः सहस्रपात् अपरिमितपाद्ः
पुरुषो रसोऽजायत । एवं चतुर्धरसात्मकत्वात् प्रशस्तः
ततोऽयं पुरुष इत्यर्थः । भवत्येव ततः किमित्यत्राह—
ते देवाः । ततः ते देवाः प्रजापतिं स्रष्टारं सुपाधावन्
उपेत्य च वेदशरीरैर्ऋग्वेदाद्यात्मकैर्गार्हपत्यादिभिर्यदस्त-
शरीरं मुत्पद्यं तदिदं सत्योर्न समाप्यत समाप्तिं न प्रा-
प्नोतीति ग्रन्थस्त्वे तावद्व्योतनार्थः । स पुरुषः को नामकः
सत्त्वासेत्तिव प्रजापतिं मनुवन् । अन्तिम इतिकारो
देवानां प्रश्नपरिसमाप्त्यव्योतनार्थः । प्रजापतिरुत्तरमाह—
सहोवाच । स तैरेव पृष्टं प्रजापतिरुवाच । यत्रो नाम

अग्निहोत्रं यज्ञानां मग्निहोत्रं यज्ञ एव सोऽयं पुरुष स्ततो-
 ऽन्यत् किञ्चिन्वास्तीति तदिदं त्रिधित्सति अग्निहोत्रं
 सद्यो यज्ञसंस्थानेन प्रशंसति—तेषाम् । तेषां सुप्रसन्नानां
 देवार्थं प्रजापतिः सद्यो यज्ञसंस्थानमुपैति । सद्यः समाप्य-
 मानयज्ञकाम्निहोत्रप्राप्नोतीत्यर्थः । अतएव एषोऽग्निहो-
 त्ररूपो यज्ञः स्यात् समाप्तं सुपैति प्राप्नोतीत्यत्र दोक्षणीया-
 दीति कर्तव्यतायां अभावात् कश्च मस्य यज्ञत्वमित्याशङ्क्य
 प्रसिद्धमिति टीमादि यज्ञसादृश्यसिद्ध्यर्थमिन्द्रादीक्षणीयादि
 इति कर्तव्यतां सम्पादयति—यद्वाहंपत्यम् । यद्वाहंपत्यं
 मग्निं प्रादुःकरोति अग्निहोत्रार्थं प्रादुर्भावयति सा दोक्ष-
 णीया दोक्षणीयास्येष्टिः उपकारत्वसाम्यात् । यत्समि-
 धोऽभ्यादधने समिदाधानं कुर्वन्तीति यत्तदुपमदः उपस-
 दास्यो होमः । अथाग्निहोत्रे उत्पूतान्धस्कन्दने प्रायश्चित्तं
 दर्शयति—अथ यस्याः । अथ यस्यां च सुतपूतं स्कन्दति सा
 वैस्कन्दानां बुद्ध्या यजमानः प्रमायुर्भवति सरणमोन्नो
 भवतीत्यर्थः । तस्मिन्निमित्तं वरी देवः गोरूपां दक्षिणां
 दद्यादित्यर्थः । सैव दक्षिणा तस्यास्कन्दस्य प्रायश्चित्तिरिति
 प्रत्यवाय परिहारार्थं कर्मेत्याहुः ब्रह्मवादिनः । अनुसूता-
 ण्यस्कन्दनप्रायश्चित्तमाहुः—अथ यस्याः । अथ यस्य यज्ञमा-
 नस्य सम्बन्धि धान्यं ननुभूतं उत्पन्नरहितं स्कन्दति पात्र-
 मसावस्कन्दानां नस्कन्दरूपं धान्याहुतिः ततस्तेन धातुत्वा
 यज्ञमानस्य वित्तं प्रमायुर्भवति तन्निमित्तं नानाविध
 द्रव्यं देव सैव तस्या अनुत्पूतस्कन्दप्रायश्चित्तिरिति । अग्नि-
 होत्रे चवनतयं सम्पादयति—यद्वाहंपत्यम् । वाहंपत्यम्

ऽग्नौ जुहोतीति यत्तदेव प्रातः सवनम् । प्राप्तव्यसाम्यात् ।
 एवमन्यदपि । यन्मार्जयते सोऽस्यावभृथ इति तत्रैवोदव-
 नीयादि सम्पत्तिं दर्शयति—यदवा ददाति अवादि हवीषि
 अदवा ददाति यत्रै नोदयनीयस्य तदाख्यस्य कर्मण उद-
 वसनीयस्य च समाख्ये कृतं भवतीत्यर्थः । अग्निहोत्र एव
 मन्वने अनुत्पादे विकल्पेन प्राचयित्तं दर्शयति—अथ
 यस्याग्निः । अथ पुनर्यज्ञस्य यजमानस्य अग्निमंध्यमानो
 न जायेत तर्हि अन्य माहृत्य सौमिकं मग्निं मानीव अन्य-
 स्मिन्नवकाशे आहवनीयान्नो व्यावृत्तिभिर्जुहुयात् । सौमि-
 कान्तेरप्यभावे ब्राह्मणस्य हस्ते जुहुयात् । एवमन्यदपि
 व्याख्येयम् । तथाश्रुत्वावन.—अग्निहोत्रकाले यन्मावजाय
 माने अन्यमानीय जुहुयात् पूर्वालाभे उत्तरोत्तरं ब्राह्मण-
 पाण्यजकण्डर्भस्तम्बासु, इत्याद्यग्निहोत्रे । स्वयं होमस्तु-
 त्वर्थं गौणकर्तृपुरःसरमुत्तरोत्तराख्यानं कर्तृन् दर्शयति ।
 अन्यैः यत अन्यै र्गिष्यादिव्यतिरिक्तैः । यताहुताच्छतयो
 हुतान् कृतान् होमा नपेक्षामिष्य उक्तगिष्येषु कृत एको
 होम वरः उत्कृष्टः । एव मन्यान्यपि व्याख्येयम् । नन्वेवं
 क्लृप्तत इत्याह—स्वयं होता । यत एवमात्मकतो होमः
 प्रशस्तः तस्मात् स्वयं होता । देवाना माधाता स्वयमेव
 होहीत्यग्निहोत्रार्थं पयसा होम्वा च स्वयमेव यजमानः
 स्वयमेवाग्निहोत्रं मुपतिष्ठेत् । तत दक्षिणं दर्शयति—
 होम्येषम् । होम्येषं हुतावशिष्टं हविरेव दक्षिणा नान्य-
 दित्यर्थः ययोक्तमग्निहोत्रं प्रशंसति—सर्वेहं या । य एवोह
 रीत्या विद्वान् ज्ञानत्रग्निहोत्रं जुहोति । एतस्य सर्वेष-

अक्रतु रग्निष्टोमादिभिरिवेष्टं भवति सर्वे क्रतवः कृता
भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्-
विंशब्राह्मणखण्डे द्वितीयब्राह्मणखण्डे पञ्चमप्रपाठके
प्रथमखण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

यदुक्तं मणिहीनमात्रेणैव सर्वक्रतुभिरिष्टमवति तदे-
तदाख्यायिकयोपादयति—प्रजापतिर्वा । यतः पुरा प्रजा-
पतिः खलु एतत् प्रसिद्धं सप्तसप्तवत्सरः वत्सरमब्दो
दिनपरः यतायुः पुरुष इति श्रुतेः । सप्तसप्तवत्सरस्त्री-
वितुं मनुष्यस्य कस्याप्यभावात् । गन्धर्वादीनां सप्तस-
प्तवत्सरजीवनेऽपि तेषामत्युपसंहारायामर्थ्यावाधिकारः ।
न च यी मासः स सप्तवत्सर इति दर्शनात् सप्तवत्सरमब्दो
मासपर इति शङ्कनीयं तत्राप्याधानाकृद् सप्तमानौयना
सम्भवात् । नापि सप्तवत्सरप्रतिभा जे द्वादश रात्रय इति
प्रयोगाद् द्वादशरात्रपरता सप्तवत्सरमब्दस्येति शङ्कनी-
यम् । प्रतिभा विधेयत्वेनैवात्र सप्तवत्सरमब्दस्य प्रयो-
गाच्चतुर्दशरात्रियु प्रयोगादिति । अतः सप्तसप्तदिवससाध्यं
सत्र भस्त्रजतत्त्वर्थः । यद्वा च प्रजापतिः जेषा मुपसन्नानां
देवानां मर्त्ये सप्तसप्तवत्सरसाध्ये सप्ते भवामयनं भवा-
न्यत् न्यरीत्सीत् तच्च गवामयनं द्वादशाहे द्वादशाह-
साध्येऽप्यारब्धदित्वनुप्रज्ञः । एवमन्यदपि ध्यास्येयम् ।

तस्मादग्निहोत्रे सर्वस्याप्यवरोधात् । अग्निहोत्रमात्रेण सर्वै-
र्यज्ञक्रतुभिरिष्टम्भवतीति सिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयखण्डः ।

—

अथ तृतीयः खण्डः ।

अथेदानीं मौदुम्बरीविशेषो निरूप्यते—ततः श्रीदुम्बर्या-
श्चयपं विधातुं प्रशंसति—प्रजापतिर्देवेभ्यः । पुरा प्रजा-
पतिर्देवेभ्यः सोमैभ्यः असुपिरमूलां अच्यिन्नमूला मघन्यं
मग्निरहितां पृथुवुधां स्यूलमूलां एकजा मनेकयाखारहिता-
मौदुम्बरी मुच्ययति अतएतादृशौदुम्बर्या सञ्चयणं प्रशस्त-
मित्यर्थः । कियत्परिमाणं मौदुम्बर्या इत्यत्राह—यज-
मानः । श्रीदुम्बरो यजमानसन्निता भवतीत्यर्थः । तथा
च शुल्यन्तरम् । यजमानेन सन्नितादुम्बरी भवतीति ।
यदि कुक्षादयो यजमानाः तथा कथं नित्यायद्ग्राह—अथ
कुक्षा । कुक्षा वामना ऋसाय भवेतुस्तर्हि जर्देबाहवः स्युः ।
तैरूर्ध्वबाहुभि रौदुम्बरी सभा यतोऽस्याः प्रच्छेदनं कुर्यात् ।
प्रश्नपूर्वकमौदुम्बर्या विशेषेण छेदने सद्ग्राविशेषं दर्शयति—
श्रीदुम्बरो । कतिकदना भवतीत्यर्थः । अथोत्तरं—अग्नि-
ष्टोमसाध्यः । केचिन्मु यन्नेषु श्रीदुम्बरी नवकदना भवतीति
वैश्वस्तोमाख्येषु यन्नेष्वौदुम्बर्याः कदनान्वेकादयः कुर्यात् ।
एवमन्यदपि व्याख्येयम् । इदानीं मौदुम्बर्युश्चयपं वि-

धत्ते—य एवम् । यः पुमानेव मौदुम्बरोधम्भान्वेद विदित्वा
 च यद्योक्ता मौदुम्बरीं यदौक्ष्यति तदा, अपचितिं पूजा
 माप्नोति । अथयोक्त मौदुम्बरीं च्छवणस्याप चितिसाधन-
 नामाख्याविकवोपपादयेति—प्रजापतिः । पूर्वं प्रजापति-
 रपचितिं प्राप्तवानीत्यकामवत । किञ्च । उदुम्बरउर्कहे-
 तुत्वादूर्गत्वम् । अथच साम यतः सामात्मकम् । तस्मात्
 सामगेभ्यः साम मायन्तीति सामगाः तेभ्यरपचितिं पूजां
 करवायीति । अहं प्रजापतिः करवायीति सम्यग्भ्यः । अतो
 यः पुमानेवं यद्योक्तस्तत्रच मौदुम्बरीं लब्धौक्ष्यति । सोऽप-
 चितिमे वाप्नोतीत्येवेति ॥ २ ॥

इति श्रीवायव्याचार्यविरचिते वायव्ये वेदार्थप्रकाशे ,

चतुर्थप्रपाठखण्डे द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमाध्याये ।

द्वितीयः खण्डः ।

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ सविशेषं यूपं निरूपयितुं सुप्रकृते । यूपं करोति
 स चौरं चौरवृक्षप्रकृतिकं मूले स्थूलं तालाग्रं सूक्ष्माग्रं
 मध्ये वानु रूपं यूपं करोति कुर्यादित्यर्थः । तत् प्रशं-
 सति—वज्रो वै । यूपो वज्र एव । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 इन्द्रो वै वप्राव वज्रं प्रहरन् स त्रेधा व्यभजत् सप्रवृत्तोयं
 यूपस्यानीयमिति । यस्मै वज्रमानार्थं वज्रेणैव ग्राह्यं
 यज्ञविघ्नकारिणं राक्षसं प्रतिहरति । यूपस्याष्टाधिकरणं
 विधत्ते—अष्टयीः । तस्य अष्टसङ्ख्यायां अष्टौ करोति कुर्या-

रिति दिक्षु चतस्रो विदिक्षु चतस्र इति । तसू प्रशंसति—
 दयदियः । तस्या सति कर्त्तव्यः स ह दिग्भ्यां दय दियः ।
 परिगृहीतवान् भवति । अतश्च यूपे यूपविषये उभयतः
 दयोः । पार्थिवोः पाद्वत् पञ्चसङ्घो करोति कृतवान् भ-
 वति । पञ्चदय पंक्तिरिति सङ्ग्राह्यात् विकल्पं न धर्मा-
 न्तरं दर्शयति—पञ्चदय । पञ्चदयद्विं वा यूपं कुर्यात् ।
 यूपस्य काम्यानि प्रकृतद्रव्याणि दर्शयति—पालाशम् ।
 पुष्टिकामस्य पालाशप्रकृतिं यूपं कुर्यात् । एवमन्यदपि यो-
 ज्यम् । यज्ञियं यज्ञार्हं यन्विद्य वैश्वदेवादिषु वृक्षजात
 मस्ति तत्प्रकृतिकं यूपं पण्डितकामस्य कुर्यात् । पालाशेभ्येव
 वर्जनीयान् प्रतिष्ठापुरुषरं दर्शयति—तत्र वर्जनीया
 भवन्ति । तत्र वर्जनीया गङ्गुली ग्रन्थिबुद्धः । त्रणितः प-
 र्णादिकतमणोपेतः व्याहृतः विह्वलहृतः अप्रदक्षिणाहृत
 इत्यर्थः । कुठिः सुष्ठः कुटिलो वा । कुलः कुलोवसाप्रः ।
 शूलः तीक्ष्णप्रः । दग्धी दावान्निना योजितः । शुक्लो
 नीरसशुभिरः सच्छिद्रः । पुण्ड्रः कृष्यादिभक्षितः इत्येके
 अप्रशस्ताः । प्रतिष्ठापूर्वकमुपादेयान् दर्शयति—अथ
 प्रशस्ताः । अथ वर्जनीयानन्तरं प्रशस्ता उच्यन्ते इति शेषः ।
 श्रद्धावर्त्ताः प्रदक्षिणावर्त्ता अनुपूर्वसमा ! अनुपूर्वेषु समाय-
 पन्ताः । आदयः प्रशस्ता उपादेया इत्यर्थः । यूपस्याग्नि-
 देवताः सप्रतिष्ठां दर्शयति—यूपस्याग्निः । अथ यूपस्याग्नि-
 देवतान् उच्यन्ते इति शेषः । पूर्वाया मसौ अग्निदेवता अ-
 न्यत् समानम् । या विदियः सन्ति ता विदिमस्ते प्रसिद्धा
 आदित्यादौ यथासङ्गं तिष्ठन्ति । अपराजिता यस्यां

दिशि देवा असुरैः पराजिता नाभवन् सा अपराजिता
 अधरा दिगित्यर्थः । सापि ऊर्वायां दिशि साध्यास्ति-
 ष्ठन्ति । तद्देवत्वेभ्यः । यद्योक्तयूपं प्रशंसति—सर्वदेवस्यो
 वै अतः सर्वदेवत्वमेव यूपः किञ्च यूप अनेकाग्रितत्वादबहु-
 रूप एव सन् वज्रीभूत्वा वज्रात्मकत्वं प्रतिपद्यते देवानुप-
 तिष्ठते । प्रकारान्तरेण यूपमेव प्रशंसति—ते देवाः ।
 प्राप्तयुपास्ते देवाः प्रजापति सुपाधावन् उपेत्य धैतेन सन्धा-
 तुप्राः सन्तो यूपेन वज्रात्मकेन तेन राक्षसान् प्रति हरन्ति
 आरौधयन्ति आह्वयन्ति एव । तथा आरौधयन्ति तैः सह
 युद्धं कुर्वन्ति । तत्तेन यूपस्य यूपत्वम् । तत्रैव धर्मान्तरे
 विधत्ते—मूल मरद्भिं तस्य मूलं सत्वच मरद्भिप्रमाणं नि-
 खनेन पित्रादिसम्बन्धेन यूपं पुन स्तोति—तस्य यन्नैस्त्रा-
 न्यम् । तस्य यूपस्य यन्नैस्त्रान्यं यन्निखन सम्बन्धि स्वातं
 तत्त्वितृणा माययं यदूर्ध्वं स्थान तन्मनुष्याणाम् । द्यनाया
 यूपे ब्रह्मा धादमं सत्या रज्वा यद्यत् स्थान । तद्दीपविधनस्य
 तोना मधिष्ठातृदेवतानामित्यर्थः । । द्यनाया ऊर्ध्वं यत्
 स्थानं तद्विष्णोर्धा देवाना मायय इत्यर्थः । धर्मान्तराणि
 दर्शयति—आग्नाववम् । यूप आग्नाववत्त्वमभिपिच्छेयुः तथा
 अन्नं कुर्वन्ति किञ्च अह्वतेन वसनेन वस्त्रेण आच्छादयन्ति
 आच्छादयेयुः । यद्योक्त माग्नावनादिकं प्रशंसति—तं ग-
 न्धर्वा तदेतदा इव गन्धर्वाणा मप्सरसा चार्यं स्रतं भयतो
 त्वर्गः तद्दीय चषात्वं तदूर्ध्वप्रदेशं चेन्द्रादिमन्त्रेण प्रशं-
 सति—इन्द्रस्य । तस्य यज्ञपास तदिन्द्रस्य सम्बन्धि चषा-
 त्वस्योर्ध्वं यदङ्गुलमात्रं कार्यं तन्वाध्याना देवानां स-

स्वम्भिः । प्रथमं सन् धर्मान्तरं विधत्ते—प्राचीम् । तं यूप
प्राचीं दिशं प्रति नमति सन्नमयेदित्यर्थः । एतदेव एतदेव
प्राचीसन्नमनं विष्णोर्देवस्य परमुत्कृष्टं स्थानम् । पुनर्यूपं
तदीयशरीरादेः कृत्वा द्वात्सकलोपवर्णेन प्रथमं सति—तत्स-
र्त्तवः । तस्य यूपस्य शरीरं वसन्तादि ऋतवः शिरः सद्यत्-
सरः रूपाणि वेदाः य एवं वेद सद्यत्सरे एव प्रतितिष्ठति
दीर्घायुर्भवेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति त्रींशत्तन्त्राचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीये ब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थः पृष्ठः ।

अथ पञ्चमं सूत्रम् ।

अथ सवित्रीयां सभ्यां प्रथमं सापूर्वकमास्याधिकया निरु-
पयितुं ब्रह्मवादिनां प्रथमं तावदुपस्थापयति—ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । अर्घ्यस्वतिरोहित एव । उत्तरं यक्षुः सुपक्रमते—
देवाय या । पुरादेवायासुरायाश्चरन्त तत्र ते देवैः सद्य-
सर्धमाना असुरा दानवा आदित्यमभिलक्ष्य वोढुं मभ्य-
द्रवन् तदानीं स आदित्यस्तेभ्योऽसुरेभ्यो विभेत् घतस्तस्या-
दित्यस्य हृदयं कूर्मरूपेण सङ्गृह्णातिष्ठत् । ततः किमि-
त्यत्राह—स प्रजापतिः । स भीत आदित्यः प्रजापतिमुपा-
धावत् तस्य समीपं प्राप्ता नानित्यस्यार्जस्य रजसाय प्रजा-
पति रेतवश्चमाश्रयेयज प्रतोकार नपयत् । अत नन्त-
वर्जनम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । ब्रह्म ऋषेदादिकथं ।

श्रीशारं प्रणयम् । त्रिपदां पादत्रयवर्तीं गायत्रीं चेति । किञ्च यद्योक्तस्य भेषजस्य ब्रह्मणोमुखं प्रधानम् इत्यप्यभ्यत् अतस्त्वेवं चित्तं इत्यत्राह—तस्माद् ब्राह्मणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते । यस्मादेवं तस्मात् ब्राह्मणयन्त्रः चतुर्यवैश्वरीरप्युपनक्षत्यन्तरीरपि तत्राधिकारान्न, सत्वाच्चाहोरात्रस्य संयोगे अहोरात्रयोः सन्धौ भव्यवृत्तस्यामुपास्ते स ज्योतिषि नख इवस्यापदेन पूर्वज्योतिषा सहितेन कालेन आज्योतिषो-
दयं नात् आगामिनो ज्योतिषो दयं नपथ्यन्तम् अन्तरात्रो-
यः कालः स अस्स सन्धोपासनस्य कालः सा सन्ध्या तदेव सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् किञ्च साय मासीन उपविष्टः सन्ध्यामुपास्ते तथा सन्ध्याया वीरस्थानं वनवत्स्थानं जयति प्राप्नोति । अथ पुनः सन्ध्याकाले अथ उदकानि यत् प्रयुङ्क्ते जर्ध्वं विक्षिपति तत्र तावदूर्ध्वं विप्रुषो विन्दवः वज्रीभ-
वन्ति वज्रीभूत्वा ता विप्रुषो असुरान् मति योऽनुमागतान-
पथ्यन्ति ततो देवा विजयिनी अभवन् । असुरास्तु पराभ-
वन्ति पराभूत्वा ता अभवन् किञ्च य एव सुक्त प्रकारेण वेद अस्स वेदितुः भ्रातृभ्य यदुराजना स्त्रिजैष पराभवति ।

तथा सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यां वदुपास्ते तथा द्विविधसन्ध्या-
गतस्य वीरस्थानं सततं सर्वदा अविच्छिन्नं भवति योऽप्येवं वेद तस्यापि यद्योक्तं फलं भवतीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरी-
यका आमनन्ति—तस्मादुत्तिष्ठन्तम् अङ्घ्रि तानि रक्षांस्त्रा-
दित्यं योऽधमन्ति यावदस्त्रं गात्राणि द्रुवा एताभि रक्षांसि
गायेत् गावत्राभिभन्ति तेनाश्वसा आस्यन्ति तदुह वा
एते नक्षत्रादिनः पूर्वाभिमुखः सन्ध्यायां गावत्राभिभ-

विष्ठा अप लब्धं' विचिपन्ति । ता एता आपो वज्रोभूत्वा
तानि इवांसि सन्देहा रुचिं प्रतीयन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे महविश्वनाशकाव्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमः खण्डः ।

अथ यउखण्डः ।

अथ चन्द्रस्य अयवृत्ती निरूपयितुं प्रतिजानीते—
अथैवा । अथेति वाक्योपक्रमे । एषा वष्यमाणा चन्द्रमसः
सम्बन्धिनो अयवृत्तिः यद्यपि दिवघनेन भवति तथापि बाहु-
लकादेकवचनम् । तस्य निवरणं यस्मिन्नेव काले चन्द्रमाः
सोयते कलाभिः यथा कलाभिराप्यायते च । तदयमनु-
व्याख्यास्यामोऽनुवर्धयाम इति । तत्र प्रथमं तस्य प्रकारं
दर्शयति—पूर्वपक्षे । ये एव देवाः पूर्वपक्षे यज्ञपक्षे
दीप्यन्ते सोमपानाय दीक्षां कुर्वन्ति ते दीक्षिता देवा
अपरपक्षे ज्ञानपक्षे सोमं भक्षयन्ति । कथं तत्र सोम-
पानविषये इमानि वष्यमाणानि यावदाणि उपधीयन्ते
तेषां प्रदर्शनम्—प्रथिषीसोकं पात्रम् अन्तरिक्षलोकं
पात्रम् व्योः अतुलोकमेकं पात्रमिति । तत्रादित्याः प्रादि-
त्यास्या देवा दिव्येन पानेन प्रथमं तेषां पिबामी प्रादभा-
मानकं पञ्चकलं पञ्चकला यस्य त सोमं पञ्चमोन् भवेत्तः

सद्योगे द्वितीया । प्रतिपदारभ्य पञ्चमीपर्यन्तं भक्षयन्ति
 प्रतिदिवसमेकैका कला पिवन्तीत्यर्थः । ततस्ते दीक्षिता
 ब्राह्मणा देवा अन्तरिक्षे अन्तरीक्षलोकात्मकत्वेन पात्रेषु
 द्वितीय पञ्चकलं दशमी षष्ठीमारभ्य दशमीपर्यन्तं भक्ष-
 यन्ति ततस्ते दीक्षिता बसवो वस्राख्या देवा पृथिव्या.
 पात्रेषु तृतीय तृतीयभागात्मक पञ्चकल पञ्चदशोपर्यन्तं
 पूर्ववज्जयन्ति । ततश्चन्द्रमसः पौष्ण्येका कलावर्षयन्ते
 षष्ठः । ततश्चन्द्रमा. पौष्ण्यकलानन्तर सोऽवशिष्टैककला
 सोम. षोडधादीन् प्रविशति तद्याच सति इन्द्रज्येष्ठाः
 इन्द्रप्रसुखा सोमपात्रा सर्वे देवास्तु सोमं निलक्षता
 तादृशं सोमवर्ती रात्रिं यस्मै तत्र दृष्टान्त. यथैत्यादि ।
 यथा वृहत् जरया प्रलयं नाय सुपगच्छमानम् उपग-
 ष्यन्त व्याधिमत रोगिणं पितरं पितामहं प्रपितामहं वा
 अभिनष्ट मरिष्यति नवति सन्दिहाना. पुत्रादयस्तां रात्रिं
 यमन्ति तद्वदित्यर्थः । तत्तेन देवानां सहवासनिमित्तेन
 अमावास्या अमाशब्दः सृष्टार्थे अमावस्या त्वम् अमा मङ्ग
 मवसक्यस्यामिति स्युत्पत्तेरित्यर्थः । यस्मादेव तन्मादेव
 एव अमावस्याया न किञ्चिदप्यधेतव्यं भवति अध्येताभ्यश्च
 वर्षात्मकस्य वेदादे रन्वीयोभात्मकत्वात् तत्र सोमस्यादर्श-
 नादित्यर्थः । यत्र तस्य दृष्टिप्रकारं प्रतिज्ञापूर्वकं दर्शयति—
 यत्र सञ्चरन्त्यम् । यत्र यत्र दर्शनात्तर सञ्चरन् चन्द्रमसः
 कलाभि. प्रावचन् उत्पन्न इति शेषः । कस्य सत्र चान्दः
 कलापूर्वं मनुप्रविष्टा ताभ्य सोऽपि स्थिता वनश्रुतिभ्यः येषु
 कलवन्तो यमकथयन्तीत्यर्थः सोऽभव यमकथयन्तीत्यादिना

मन्त्रमन्त्रात्मनी वेदः तस्माद् बाह्यथाय स्वतोवितोवितं
चन्द्रमसस्यसो सम्यङ्नयन्ति । यस्मादेवं तस्मात्सावायव्य
सचयनसम्बन्धिनचन्द्रमसः सावायव्यत्वं यथा एभ्य ओष-
धीभ्यः सञ्चोय स्वाभनि सचयन दधिपवसोः सावायव्यत्वम् ।
तथा तेत्तिरोया आमनन्ति—एतस्मै सत्तयेति तत्पशुभ्य
ओषधीभ्योऽध्यात्मन् समनयन् प्रत्यदुत्पद्यक्षमनयत् सावा-
यव्यस्य सावायव्यचमिति एव मन्त्रापोत्तर्यः । अथेदानीं अनु-
मत्यादिपतित्वेन चन्द्रमसः प्रशंसति—चन्द्रमा वै । पति
रनुमत्यादीना रेतस आधावृत्वात् अनुमत्यादीना स्वरूप-
प्रदर्शने—या पूर्वा । या पूर्वा चतुर्दशोविद्वर्षीर्णमासो
सानुमतिरित्युच्यते—योत्तरा । योत्तरा सम्पूर्णचन्द्रीपेता
सा राका या पूर्वा । या पूर्वादष्टचन्द्रमावास्या सा सिनी-
वालोत्वभिधीयते । योत्तरा नष्टेन्दुवत्सावायास्या सा कुङ्क-
रित्युच्यते एतायन्नमसो जाया इत्यर्थः । यतश्च पुमान्
बुद्धिमनुमच्चन्द्र त पश्यति अथ न पश्यति अस्य द्रष्टुस्तत्
तादृशमेव निघ्नन भवति । अनुमत्यादि सर्वचतुष्टय युग-
चतुष्टयसम्बन्धित्वेन प्रशंसति—पुष्ये वा पुष्यत्वस्मिन्मन्त्रा-
निति पुष्ये कतिपुगे अनुमतियेष्टेति श्रेया तथा द्वापरं
सिनीवान्ते श्रेष्ठा भवतीति । खार्वाक्याम् । खर्वो समो धर्मो
धर्मो यस्य जेतावा खार्वा तस्य राका श्रेष्ठा तथा भवेत् ।
कुङ्कः कृतपर्व कृतयुगसम्बन्धि पर्व भवेत् इति । अनुमत्या
दीना लघुशानि दर्शयति—न्यूने वा । न्यूने चन्द्रे कला-
रहिते सति पोर्णमासो नममति विद्यात् यस्मिन्देये चन्द्रमा
या द्रष्टे त सा ऽमावास्या सिनीवालोति श्रेया यदि चन्द्रमा

सम्पूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी राका । अत्र तु चन्द्री न
दृश्येत सामावास्या कुङ्करिति श्रेया ॥ ६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्य द्वितीयब्राह्मणे

पञ्चमप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ स्नाहाकाराभ्यां देवता प्रत्यपूर्वकं निरूपयितुं
प्रजापतिं प्रति ब्रह्मवादिना प्रत्य तावदुपस्थापयति—स्नाहा
ये निगदसिद्धमेतत् । उत्तरमाह—स्नाहा ये सत्वसम्भूता ।
स्नाहा सत्ये नैव सम्भूता नान्येन । ब्रह्मण एव दुहिता ब्रह्मणा
प्रकर्षेण कृता । सातव्येन ऋषिणा समानगोत्रा । तस्या मघ-
राणि सफार वकार हकाराजकानि त्रीणि पदमेक एता-
वन्तिवेति मन्त्राद्यन् अथैषा वणरूपाणि शक्तः पद्मं पद्म-
शब्देन पद्मवर्णं सपनयते सुवर्णवर्णयेति तवः । अस्याश्च-
त्वार ऋगादयो वेदा उच्छासा स एव तस्या यरोर यानि
निरुक्तादीनि षड्वेदाङ्गानि तान्येव तस्या अङ्गानि औपधि-
वनक्षतय एवाभ्या लोमानि । तथा हे गिरसो तयोरेव
प्रदग्नेन समावास्यैक गिरः पौर्णमासी द्वितीयं गिरः तत्रैव
च यागकरणाचन्द्रादित्यौ चन्द्रादित्यावेवास्यायसुषी इत्यर्थः ।
आज्यभामास्ये कर्मोष्ठी एवास्या हुत हवनस्थानं मुख-
मित्यर्थः । तागे वा दक्षिणा सैव प्राहुता वरुणं तस्याः हव-
द्रवन्तरे एव सामनो एव माह इति शेषः । अन्त्यः

सामवेदाख्यः सञ्ज्ञासः ऋगादयः स्रयो-वेदा गतिः पादा
इत्यर्थः । एवंविधा या स्वाहा सा एव स्रधा नान्या तथा
वपट्कारः सैषा स्वाहा देवेषु देवयज्ञेषु वपट्कारभूता
सतो प्रयुज्यते सैव तयामूता पितृयज्ञेषु प्रयुज्यते इत्या-
शयनिरूपणम् । यकटोमुच्चो धृषिबो मधिष्ठावान्तरिक्षेण
मार्गेण विपर्येति स्वाहा सर्वं स्वर्गादिफलं व्याप्नोतीति ।
तस्याः स्वाहाया अग्निर्देवतम् अग्निरेव देवतारूप ब्राह्मणः
तत्प्राधान्यात् । प्रजापतये इत्यत्रोऽन्धः कश्चित् सर्वाणि
भुवनानि परिभवितुं न शक्नोति । अतस्ते तुभ्यं वयं यत्-
कामा यत् फलं कामयमाना जुहुमः तत् फलं नो अस्मा-
कम् अथ किञ्च पय रयीणा धनाना पतयः स्वाम भवेम
स्वाहेत्यनेन स्वाहायाः प्रजापतिपरिग्रहो दर्शितः । यथोक्त-
रूपां स्वाहां प्रगसति—तस्मान् वसिम् । तस्याः स्वाहा-
कारपरिग्रहेण वसिभ्यः प्रजापतेः वसिभ्यः मनु यजमानः
प्रजया पुत्रपौत्रादिकया पशुभिर्गवादिभि रचाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेन वस्यति इति शब्दोऽध्याय-परिसमाप्ति-स्योक्त-
नार्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

इति पञ्चमप्रपाठकः ।

अथ षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमः खण्डः ।

यथाध्याये अद्भुतशान्तिं निरूप्यते । तत्र प्रथमं सावशेषं
 शान्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अघातोद्भूतानाम् । इष्ट-
 प्राप्तिसाधनकर्मनिरूपणान्तरम् अतोऽनिष्टपरिहारसाधन-
 कर्मनिरूपणस्य प्रस्तुतस्याद्भुतानां दैविकानां अनिष्ट-
 प्राप्ति सूचकानां कर्मणां तत्सूचितदोषनिर्हरणसाधना-
 कर्म व्याख्यास्यामः विधेयेषामनुवर्णयामः । प्रतिज्ञातां
 शान्तिं विधत्ते—पाप्माग्रानाम् । पलायसमिद्धिरष्टसहस्रं
 मष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् । तत्र देवताप्रकाशकान्मन्त्रान्
 दर्शयति—ऐन्द्रयाम्य । ऐन्द्रः इन्द्रदेवतः सर्वेऽपि देवास्तद्दि-
 तान्ता ऐन्द्रादवो वैष्णव्यन्ता वष्टावचः तामिर्जुहुया-
 दित्वर्घः । ता एव ऋचः प्रतोके दर्शयति—इन्द्रायेन्द्रा-
 रस्वते । एता ऋचः कन्दो यन्त्रध्यास्याने सष्टमस्माभि-
 र्व्याख्याता इत्यत्र न व्याख्या क्रियन्ते । यथाहं गन्तुं ह्रीं
 दर्शयित्वा इदानीं तद्वज्रत्वेन तेषां मेव इदं सस्तिवाचनं
 दर्शयति—एतानि साम । एतानि यथोक्तानि मन्त्रवर्णानि
 साम प्रभृति सामगानपुरःसरम् अष्टममष्टोत्तरमष्ट
 प्रत्येकं जपित्वा सस्तिवाचनं कृत्वा पुनश्चाष्टवाचनं कुर्या-
 दित्वर्घः । तथाचं सति एषां यजमानानां सन्ति अनिष्ट-
 परिहारदारेण मन्त्रं भवत्येव । सस्तिवाचनमन्त्रान् प्रती-
 केदर्शयत्येव । सस्तिदाविद्यस्यतिः एते मन्त्रा उत्तराग्र-
 अग्रे सष्ट मस्माभिर्व्याख्याता । सस्तिवाचनमन्त्राणां

होमसम्भारोपस्थाने योम दर्शयति—एतैः सम्भाराणां मुप-
स्थानम् । एतैः स्वस्तिदाविशस्यतोत्वाद्यैर्मन्त्रैः सम्भाराणां
मुपस्थानं कृत्वा येषां कर्मसमापयेदित्यर्थः । तथा सति
अस्य यजमानस्य स्वस्ति मङ्गलं भवत्येवद्विस्तिष्ठिरादरार्था
शान्तिप्रयसार्था । लिङ्गादन्यत्र विनियुक्तानां मध्येषां मन्त्राणां
श्रुत्या सम्भारोपस्थाने विनियोगः यथा ऐन्द्रा गार्हपत्यं मुप-
तिष्ठत इति श्रुत्या ऐन्द्रायाः ऋचो, गार्हपत्योपस्थाने
विनियोगः ॥ १ ॥

इति त्रयोसावणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षष्ठविंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे
षष्ठप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

यतः सप्रथमं यद्वृक्षतोपद्रवे प्राप्ते यदुविजयार्थं होम
विशेषं माध्याह्निकापुरं सरं दर्शयितुमुपक्रमते—देवाय वा
असुराय । एषु लोकेषु पृथिव्यादिलोकविषये देवायानुराग
परस्परं मस्यदेवा असुरेभ्यः सर्वेनाना देवाः प्रजापतिमुपा-
धायन् ततः प्रजापतिस्तेभ्य उपसर्चयेभ्यो देवेभ्यो यथा वक्ष-
माणां देवी देवसम्पत्तिनी यद्वृक्षतोपद्रवनिर्हरणसाधनभूतां
प्रायच्छदिति । ततः किमित्त्वब्राह्म—ते ततः शान्तोका
अन्तोऽनन्तरमेव देवाः शान्तोकाः प्रहरणार्थं गन्धर्व्योरोक-
गितिर्विहित ईक्षकप्रत्ययो याहुलकाद्यान्तेरपि भवति ।
तेन प्रजापतिर्दर्शितमिति होमाः कृताः सन्तः असुरानभ्य-

जयन् ततो देवाः शत्रुकृतोपद्रवरहिता अभवन् असुरास्तु
 पराभूता आसन् । किञ्च य एव मुक्तप्रकारेण वेद अस्य
 भ्रातृभ्यः यतः आत्मना स्वेनैव परमवति यदर्थमाख्या-
 यिका तं होमं सेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—अथ पूर्वाह्न
 एव । अथयन्दो याक्योपक्रमे पूर्वाह्न एव नैत्यमग्निहोत्रं
 हुत्वा वीरशान् तत्सञ्चान् दृशविशेषान् फलवर्ती प्रियङ्गु-
 कामपामार्गं प्रसिद्धमित्येतानि दर्भादीनि सन्भारद्रव्याणि
 स्वयमाहरेत् यजमानः पुत्रादिना बाह्यारये दाहृत्य च
 तानि निष्ठातः प्रयतो वातः शुचिः सन् शुद्धवासा नित्य-
 तन्त्रेण स्वण्डिलमुपलिप्य गोमयेन तत् स्वण्डिलभक्तोः
 प्रोक्ष्य स्वयाखोक्तविधिमनतिक्रम्यदर्भैः स्वण्डिलमुल्लिख्य
 पुनरग्निरभ्युक्ष्य तन्नाग्निं सुपसमाधायेन्द्रायेन्दो मदत्तत
 इत्याद्यैरिन्द्रादिदेवत्यैरष्टभिः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैश्चैवमायेद्रव्यै-
 रिन्द्रादोत्तुष्टिभ्यः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुवादिति जेपः ।
 द्रव्याणां प्रदर्शनं—क्षसरं सुहादिमित्रैः स्वण्डिलैरिति पक्क-
 मन्नम् । रक्तपायस रक्तयालितण्डुलैः पक्कं पायसम् । घृत-
 पायस, घृतमित्रेण क्षीरेणैव घृतपायसम् । अन्यत् प्रसिद्धम् ।
 इते सर्वे श्रीदनादयो द्रव्यविशेषाः प्रथक् कृतोत्तरायणवः ।
 एतेषां ममावे घृतोत्तरायणव एव याज्ञा इत्यर्थः । अथवा
 सर्वेषां तेषामलाभे पायसः परमावम आह्नमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोपेये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे ,

षष्ठप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

अथ तृतीयखण्डः ।

इदानीमैन्द्राहुतविशेषं दर्शयितुं तद्वृत्तेन किञ्चिद्वि-
यमान् दर्शयति—स प्राचीम् । वक्ष्यमाणान्द्रुतविशेषनि-
मित्तयान् प्राचीं दिव्य मन्वीक्ष्य वर्त्तते होमकारणार्थं प्रव-
र्त्तत । वक्ष्यमाणानामद्रुतविशेषाणां प्राच्यां दिग्मोन्द्रस्व-
नित्वविशेषा दिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ
पुनर्यस्य पुदयस्य सम्बन्धिनां सचिर्हारादिसम्बन्धः तदा-
दीनां दर्शनं भेदेन आयासः चित्तपोषा अथवा राजकुलेन
सह विवाहो भवेत् । तथा यानमान्दीप्तिका तदादीनां
भक्षनेषु तेषु भक्ष्येष्टित्वार्थः । अथवा गजवाजिप्रभृतयो
क्षतिप्रमोयन्ते एवमादीन्याससादिनेन्द्रध्वानाति । तान्ये-
तानोन्द्रदेवत्वानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्तीत्यर्थः ।
एवं निमित्तानि दर्शयित्वा इदानीं तदोपनिषद्ग्रन्थं वेति-
कर्त्तव्यताकं होमं दर्शयति—इन्द्रायेन्द्रोमरुत्वत । स्याको-
पाकं स्यात्तोपाकविधानमनतिक्रम्य त्वक यपयित्वा इन्द्रा-
येन्द्रोमरुत्वत इत्यनया ऋषा इत्या पुनरिन्द्राय स्वाहे-
त्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि रात्र्याहुतिर्जुहोति जुह-
यात् । ततस्तत्र नूनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं भूः स्वाहे-
त्यादिभिः व्याहृतिभिः इत्या अथ पथादिन्द्रायेन्द्र वित्यस्या
मृचि अष्टोत्तरयत साम गायेत् अनन्तर ऋक्षिवाचना-
दिक पूर्ववत् कुर्यात् ॥ ३ ॥

इति त्रिंशद्विंशब्राह्मणविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षष्ठविंशब्राह्मणस्य द्वितीयब्राह्मणे

षष्ठप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

अथ चतुर्थखण्डः ।

यान्यनिमित्तहोमविशेष दर्शयितुं तदर्थमपि किञ्चिद्वियमं दर्शयति—सदक्षिणा दिव्य । स वक्ष्यमाणादभुतविशेषनिमित्तवान् होमाधिकारो दक्षिणान्दिमन्वीक्ष्य वर्तते होमार्थं निमित्तविशेषाणां दक्षिणा दिव्योऽपि याम्यत्वाविशेषात् । इदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य । अथ पुनर्यदा अस्य पुष्पस्य सन्ध्याभ्यङ्गं प्रजया पुत्रादिकया सहितेषु पशुषु गवादिषु क्षत्रसूते वा अरिष्टानि प्रादुर्भवन्ति । अथवा अनेकविधा ज्वरादयो व्याधयः प्रादुर्भवन्ति । तथातिस्त्रप्रदर्शनम् । अस्त्रप्र मनिद्रा । अतिभोजन भस्मकरोमवशेन बहुतराय्यभहारः । अमीजन मरुत्वादिना । आसस्य ध्रुवालसनावचम् । अजीर्णं क्षुद्रभावेन भुक्तस्त्रावरस्यापचनम् । अतिनिद्रा एवमादीनि नेत्रादिदोषाः । तान्येतानि सर्वाणि यमदेवत्वानि अद्भुतानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति । एव निमित्तविशेषान् दर्शयित्वा इदानीं तद्धेतुदोषनिवर्णसाधनं होमं चेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—नाकेसुपर्णमिति स्वात्मीपाकं हुत्वा पञ्चभि रात्र्याहुतिभि रभिजुहोति यमाय स्वाहा प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेस्त्राय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहा इति जुहुवात् । ततः तद न्यूनातिरेकप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ यथात्राकेसुपर्णमित्यस्यामृचि सामं यावेत् पूर्ववत् अस्तिवाचनं कुर्वादिति ॥४॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोपनिषद्भाष्ये षष्ठप्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

अथ पञ्चमखण्डः ।

अथ वारुणनिमित्तविशेष दर्शयितुं यदर्थनियम दर्शयति—स प्रतोची दिश्यम् । स वक्ष्यमाणनिमित्तवासधिकारो प्रतोचीं पयिना दिश्यं अन्वीक्षावर्तते होमकरणार्थं वर्तते निमित्तविशेषाणां प्रतोच्या दिश्यं वरुणसम्यग्भित्वा विशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य अथ यदास्य पुरुषस्य क्षेत्रम्नहसस्थितेषु क्षेत्रस्थितेषु च धान्येऽश्वीतयो वक्ष्यमाणाः प्रादुर्भवन्ति । इतीनामेव प्रदर्शनमीत-
बोऽनेकविधा अनेकप्रकाराः खलु आखुसूँयक पतङ्गाः पक्षिण्येपः पिपोलिकाः प्रसिवाः सध्वकाः सधुमक्षिकावि-
शेषाः भौमकाः भूमौ भवाः चुद्रवन्तवः शुकाः कीराः सर-
भकाः प्रसिवाः सोष्मकाः सूक्ष्मसम्यग्भिन इत्येवमादीनि अतिवृथ्यादीनि च सर्वाण्येवान्यजुतानि वरुणदैवत्यानि प्रायश्चित्तनिमित्ताति भवन्ति तत्रेतुरूपनिवर्धयसाधनं होम सेतिकर्तव्यताकं दर्शयति—वृत्तं वतीति । वृत्तयती-
भुवनानामभिधिया एषा ऋचः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाङ्गं

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणखण्डे द्वितीयब्राह्मणे

षष्ठप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथ षष्ठखण्डः ।

वैश्ववर्णनिमित्तिकं होमं द्रव्ययितुं तद्रथमपि नि-
यमं द्रव्ययति—स उदीचीं दिशम् । स वक्ष्यमाणनिमि-
त्तवान् अधिकारी उदीची दिग्गन्तोच्चा वर्तते । होमाय'
निमित्तविशेषण उदीच्यादिशय कुवेरसम्बन्धित्वाविशेषा-
दिदानोपनिमित्तविशेषां द्रव्ययति—अथ यदाह्य । अथ
यस्य पुरुषस्य यदा कनकादिभ्यो वियोगो भवति अथवा
आरक्षा वा विपद्यन्ते निष्फला भवन्ति । अथवा अन्यानि
क्षूराणि पिशाचादिद्रव्यानादीनि । अपि वा मित्राणि
शुद्धो विधीयन्ते विधिषन्ति अथवा परिष्टानि दुःखसु-
खकानि वयांसि काकादीनि स्वगृहे मध्यासन्ते गृहे वस्-
तीकभौमानि भूमौ भवन्ति एतानि जायन्ते प्रादुर्भवन्ति ।
अथवा ह्यवाक् क्षिप्रं गृहीपरि द्रव्ययन्ते । अथवा सु-
रवा अभिनिलीयन्ते स्वगृहे एवमादीन्यन्यान्यपि सर्वा-
ण्युत्तानि वैश्ववर्णदेवत्वानि कौवेराणि प्रायश्चित्तनिमि-
त्तानि भवन्ति । तत्रे तु नोपनिवर्हणसाधत होम सेतिकर्त-
व्यताकं द्रव्ययति—असिद्धं देवमिति । असिद्धं देव'
सवितार मोक्षोरित्येषा ऋक् । अन्यत् पूर्ववृद्ध्याख्येयम्
इति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके

षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमं स्कण्डः ।

अथान्निदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषं दर्शयितुं
तदङ्गत्वेनादौ पृथिवीनिरीक्ष्यपूकमावर्तनं दर्शयति—
सा पृथिवी । होमार्थं वच्यमाननिमित्तानां पृथिव्याद्या-
भ्येयत्वाविशेषादिदानां निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ
यदास्य नैवम् । रुदति रोदति । धूमायति अग्निं विनैव
धूमः प्रचुरो भवति । अकस्मात् पृष्टिं विनैव सलिलमुत्ति-
रति तथा सलिले प्रक्षिप्तं पापाणः प्रवत् प्रवमान एव
तिष्ठति न तु मज्जति निमग्नं सततरीरमुदके प्रक्षिप्तं नो
प्रवति किन्तु निमज्जति किञ्चाकाले पुष्पञ्च फलञ्च फलपुष्प-
मभिनिवर्ततीति वृक्षमभितो जायते । तथा सति अश्व-
तर्या गर्भो जायते । अश्वतर्याः प्रजापतिना अरेतकृत्वात्
गर्भाभावः । 'तस्मादश्वतरो न जायते अरेता हि' इति
श्रुतिप्रसिद्धिस्तथा यदा यस्मिन् देये इक्षिणी करिषी
मज्जति निर्निमित्तं, उदके, निमज्जति तथा यत्र यस्मिन्
देये भूकन्यो जायते तत्र तदा तद्देयाधिपती राजा विन-
शति किञ्च यदा गोमृद्दमारोहेद् यामं सहिषी आरोहे-
दित्यनुषङ्गः आरक्षकमनुष्यमहारीक्षणीयासम्भवाद यामः
सहिषीति विशेषणमित्येवमादीनि यामसकरं महारोह-
णादीनि तान्येतानि सर्वाण्यङ्गुतानि अग्निदेवत्वानि प्रा-
यश्चित्तानि भवन्ति तत्रेतदुरिणापूर्वनिवर्हणसाधनं होमे
हेति कर्तव्यत्वात् दर्शयति—अग्निन्दूतमिति । अग्निन्दूतं
होमोमह इत्यनया ऋचा स्वालोपाकविधानेन चर्चय-
यित्वा तं हुत्वा पुनरभ्यये स्वाहेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः

पञ्चमि राश्यादुतीरमिच्छतीति। लुपुयात् । पुनः व्यूनाति-
रेकप्रांयसितार्थं व्याहृतिहोमान् * इत्या- यतोक्तायामचि
सामगायेत् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोपे वेदार्थप्रकाशे
मृद्विंशतारण्यस्थे द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके
सप्ततखण्डः ।

अथ षष्ठमखण्डः ।

वायुदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषे दर्शयितुं
तदङ्गत्वेनादावन्तरिचनिरीक्षणपूर्वकमावर्तनं दर्शयति—
सोऽन्तरिचम् । अथप्रमाणनिमित्तानामन्तरिचस्थे च वायु
सम्बन्धित्वाविशेषादिदानो निमित्तविशेषान् दर्शयति—
अथ यदास्य । अथ पुनर्यस्य देशे यदा अधिकभावान्ना-
त्राधिका अतिमयिता वाता त्वायन्ते वर्तन्ते । वयं गता
विति घातः स्मरितेत् । अन्धेषु परुषाणि दृश्यन्ते । पर्व
तादिषु निर्निमित्तत्वं प्राकृतविरुद्धरूपाणि दृश्यन्ते तथा ।
अस्य गृह्णाणि खरो गर्दभः करभः क्रसेल्लः मन्वो भृग-
विशेषः कद्वकपोतादयः असिबाः गोमायुः क्रोष्टा एतैः
प्रविष्टाणि दृश्यन्ते उपर्यन्तरिचे च पांसवः धूसवः । मांस-
पेशी मांसखण्डः । तस्मिन्निरे प्रसिद्धे । एतेषां यथाणि
प्रवर्तन्ते तथा काकुमिमुनाणि दृश्यन्ते तथा रात्रौ मन्त्रि-
धनुः इत्येतत् पश्येत् किञ्च मन्त्राद्यन्त्याः कामं यदा

प्रविशन्ति । हव्येभ्यश्च रुधिराणि स्रवन्ति । आकाशे राज-
कुनं पश्यति गन्धर्वनगरादिभ्यं स्मितं दृश्यत इत्यर्थः ।
इत्यहमादौनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदेवत्यान्वहुतानि
प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तत्र तुदुरितापूर्वनिबर्हणसाधनं होमं
विधत्सत्तत्तत्तं दर्शयति—वातभावात् भेषज इत्येतया
श्रुत्या । अन्यत् पूर्ववद्वाच्येयम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे

षष्ठप्रपाठके षष्ठमखण्डः ।

अथ नवमखण्डः ।

सोमनिमित्तकविशेषं होमविशेषे दर्शयितुं तदङ्गत्वेन
द्युनिरोक्ष्यपूर्वकमावर्त्तनं दर्शयति—स दिवम् । स दिव-
मन्वीष्यावर्त्तते । दिवा ब्रह्मसायनिमित्तानां च सोमदेव-
त्वादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदाष्ट ।
अथ पुनर्यस्य गोचरे यदा तारावपाणि गच्छन्वष्टयः पतन्ति
जायन्ते इत्यर्थः । चक्ष्वाक्ष पतन्ति । दिव्यो धूमायन्ति
निर्मिमित्त धूमयुक्ता इव प्रहसन्त्ये धूमकेतवः उपतिष्ठन्ति
तथा गवां शृङ्गेषु विषाणेषु धूमा जायन्ते यवां सुव्ययः ।
तथा ता एषं दहन्त्यो ज्वालारूपा इव दह्यन्ते इत्यर्थः
किञ्च अन्तरिक्षे केतवो तेषु रुधिर स्रवति न पयः । किञ्च
ब्रह्मर्षेः अतिबहुल हिमं पततीत्येवमादौनि सर्वाण्यहुतानि
सोमदेवत्यानि निमित्तानि भवन्ति । इदानीं तत्र तुदुरिता-

केतवो ध्वजाः तदादीनि निःकारणं प्रज्वलन्ति । अग्रा-
 माञ्च बालधोषु अङ्गाराः धरन्ति । एतन्ति तानि दण्डा-
 दिभिः अताडितानि अग्नाणि अग्न्युक्तानि भेर्यादीनि
 कनिकन्दन्ते कुर्वन्तोति । एवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि
 विष्णुदेवत्वान्यद्भुतानि विष्णुदेवत्वानि प्रायश्चित्तनिमि-
 त्तानि भवन्तोति । इदानीं तदेतदुरितापूर्वनिवर्धणसाधनं
 होमं सविध्वन्तं दर्शयति—इदं विष्णुः । स्वालोपाकम् ।
 स्वालोपाकविश्राममनतिक्रम्य चरुं यपयित्वा इदं विष्णु-
 विंशकम् इत्यनयो ऋचा हुत्वा पुनर्विंशवे स्वाहेत्यादिभिः
 पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि रात्र्याहुतिभिरभिष्टुतोति शुद्धयात् ।
 ततस्तथ्यनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ
 बाधोदस्यां वैष्णव्यायुचि सामाष्टोत्तरगतं गायेत् । शुद्धे
 भूतले होमं कुर्यादिति दर्शयितुं भू शुद्धितुं दर्शयति—
 खननादहनात् । खननात् कुहालादिभिः । दहनादग्निना ।
 अभिमर्शनायन्तपूर्वकं हस्तन गोभिराक्रमणेन च इत्यतः
 खननादिभिरतुर्भिर्भूमिः शुध्यन्ते । तथा पञ्चमाशोमये नोप-
 लेपनाद्भूमिः शुद्ध्यत इत्यनुपद्वः । सामगानानन्तरं कुर्या-
 दित्यत्राह—सम्भारान् । ततः सम्भारान् प्रायुक्तान् दर्भा-
 दीन् होमसम्भारान् प्रदधिणं यथा भवति तथा तोयसमी-
 पदेयमातीय ब्राह्मणानुपवेश्य स्वस्तिवाच्य पुण्याहवाचनं
 कृत्वा कश्चसमापयेदिति शेषः । सम्भाराणां भध्वे कस्य
 उपहवनी तस्याभ्युषणाच्छुद्धितुलनेन विधत्ते—एतैः
 सम्भारैः एतैर्यजोक्तैर्विदुषस्तृप्तमुपवर्तते तद्वच्च सम्युक्षेत्
 स्वस्तिदाविगस्यतिरित्याद्यैः स्वस्तिपावनमन्त्रैरधोभ्युषणा-